

Elnarə Ələkbərova. Dilimizin ulu səsi - Dədə Qorqud abidəsi

ELNARƏ NADİR qızı ƏLƏKBƏROVA

**Monoqrafiya türk dilləri şöbəsinin
35 illik yubileyinə həsr olunur**

DİLİMİZİN ULU SƏSİ - DƏDƏ QORQUD ABİDƏSİ

**BAKİ
NURLAN
2007**

**Monoqrafiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Redaktorlar: filologiya elmləri doktoru
Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri namizədi
dos. Vahid ZAHİDOĞLU

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru
prof. Elbrus ƏZİZOV
filologiya elmləri namizədi
dos. Yadigar ƏLİYEV

**Elnarə Nadir qızı ƏLƏKBƏROVA. Dilimizin ulu səsi - Dədə
Qorqud abidəsi. Bakı, «Nurlan», -240 səh.**

Monoqrafiya əsrləri adlayaraq xalqımızın, yurdumuzun, tərixini bu günümüze çatdırın, dilimizin inkişaf tarixinə işiq salan həmişəyaşar «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksik layının oğuz kontekstində tədqiqinə həsr edilmişdir. Azərbaycan qorqudşünaslığına gənc tədqiqatçının hədiyyəsi kimi təqdim olunan bu əsərdən türkoloqlar, eləcə də aspirant və dissertantlar, bakalavr və magistrler faydalana bilərlər.

4602000000 **Qrifli nəşr**
N - 098 - 2007

©Elnarə Ələkbərova, 2007

GİRİŞ

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD». OĞUZNAMƏLƏRİN ƏN MÖHTƏŞƏMİ

Türkoloji ədəbiyyatda «oğuz» etnoniminin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu mənada ilk cəhdlər İ.N.Berezin, bir qədər sonra isə P.Pellio tərəfindən edilmişdir. Hər iki tədqiqatçı onu *oğuz ~ uğuz* «inəyin ilk südü – ağız» mənasında izah etmişdir. A.N.Bernştam, D.Sinor, L.Bazen isə *oğuz* sözünü *öküz* totemi ilə əlaqələndirmiş, onun *ögüz ~ höküz > ögüz ~ oyz* şəklində formalasdığını göstərmişlər¹.

N.A.Baskakovun fikrincə, *oğuz* termini *ö* («fikirləşmək, düşünmək») və *ög* («fikir, düşüncə») kökünə *-yuz/ güz, -uz/-üz* şəkilçisinin qoşulması nəticəsində düzələrək «müdrik» mənasını ifadə edir². Macar alimi Y.Nemet bu sözün *ok* («qəbilə, boy») və *-uz/z* (cəm ədatı) hissələrindən ibarət olub, «boylar» mənasında işləndiyini açıqlamışdır. Oğuz elinin *boz-ox* və *üç-ox* kimi iki qola ayrılmasını əsas götürən F.Sümər də Y.Nemetlə razılaşmışdır³. Prof.E.Əzizov isə bunu bir qədər fərqli izah etmişdür: *oğuz* - «iki qəbilə (tayfa)»⁴.

Oğuz termini «oxlar»(L.Ligeti), «buynuz»(A.Budverq), *oyrot* etnoniminin variantı(Q.Ramstedt)⁵, «ilk insan, ilk oğul, ilk nəsil»⁶ mənalarında da təqdim olunmuşdur.

¹Баскаков Н.А.К этимологии огуз,огуз гаган./Сов.тюрк.,1982,№1,с.83-84

² Yenə orada. s.88-89

³ Faruq S. Oğuzlar (tərc.ed.R.Əsgər). Bakı: Yaziçı, 1992,s.25

⁴ Əzizov E.İ. Oğuz etnonimi// Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, №1–2, s.71

⁵ Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази Хана хивинского. М.-Л., Изд. АНССР, 1958,с.83-84

⁶ Məmmədzadə H. «Kitabi-Dədə Qorqud» və soykökümüzün qaynaqları. Bakı: Ozan, 2000,s.15

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk olaraq antroponim kimi məlum olan *oğuz* sözü sonralar etnonimə çevrilmişdir. Məhz buna görə də həmin termin bizə yeni istiqamətdə izaha imkan verir. Belə ki, *oğuz* etnonimini «oxlar, iki tayfa» kimi mənalandıranlar antroponimi nəzərə almamış, oğuzun iki qola ayrılmasına əsaslanmışlar. Halbuki *oğuz* tayfasının yaranması və onun iki hissəyə bölünməsi *Oğuzun* artıq antroponim kimi mövcudluğunдан sonrakı hadisələrdir. Belə ki, Nuh peyğəmbərin nəticəsi Qara xanın oğlu doğuluşundan bir il sonra özünün Oğuz adlandırılmasını əmr etmişdi. Həmin Oğuz isə dünyaya göz açdığı ilk gündən qeyri-adiliyi ilə seçilirdi. Həyatının ilk günlərindən Tanrıya bağlanan(sələflərindən fərqli olaraq) bu uşaq anasını, sonralar isə evlənəcəyi qızları Allaha iman gətirməyə səsləyir¹. Məhz bu hadisəyə əsaslanıb, Oğuzu «Tanrıya bağlanan ilk insan, özək», eyni zamanda «tayfanın özülünü qoyan» kimi səciyyələndirmək olar. Beləliklə, *ög* «ana, özül, əsas» + *uz* «isim düzəldən şəkilçi» = *ogüz>oğuz* istiqamətində formalasən bu antroponim və etnonim «yaradan» semantikasını daşıyır.

Qədim tarixə malik olan oğuzlar mürəkkəb inkişaf yolu keçmişlər. Mənbələrdə göstərildiyinə görə, «Oğuzların adına ilk dəfə Yenisey kitabələrində rast gəlinir. Tola-Selenqa hövzəsində yaşmışlar. Onların başında Baz Xaqan dururdu. VII əsrin əvvəllərində I Göytürk dövlətinin tərkibində doqquz oğuz tayfa ittifaqı var idi. Bu imperatorluq 630-cu ildə dağılıandan sonra Tola-Selenqa hövzəsində yaşayan doqquz oğuzlar birləşib xaqanlıq yaratdır. II Göytürk imperatorluğu qurulandan sonra oğuzlar türk boyları adı ilə tanındılar. Oğuzlar üsyan edib çinillərdən və kidanlardan kömək istədilər. Bunu eşidən Eltəriş oğuzları məğlubiyyətə uğradıb, II Göytürk imperatorluğuna qatdı. Oğuzların bir hissəsi Çinin himayəsinə keçdi. Lakin tezliklə geri qayıdıb II Göytürklərin himayəsini qəbul etdilər.

¹Rəşidəddin.Oğuznamə.(tərc.edən:R.M.Şükürova).Bakı:Azərnəşr,1992, s.10-12

Bu imperatorluq süquta uğradıqdan sonra uygurlara tabe oldular. Lakin uygurlara qarşı üsyanda məglub olandan sonra oğuz boyları qərbə köç etdilər. Bu köç IX əsrin ortalarına kimi davam etdi. Uyğur dövləti dağıldan sonra oğuz köçləri yenidən başlandı. Onlar Orta Asiya çöllərində məskunlaşdırılar. Qaracuq dağlarından Xəzər dənizinə qədərki ərazidə hakim oldular. X əsrin ortalarında dövlət qurdular. Paytaxtı Yenikənd idi... Oğuz tədricən türklərin ümumi adını bildirməyə başladı. Onlar islami qəbul edəndən sonra islam ölkələrində «Türkmən» adı ilə tanındılar. Oğuzlar XI əsrin 30-40-ci illərində Azərbaycana gəlmiş, yerli türk xalqları ilə qaynayıb-qarışmış, Azərbaycan xalqının formallaşmasında iştirak etmişlər»¹.

Lakin bəzi türk mənbələri səlcuqların yürüşünə qədər oğuzların (guzz) Kiçik Asiyada məskunlaşmasından və onların səlcuqları bir növ yerli əhali timsalında qarşılıamasından xəbər verir: «...səlcuqlarla gələn oğuzların babaları bir neçə əsr əvvəl Azərbaycana gəlmiş və hətta Kiçik Asiya şəhərlərini belə fəth etmişlər»(O.Şaiq); «oğuzlar Qafqazda və Şərqi Anadoluda səlcuqlardan bir neçə əsr qabaq meydana çıxmışlar»(X.Koroğlu); «oğuzlar hələ Hun dövləti zamanından başlayaraq müəyyən kütlələr halında uzun və qısa fasılərlə qərbə doğru – Avropa, Azərbaycana, Anadoluya axıb gəlmişlər. Onların bu gəlişini təsadüfi hal saymaq olmaz»(N.S.Baharlı)².

F.Zeynalov tarixi baxımdan oğuzları belə qruplaşdırılmışdır: «Bizcə, Göytürk dövründən X əsrə qədərki oğuzları *qədim*, X-XII əsrlərdəki oğuzları *orta*, sonrakı oğuzları isə *yeni* oğuzlar adlandırmaq olar»³.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, oğuzlar islami qəbul etdikdən sonra «Türkmən» adı ilə tanınmağa başladılar. Lakin S.Q.

¹Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə.Türk dünyası xalqlarının tarixi. Bakı, 1996, s.13-14

²Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.Mustafa Zərir Yusif və Züleyxa(poemanın mətni və tarixi-grammatik ocerk). Bakı: Elm, 1991,s138

³Zeynalov F.Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif,1981,s.94

Ağacanov türkmənlərlə oğuzları bir-birindən ayıraq yazır: «XI-XIII əsrlərdə Zaqafqaziya və Kiçik Asiyaya gələn türkmənlər və oğuzlar Azərbaycan və türk xalqının formalasmasında iştirak etmişlər. Orta Asiya, İran və Əfşanistanda qalan oğuz tayfalari qüvvətlənən türkmən xalqının önəmli tərkib hissəsi oldu»¹.

Oğuzlarla türkmənləri fərqləndirmək cəhdி Müqəddəsiyə istinad edən Faruq Sümərin araşdırışlarında da özünü göstərmişdir. O yazmışdır: «Müqəddəsinin məlumatından belə bir qənaət hasil olur ki, X əsr də Balasaqun(mətn də Vələsaqun) ilə Tarazın təqribən yüz mil şərqindəki Mirki qəsəbəsi arasında türkmən adlı bir qövm yaşayırıdı. Bu qövmin məliki (iliyi) Ordu adlı bir qəsəbədə yaşayırımış... Müqəddəsinin əsərində türkmənlər islami qəbul etmiş yeganə türk boyu kimi qeyd olunur. Həmin müəllif Sabran adlı sərhəd şəhərindən bəhs edərkən və ya başqa vəsilərlə oğuzların (əl-ğuzz) adını çəkərkən onların müsəlman olduğunu söyləmir. Beləliklə, bu türkmənlərin oğuzlardan tamamilə ayrı bir təşəkkül olduqları görünür. Açıqca başa düşülür ki, Ordu qəsəbəsində oturan türkmən məliki İsficab hökmdarına tabe idi Böyük ehtimala görə, türkmənləri məhz İsficab hökmdarları müsəlman etmişdilər»². Sonda müəllif M.Qaşqarlı, R.Kilisli və B.Atalaya əsaslanaraq türkmənlərin karluq mənşəli olmasını bildirmişdir³. Övliya Çələbi də Osmanlı türkləri ilə türkmən və oğuzların ləhcə fərqindən bəhs edərkən türkmənlərin ləh-cələrini ciğatay ləhcəsi adlandırmışdır⁴.

Əgər Müqəddəsinin məlumatlarından türkmənlərin «İsficabın şimal-qərb və ya şimal-şərqində» olduğu anlaşılırdısa,

¹ Агаджанов С.Г.Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Быльм, 1969, с.6

² Faruq S. Oğuzlar (tərc. ed. R.Əsgər). Bakı: Yaziçı, 1992,s.50

³ Yenə orada.

⁴Koroğlu X.Oğuz qəhrəmanlıq eposu(red.F.Bayat)Bakı:Yurd,1999, s.101

İstəxrinin məlumatlarından oğuzların(X əsrin I yarısında)«Xəzər dənizindən Sır-Dərya(Seyhun,İnci) çayının orta yatağında-kı Fəraq(XI əsrд türkçə adı Qaracuq idi) və İsficab yörələrinə qədər olan ərazi ilə bu irmağın şimalındakı bozqırlarda»¹ yaşadıqları aydın olur. Buradan məlum olur ki, türkmənlərlə oğuzlar qonşu ərazilərdə məskunlaşmışlar. Zəki Vəlidi Toğana görə, «oğuzların «oğuz və türkmən» deyə iki zümrəyə bölünməsi də məhz səlcuqlar zamanında meydana çıxmışdır»². Əxbər əd-Daulatın məlumatına görə, «oğuz və türkmənlər arasında müsəlman ruhani təbəqəsi yaranmışdır. İslamllaşma prosesi qeyri-bərabər və kifayət qədər ləng olmuşdur. Aşağı Sır-Dərya və Aral ətrafi oğuzların əsas hissəsi faktiki olaraq bütprəst qalmışdır. Müsəlmanlığın daha çox yayılması Sır-Dəryanın orta axarında və Semireçin qərb sərhəddindəki oğuzlar arasında baş vermişdir. İslami qəbul edən oğuzlar, karluqlar, eləcə də ola bilsin müəyyən dərəcədə qədim substrat əhalisi ilə qarışmış xalaclar daha çox türkmən adlanırdı»³. Sonrakı proses XII əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb müəllifi Şərif əz-Zaman Tahir Mərvəzi tərəfindən açıqlanmışdır: «Onlarla (oğuzların islami qəbul edən hissəsi – **türkmənlərlə** – E.Ə) islami qəbul etməyən oğuzlar arasında düşmənçilik başlamışdı. Oğuzlar arasında müsəlmanların sayı artı və islamın vəziyyəti onlarda yaxşılaşdı. Müsəlmanları dinsizlərdən yüksək tutdular, onları isə sıxışdırıldılar və Xarəzmmdən köçürülmüş peçeneqlər tərəfə qovdular. Türkmenlər islam dünyasına yayıldılar. Türkmenlərin vəziyyəti o qədər yaxşılaşdı ki, onlar islam ölkəlerinin böyük hissəsinə sahib oldular və onlardan carlar ya-

¹ Faruq S. Oğuzlar (tərc. ed. R.Əsgər). Bakı: Yazıçı, 1992, s.50,54

² Qəhrəmanov C.,Xəlilov Ş.Mustafa Zərir.Yusif və Züleyxa (poemanın mətni və tarixi-qrammatik очерк). Bakı: Elm, 1991,s.24

³Агаджанов С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука, 1991,с.23

randı»¹. «Oğuz və turkmən» termininin paralel olaraq işlədi-
məsi V.V.Bartoldun tədqiqatlarında belə eks olunmuşdur: «...
Sonralar turkmən termini «ğuzz», «oğuz» sözlərini yavaş-yavaş
dildə sıxışdırmağa başlayır... Lakin belə bir proses birdən-birə
başa çatmamışdır. Hələ XIII əsrin sənədlərinin özündə belə
«ğuzz», «oğuz» adlarının fəaliyyət göstərdiyinin şahidi oluruq.
«Türkmən» termini «ğuzz», «oğuz» sözlərini yalnız monqol
mərhələsində qəti surətdə sıxışdırmağa müvəffəq olmuşdur»².

Deməli, islami qəbul edərək «turkmənləşən» oğuzlar
Tanrıya sitayış edən oğuzlardan fərqləndirilmiş, bir-biri ilə qar-
şı-qarşıya qoyulmuşdur. KDQ-də işlənmiş «cici-bici türkman
qızı»[D,171] («cici-bici türkman kızı» ifadəsinin izahı da ma-
raq doğurur³) ifadəsi də həmin qarşılaşdırmağa sübutdur. Belə
ki, islami çərçivəyə salınmış, zəif turkmən qızı hünərli oğuz
oğlunu qane etmirdi. Bu etnonimlərlə bağlı X.Koroğlunun
qeydlərinə də nəzər salmaq maraq doğurur: «Oğuz tayfalarının
qərbə dezinteqrasiyası prosesi nəticəsində «Azərbaycan türk-
ləri», «Osmanlı türkləri» kimi yeni etnonimlər yarandı. Ancaq
həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə olduğu kimi, əsasən kö-
çərilər arasında «oğuzlar» və «turkmənlər» anlayışı hələ də
qalmaqdır idi. Bu xalqların erkən tarixində «oğuz» anlayışı ge-
niş olub, bütün müəlliflər tərəfindən «turkmən» etnonimi ilə ey-
niləşdirildi. Ancaq qərbdə yerləşən oğuzlar arasında bu iki an-
layışı bir-birindən fərqləndirmək, hətta bir-birinə qarşı qoy-
maq («Qorqud Kitabı»nda) cəhdləri görünməkdədir. Sonralar
XVI–XVII əsrlərin müəlliflərində «turkmən» etnonimi qərb

¹ Карриев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н., Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII–XIX вв. Ашхабад, Академия Наук Туркмен. ССР, 1954, с.8

² Бартольд В.В. Сочинения. V Том. Москва:Наука.1968,с.525,573

³ Əzizov E.İ.Oğuz etnonimi// Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, №1–2, s.70

torpaqlarında «oğuz» adını sıxışdırıb çıxartdı. XIX əsrдən bu söz etnonim kimi işlənmir və yalnız tarixi-epik anlam daşıyır»¹.

Beləliklə, oğuz tayfalarının müəyyən ərazilərdə tam hakim olması – regionlaşması, böyük köçlərin dayanması Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarının, eləcə də oğuz türkçəsinin parçalanması nəticəsində II minilliyyin ortalarında milli dillərin tam formalaşmasına, müstəqil inkişafına zəmin yaratdı. Oğuz dilləri isə öz növbəsində I minilliyyin sonu, II minilliyyin əvvəllərində ümumtürk dilinin qıpçaq, oğuz, karluq, bulqar dillərinə parçalanması nəticəsində formalaşmışdır. Həmin dillər ilkin kökdən ayrılsalar da, sonralar bu və ya digər dilin xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə bütün türk dillərində müşahidə edilməyə başlandı. N.Cəfərov həmin faktları Azərbaycan dili ilə bağlı belə izah etmişdir: «Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V-IX, oğuz təsiri IX-XIII, karluq təsiri XIII-XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirir. Görünür, digər türk dilləri də həmin təsirlərə təxminən eyni dövrlərdə məruz qalmışlar – hər şeydən əvvəl ona görə ki, qıpçaqların, oğuzların və karluqların ümumtürk kontekstində baş verən passionarlığı – siyasi, etnokulturoloji aktivliyi, ümumiyyətlə, həmin dövrlərə düşür»².

Xalqın tarixini izləməyə, öyrənməyə imkan yaradan mənbələr qayaüstü yazılar, salnamələr, eposlardır. Oğuz epik, poetik düşüncə tərzini özündə əks etdirən oğuznamələr də belə dəyərli incilərdəndir.

«Oğuznamə» haqqında ən qədim məlumatı Əbu Bəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Dəvadari(XIVəsr) vermişdir. O, «Ulu xan Ata Bitikçi» adlı kitabdan bəhs edərkən yazmışdır: «Bu kitabı ilk türklərdən olan monqol və qıpçaqlar özlərindən ayırmazlar və onların nəzərində bunun böyük dəyəri vardır; digər

¹Koroğlu X.Oğuz qəhrəmanlıq eposu(red.F.Bayat).Bakı:Yurd,1999, s100

²Cəfərov N.Azərbaycanşünaslıq məsələləri.Bakı:Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001,s.30

türklərin «Oğuznamə» adlandırdıqları kitabları kimi. Onlar bu kitabı əldən-ələ gəzdirirlər; orada oğuzların fəaliyyətinin(tarixlərinin) başlanğıcından və onların ortaya çıxmalarından etibarən gəlib keçən hökmdarlarının ilki və böyüyü Oğuzdan bəhs edilir. «Oğuznamə»də onların Təpəgöz adlandırdıqları bir şəxsin əhvalatı da nəqıl edilir»¹.

Oğuzların tarixi ilk dəfə olaraq XIV əsr müsəlman tarixçisi F.Rəşidəddinin «Cami ət-təvarix» əsərində geniş şəkildə əks olunmuşdur. Həmin əsərin «Oğuz və nəslinin, eləcə də türk sultanlarının anılması tarixi» adlı(«Oğuznamə» kimi tanınan) hissəsi İstanbulun Topqapı kitabxanasında saxlanılır. «Bu tarix əfsanə ilə real faktların çulgaşlığı şifahi rəvayətlərə əsaslanşa da, «Oğuznamə» təkcə türk xalqlarının deyil, həm də oğuz tayfalarının gəldikləri ölkə və vilayətlərin xalqlarının ilkin tarixinə qiymətli materialdır»².

«Oğuznamə»nin uyğur versiyası təhkiyəsi, süjeti baxımından digər oğuznamələrdən seçilir. İslamın türk dünyasında ar-tıq çoxdan möhkəmləndiyi bir dövrdə yazıya alınan bu dastan-da(Oğuz Kağan) dinin izlərinə rast gəlməsək də, son dövrlərdə tapılmış 104 beytlik mənzum «Oğuzname»də Oğuzla bağlı müsəlman rəvayətləri əks olunmuşdur³. Digər «Oğuznamə» «Haza kitabı – Oğuznamə» sözləri ilə başlanan, XVI əsr də üzü köçürülmüş, təxminən 2000 atalar sözü və məsəldən ibarət bir folklor toplusudur⁴. Getdikcə oğuznamələr yazılı ədəbiyyata da yol tapmışdır. XVIII əsr də turkmən şairi Nurmühəmməd Əndəlib tərəfindən «Oğuznamə» adlı dastan qələmə alınmışdır. Əndəlibin «Oğuznamə» motivinə müraciət etməsi oğuzna-

¹ Faruq S.Oğuzlar (tərc. ed. R.Əsgər). Bakı: Yaziçı, 1992, s.349

²Rəşidəddin F.Oğuznamə.(tərc.edən:R.Şükürova).Bakı:Azərnəşr,1992,s.8

³ Oğuznamələr(tərtibçilər:Vəliyev K.,Uğurlu F.).Bakı:Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993

⁴ Oğuznamə (tərtibçi S.Əlizadə).Bakı:Yaziçı, 1987

mələrin XVIII əsrдə türkmənlərin arasında geniş yayılmasını bir daha göstərir¹.

Oğuz xalqlarının mənəvi, mədəni yüksəlişinin göstəricisi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» isə dünya miqyasında tanınan, daha geniş tədqiq olunan «Oğuznamə»dır. Boyların sonunda söylənilmiş «Dədəm Qorqud... bu oğuznaməyi düzdü-qoşdu», yaxud «bu oğuznamə... olsun» ifadələri KDQ-nin oğuznamələr silsiləsindən olmasından xəbər verir. Şübhəsiz ki, KDQ, eləcə də bizə məlum olan digər oğuznamələr vaxtilə mövcud olmuş bütövün bir hissəsi olub, ağızlıarda dolaşmış, yazılı şəkil-də dövrümüzə gəlib çıxmışdır.

Bu oğuznamələrin yaranması oğuzlar arasında soy kökə bağlılığın möhkəmliyini, şəcərənin tarixi əhəmiyyətinin dərk olunmasını göstərir. Bu, həmçinin alplığın – igidliyin sonrakı nəslə təbliğində bir vasitə olub, müdrik türklərin öz xələflərinə mənəvi-mədəni, estetik tövsiyələridir. Güman etmək olar ki, bu oğuznamələr türklərin – oğuzların müxtəlis tarixi dövrlərdəki məğlubiyyətləri zamanı ortaya çıxmışdır. Məhz belə anlarda keçmiş xatırlatmaq, ondan qürur duymaq hissələri baş qaldırır.

¹ Füzuli B.Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı.Bakı: Sabah, 1993, s.97

I FƏSİL

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DİLİNİN TARİXİ-LINQVİSTİK TƏDQİQİ

Ösrlərin yadigarı, Azərbaycan xalqının və dilinin silinməz tarixi – KDQ bu gün daha qiymətli bir məxəz kimi diqqət mərkəzindədir. Bu yazılı abidə türkün zəngin mənəviyyatını, ulu tarixini, müqəddəs adət-ənənələrini, spesifik etno-psixoloji xüsusiyyətlərini, məntiqi düşüncə tərzini eks etdirmək keyfiyyətlərinə malik olduğu üçün monumentaldır. Elə buna görə də KDQ həmişə dilçi alımların xüsusi marağına səbəb olmuş, müxtəlif aspektlərdən təhlil və tədqiq edilmişdir. 1950-ci illərdə dastan «tamamilə millətçilik zəhəri ilə dolu», «müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmış», «xalqa zidd olan kitab» kimi təqdim olunmuşdur¹. Bu ittihamların əsassız olması sübuta yetirildikdən sonra Qorqud və qorqudşunaslıq yenidən diqqət mərkəzinə çevrildi. KDQ-nin 1300 illik yubileyi böyük təntənəyə səbəb oldu. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərمانının nəticəsi olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»un tədqiqi yenidən geniş vüsət aldı. 1999-cu ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda prof.A.A.Axundovun redaktorluğu ilə 2400-ə yaxın sözü əhatə edən «Kitabi-Dədə Qor-

¹Məmmədli H.Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər.Bakı: Elm,1999,c.13

qud» dilinin izahlı lüğəti»nin nəşri dilçilik tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V.Pines, C.Rəhmanov və V.Sultanovun birgə hazırladıqlarını «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin statistik təhlili» abidənin dili barədə qiymətli nəticələr əldə etməyə imkan verir. Kitabda 10 minə yaxın söz-formanı əhatə edən tezlik lüğəti, əlifba tezlik siyahısı, həmçinin əks-əlifba siyahısı öz əksini tapmışdır. Dastan mətnində qeydə alınmış müxtəlif mənşəli sözlərin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirməklə leksikologiya, xüsusən də milli mənsubluqla bağlı problemlərin həllində müsbət nəticə əldə etmək olar.

Yazıcı Anarın təşəbbüsü ilə iki cildlik ««Kitabi-Dədə Qorqud» Ensiklopediyası»nın yaradılması da təqdirəlayıq hadisədir. Buraya KDQ-nin yeni, təkmilləşdirilmiş mətni, əlyazma nüsxələrinin surəti, boyların izahlı lüğəti, ümumi orfoqrafik, leksik, semantik xüsusiyyətləri və s. haqqında məlumat daxil edilmişdir. Yubiley ərəfəsində illərdən bəri abidənin müxtəlif sahələrə aid aparılan araşdırmalarını özündə əks etdirən bibliografiq göstəricilərin hazırlanması da qorqudşunaslıqda əhəmiyyətli addimlardandır¹.

§1. KDQ-NİN ÜMUMİ FİLOLOJİ TƏDQİQİ TARİXİNDƏN

KDQ yazılı abidəsi və onun tədqiqi tarixi indiyə kimi müxtəlif elmi əsərlərdə – monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmış, geniş işıqlandırılmışdır. Buna görə də biz, daha çox son dövrlərdə ərsəyə gəlmış tədqiqatlara nəzər yetirməyi qərara almışıq.

¹ Xəlilov A.S.«Kitabi-Dədə Qorqud»un bibliografiyası. Bakı:Örnək, 2000; Quliyeva S.T.Sadiqova S.A.Bakı Dövlət Universiteti və «Kitabi-Dədə Qorqud» (bibliografiq göstərici). Bakı: BDU nəşri, 1999, Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər. Bakı: Elm, 1999

Hələ 1959-cu ildə ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» adlı monoqrafiyada bu mövzunu ətraflı araşdırın prof. Ə.M.Dəmirçizadə KDQ-ni «oğuz və qıpçaq dil ünsürləri ilə qaynayıb-qarışdıqdan sonra təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində yaranmış ən yaxşı ilk abidə» kimi səciyyələndirmişdir¹. O, sinonimlər müvaziliyinə nəzər salmış, onların işlənmə və yaranma xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Elə bu məqamda onun «turklərə məxsus», «oğuzlara məxsus» kimi ifadələr işlətməsi və bununla da oğuzları türklərdən fərqləndirməsi bir qədər anlaşılmazlıq yaradır². Görkəmli alim, həmçinin boyların fonetik, qrammatik(morfoloji,sintaktik) quruluşunu, lügət tərkibini ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.

Ömrünün böyük bir hissəsini KDQ-yə həsr etmiş mərhum S.Əlizadənin tədqiqləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, filologiyada KDQ-nin müqəddiməsi ilə bağlı mövcud mübahisəli məqamlara toxunmuş, onun türk və Azərbaycan nəşrlərində müşahidə olunan fərqli dil faktlarına aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçı bu yazılı abidənin «Kitab» adlandırılması ilə bağlı öz fikirlərini belə açıqlamışdır: «Orta əsr katibi həmin sözün arxasında «cildə tutulmuş əsər» məfhumundan çox, güman ki, ərəbcə məna çalarlarını, yəni: kitabə, abidə, dastan anlayışını düşünmüştür. Halbuki «Kitabi-Dədə Qorqud», yaxud «Dədə Qorqud kitabı» adlarında «kitab» sözü olduqca müasir səslənir, dastanları və müəllifi yazılı dil (ədəbiyyat) nümunəsi və nümayəndəsi kimi təsəvvürə gətirir». O, həmçinin *dədəm* sözündəki *-m* ünsürünü «folklor dilinə məxsus çox geniş yayılmış üslubi əlamət» kimi səciyyələndirərək ondan uzaqlaşmayı və eyni zamanda, «müasirlik etiketlərindən xilas ol»araq onun «Dədə Qorqud boyları», yaxud «Dədə Qorqud oğuznamələri»

¹ Dəmirçizadə Ə.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: APİ nəşr.,1959, Təkrar nəşr, Elm,1999, s.24

² Dəmirçizadə Ə.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili.Bakı:APİ nəşr.,1959,Təkrar nəşr, Elm,1999, s.28

adlandırılmasını düzgün hesab etmişdir¹. Burada S.Əlizadənin həm «müasirlik etiketlərindən», həm də «folklor əlamətləri»ndən uzaqlaşmaq cəhdinin qədər anlaşılmazlıq yaradır. (*Qeyd*: Buna əks olan fikir professor T.Hacıyevin «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncələrimiz» adlı kitabında qeyd olunmuşdur: «...Dədə Qorqud həm dastandır, həm də kitab. «Dədə Qorqud» kitabıının süjet və quruluşunda, obrazların psixoloji təkamülündə, dilinin bədiiliyində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın çizgiləri birləşir»²).

Sonrakı illərdə fərqli mövqedə duran S.Əlizadə türkün bu monumental abidəsinin sadəcə «Dədə Qorqud» adlandırılmasını münasib bilmisdir (Qorqud yox, Qorqud – burada da bir fərq)³. Biz müəllifin bu fikri ilə razılaşmırıq. Çünkü dastan yalnız Dədə Qorquda həsr olunmayıb. Bu, oğuz elinin, onun igidlərinin tarixini, məişətini özündə əks etdirir. Ona görə də bu «Oğuznamə»nin sadəcə «Dədə Qorqud» adlandırılmasını qəbul etmirik.

S.Tural və A.Nurməmməd də bu məsələyə münasibətlərini bildirmişlər: Anadolu sahəsində Kitabi Dedem Korkut isimli yazmaya dayanarak Dede Korkut, Dedem Korkut adlarının yaygınlaşlığı, yayıldığı görülməktedir. Halbuki Gorkut Ata söylenisi daha doğrudur. Türkçede unvan isimden sonra gelir⁴. Əslində bu antroponim KDQ mətnində həm «Qorqud ata», həm də «Dədə Qorqud» şəklində işlənmiş, ikincisi isə daha geniş yayılmışdır. Burada, «xan baba», «bəg baba», «qadın ana», «Xan Uruz», «Ağam Beyrək» kimi ifadələr də qeydə alınmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində də Bilgə Tonyukuk, Bəg

¹ Əlizadə S.Q. «Kitabi-Dədə Qorqud» nəşrlərindəki oxunuş fərqləri haqqında qeydlər. // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyat seriyası, ADU nəşri, 1977, № 4, s.39-40

²Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. «Elm», Bakı, 1999, s.117

³ Əlizadə S. «Kitabi-Dədə Qorqudun tekstoloji problemləri./Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər.X kitab, Bakı: Sədə, 2001, s.24

⁴ Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyzmalar Enstitüsü, 1999, s.XXVII

Çor, ApaTarkan, Oğul Bars, Bala Çor və s. antroponimlərin mövcudluğu Dədə Qorqud variantının daha qədim olmasını sübut edir.

S.Əlizadə ««Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji problemləri» adlı məqaləsində bu «Oğuznamə»nin titulunda əks olunmuş «kitab» sözü haqqında fikirlərini genişləndirərək yazmışdır: «Məlumdur ki, ərəb dilində «məktub, yazı, yazılı abidə» mənası daşıyan «kitab» sözü tarixən mühüm türkdilli ədəbi, elmi-tarixi əsərlərin, əsasən nəşr və məsnəvi şəklində yaranmış nümunələrin adında işlənmişdir... Buradan aydın olur ki, «kitab» sözü şərti işlənib: a) dastanların ilkin(XI əsrдə və daha əvvəl) yazılı şəkil aldığı, yazıya köçürüldüyünü bildirir; b) dastanların məcmusunu, boy-boy toplanıb tərtib edildiyini bildirir»¹. Yeri gəlmışkən, diqqəti bir məsələyə yönəltmək istərdik. Əgər KDQ nominantındakı «kitab» sözü «dastan, yazılı abidə» anlamındadırsa, onda hesab edirik ki, «KDQ dastanları» və bu qəbildən olan ifadələri işlətmək üslubi pozuntudur.

S.Əlizadənin tədqiqlərində özünü göstərən digər bir məqama da diqqət yetirmək istərdik. Bu, KDQ-nin müqəddiməsində iki övrətin müqayisəsi zamanı özünü göstərən «Birisi sol-duran soydur; Birisi tolduran toydur» misralarında əks olunmuş *soy* və *toy* leksemələri ilə əlaqədardır. 1977-ci ildə O.Şaiq və M.Ergini təqnid edən, yəni həmin ifadələrin *sulp//sop* və *top* kimi verilməsini «Vatikan» nüsxəsi katibinin yol verdiyi yanlışlıq kimi səciyyələndirən S. Əlizadə² sonradan özü də həmin qənaətə gəlmişdir[KDQE,II c.,37].

¹Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji problemləri./Azərbaycan şəfahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab, Bakı: Səda, 2001,s.23

² Əlizadə S.«Dədə Qorqud»un türkmən nəşrinin linqvistik-tekstoloji xüsusiyyətləri./«Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplu 1.Bakı:Səda, 2001, s.43

Bu ifadələri H.Arası, S.Cəmşidov *toy* və *soy*, A.Aşirov, S.Tezcan və H.Boeschoten isə *top* və *sop* kimi oxumuşdur¹.

M.Kösəyevdə isə həmin hissə yoxdur. Drezden nüsxəsində bu sözlər *toy* və *soy* fonetik tərkibində yazılmışdır[D.7]. Bu, semantik baxımdan da mətnə uyğundur. Tədqiqatçı ««Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden və Vatikan əlyazmaları» adlı məqaləsində bu nüsxələrin müqayisəli təsvirini vermiş, onların linqvistik-tarixi keyfiyyətlərindən bəhs etmişdir². S.Əlizadə «Dədə Qorqud»un diqqətdən kənar qalmış Türkmenistandakı nəşrlərinə də nəzər yetirmiş, münasibət bildirmiştir. O yazmışdır: ««Dədə Qorqud»un türkmen nəşrinin mətni fonetik və leksik təxminiliklə tərtib olunduğuna görə tekstoloji baxımdan inamsızlıq yaratır»³. Lakin türkmen nəşri bəzi ifadələrin daha düzgün oxunuşunun təqdiminə görə seçilir. Türkmen müəllifləri isə «köç yolunu təqib edərək Anadoluya gəlmış» bu dastanın zaman-zaman dəyişdirildiyini təəssüflə qeyd etmişlər: «İyi ki bu destanın Drezden və Vatikan varyantları yazılı olaraq korunmuştur ve onun yazılı hali daha eski varyantları içermemektedir. Bu varyant, yolda göç sırasındaki olaylarla ilgili bəzi ekleme ve değiştirmeler yanında, Azerbaycan oğuzlarının etkileriyle, Trabzon yoresindən gelen değişikliklere maruz kalmıştır. Yer yer hikâyeleşip ana destan metin özelliklerini koruyamaz hale gelip âdetâ yeni bir destan mahiyetini almışdır»⁴. «Ana das-

¹ Arası H. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962,s.14; Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud» (tarixi-coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999,s.281; Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999,s.28; Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001,s.32

² Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden və Vatikan əlyazmaları.//«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası,1999, № 1, 2, s.56

³ Əlizadə S. «Dədə Qorqud»un türkmen nəşrinin linqvistik-tekstoloji xüsusiyyətləri.//«Dədə Qorqud». Elmi-şəhəbi toplu 1. Bakı: Sədə, 2001, s.41

⁴ Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999,s.XVIII

tan»ın türkün köç etdiyi yollarda dəyişikliyə məruz qalması və yeniləşməsi məsələsində türkmən müəllifləri haqlıdır. Lakin mətn tərtibində «etnik -linqvistik ambisiya»lardan uzaqlaşmaq zəruri haldır.

F.Zeynalov «Dədə Qorqud» dastanından orta türk dövrünü səciyyələndirən bir abidə kimi bəhs etmiş, onun tədqiq tərixini izləmiş, yaranma tarixi ilə bağlı fikirlərə öz münasibətini bildirmiş, ən əsası isə tənqidin mətnin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır¹.

Ayri-ayrı boyların filoloji izahını verən prof.T.İ.Hacıyev boyların sintaksisini ilə XIV-XVI əsrlərə aid bir neçə nəşr abidəsinin dili arasında müqayisələr aparmış və belə bir qənaətə gəlmışdır: «1.«Dədə Qorqud Kitabı»nın sintaksisi ərəb-fars dillərinin Azərbaycanda dövlət dili olmasından, Azərbaycan yazılı dilinə təsir göstərməsindən qabaqkı dövrlərin məhsuludur; 2.«Kitab»ın intonasiya sintaksisinin təmiz türkcəliyi və bu cəhətdən XIII-VIII əsrlərin yazılı nəşr kontekstində düşməməsi onun XV əsrə yaziya ilk dəfə alınmadığına dəlalət edir. «Kitab», görünür, daha qədim nüsxədən köçürülmüşdür»²

T.Hacıyev dastan sintaksisini kompleks şəkildə təhlil edib, «Dədə Qorqud oğuznaməsi»nin ilk dəfə şeirlə yazıldığını göstərmişdir. O, dastan sintaksisinin əcnəbi təsirə düşməməsinin bir səbəbini də bununla əlaqələndirmişdir³

T.Alanqu da əsərin içindəki «mənzum-epik xarakterin mənsur hekayə(nağıl) xarakterindən» daha qabarık olduğunu bildirmiş və bununla əlaqədar özünü göstərən qüsurlu fikirləri nəzəriyyə ilə bağlı «bilgisizlik» adlandırmışdır⁴

¹ Zeynalov F. «Kitabi-Dədə Qorqud» və dünya şərqşünashlığı. // *Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası*, ADU nəşri, 1976, № 4; Zeynalov F. Türkologianın əsasları. Bakı: Maarif, 1981; Əlizadə S.Q. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden və Vatikan əlyazmaları. // «Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri, HUMANİTAR EMLƏRLƏR seriyası, 1999, № 1,

² Hacıyev T. Dədə Qorqud:dilimiz, düşüncəmiz. Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, Elm,1999,s.67

³ Yenə orada,s.174

⁴ Tahir A. Dede Korkut kitabı'nın ikinci yazma nüshası üzerinde. / Türk dili, sayı: 24, II c., 1 Eylül, 1953,s.810

Bu məsələ ilə əlaqədar C.Öztellinin fikirlərini nəzərə çatdırmaq istərdik. O, «düzensiz ölçülər», «düzensiz qafiyeler»i əsas götürərək KDQ-də «klassik anlamda» mənzumənin olma-masını iddia etmişdir¹. Bizcə, bu məsələdə T.Hacıyev daha həq-lıdır. C.Öztelli XIV əsrin sonlarında yazılmış Drezden əlyazma-sının bu gün əlimizdə olmayan hansısa «ilk nüsxə»dən köçürüldüyünü də vurğulamışdır².

KDQ-ni Azərbaycan dilinin ən qədim yazılı abidəsi kimi səciyyələndirən prof.A.Axundov sübut olaraq bir neçə fonetik, leksik və qrammatik faktı nümunə göstərmışdır. Tədqiqatçı anlautda **b** və **m** samitlərinin müvaziliyi, **y** samitinin geniş iş-lənməsi, oğuz və qıpçaq dillərinə məxsus leksik vahidlərin para-lelliyi, qayıdış əvəzliklərinin məhdudluğu, fellə bağlı özəlliklərin, amorf dillərə məxsus qrammatik vasitələrin mövcudluğu, sıfətin çoxaltma dərəcəsinin söz təkrarı ilə verilməsi kimi əla-mətləri KDQ dilinin qədimliyinə dəlalət edən faktlardan hesab etmişdir³.KDQ-ni Azərbaycan ədəbi dilinin «şifahi formadan yazılı formaya keçid dövrünün məhsulu (ən gec X-XII əsrlər)» kimi səciyyələndirən N.Xudiyev bu yazılı abidənin leksik tərkibini, fonetik və qrammatik quruluşunu geniş şərh etmişdir⁴. Lakin buradakı dastan nümunələrində(s.87-dən başqa) sağır «nun» səsi(**n**) adı *n* hərfi ilə verilmişdir.

Qorqudşunaslıqda böyük xidmətləri olan tədqiqatçılarından biri də Ş.Cəmşidovdur.1977-ci ildə nəşr olunmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» adlı monoqrafiyasında bu «Oğuznamə»nın nəşr və tədqiqi tarixindən, burada adı çəkilən tarixi məkanlar-dan,əsərin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir⁵.Tədqiqatçı-nın 1999-cu ildə yayınlanmış eyni adlı kitabına Drezden mətni-

¹ Öztelli C.Dede Korkut kitabı./Türk dili,sayı:82,VII c.1 Temmuz,1958, s.525

² Yenə orada.

³Axundov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi/«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı:Elm,1999,s.176-179

⁴ Xudiyev N.M.Azərbaycan ədəbi dili tarixi.Bakı:Maarif,1995,s.81-133

⁵ Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977

nin fotosurətini, həmçinin dastanın Azərbaycan əlisbası ilə (bir qədər yeni şəkildə) hazırlanmış mətnini və elmi şərhləri daxil etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ş.Cəmşidov abidənin müxtəlif nəşrlərində yanlış olaraq verilmiş 800-dən çox söz, söz birleşməsi və ya cümləyə düzəliş etmişdir¹.

Ş.Cəmşidov «Təhriflər, təshihlər, açıqlamalar» adlı məqaləsində dastanın Azərbaycan, eləcə də Türkiyədə çap olunmuş mətnlərində özünü göstərən təhrifləri sadə və mürəkkəb olmaq etibarı ilə 2 qrupa bölmüş və bunlara öz münasibətini bildirmişdir. O, xüsusilə F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən 1988-ci ildə çap olunmuş tənqidi mətni «son dərəcə qüsurlu» adlandırmışdır².

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu fikri Azərbaycan qorqudşunaslığında kifayət qədər xidməti olan hər iki müəllifin çoxillik zəhmətinə diqqətsizlik kimi qiymətləndirmək olar.

E.Əlibəyzadə «Ədəbi şəxsiyyət və dil» adlı əsərində KDQ-ni dil tədqiqatı üçün zəngin material verən əsər kimi qiymətləndirmiş və belə yazımışdır: «Birinci, ona görə ki, o, müəyyən əsrlərdə bir neçə dəfə yazıya alındığından orada bir neçə əsrin dil xüsusiyyətləri mühafizə olunmuşdur. İkinci, ona görə ki, eposda möhkəm qayda və qanunlara malik, dəyişdirilməyə məruz qalmayan şeirlər, söyləmələr, deyişmələr və s.vardır. Odur ki, dastanlar dil tariximizi öyrənmək üçün həm şifahi ədəbiyyat növü, həm də yazılı bir məxəz, bədii abidə kimi əvəzsiz mənbədir»³.

E.Əlibəyzadə eposun bədii dili, üslubu haqqında da fikir söyləmiş və buradakı frazeoloji ifadə və vahidləri, obrazlı ifadələri təsnif və tədqiq etmişdir. Lakin bir qədər yanlışlığa yol verən müəllif sifətlə ifadə olunmuş hər cür təyinləri «epitet-bədii

¹Cəmşidov Ş.«Kitabi-Dədəm Qorqud»(tarixi-coğrafi,tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dövrüştədirilmiş elmi mətni). Bakı:Elm,1999,

²Cəmşidov Ş.Təhriflər,təshihlər,açıqlamalar.//Azərbaycan jurnalı,1999,Nö 1, s.157

³ Əlibəyzadə E. M. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: Yazıçı, 1982,s.6

tə-yin» adlandırmışdır¹. Tədqiqatçı «bir-birinə yaxın və ya eyni əsrlərdə yaradılmış» Orxon-Yenisey kitabələri ilə KDQ-nin dilini müqayisə etmiş və onların arasında mövcud olan fərqlərin səbəblərini açıqlamışdır. 1999-cu ildə o, bu sahədə olan tədqiqatını bir qədər də genişləndirmiş və KDQ-nin ilk nüsxəsinin «Orxon-Yenisey» yazısı adlanan qədim türk əlifbası ilə yazılığına əmin olduğunu bildirmiştir².

Əvvəllər KDQ-ni «epos» kimi təqdim edən E.Əlibəyza-dənin tədqiqlərində sonralar bir qədər dəyişiklik müşahidə olunur. O, ««Kitabi-Dədə Qorqud» – (Tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi)» adlı monoqrafiyasında bu haqda belə yazmışdır: «Əgər, doğrudan da, «Dədə Qorqud» eposdursa, folklor nümunəsidirsə, bəs nə üçün nağıllarda, dastanlarımızda onun təsirinə çox da geniş rast gəlmirik?.. «Dədə Qorqud kitabı» folklor yox, daha çox yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Bu əsər qədim türk poeziyası janrında yazılmış poemadır»³.

Hesab edirik ki, KDQ ilk önce şifahi şəkildə formalılmış, sonradan yazıya köçürülmüşdür. Onun digər folklor nümunələrinə təsiri G.Yoloğlunun araşdırılmalarında eks olunmuşdur: «Bamsı Beyrək boyu» və «Möqe Bayan-Toolay» dastanı (tuva türklərində); «Bamsı Beyrək boyu» və «Dengiboz» dastanı («Bamsı Beyrək boyu»nun qaqaуз variantı) və «Bayböri ulı Beyrək Batır» dastanı (Dobruca tatarlarında); «Qanturalı boyu» və «Altın Çağa», «Xara Xusxun» dastanları (xakaslarda) və s.⁴.

Professor N.Cəfərov isə ilk dəfə olaraq «Dədə Qorqud» eposu ilə KDQ-ni bir-birindən fərqləndirmiş, onu Azərbaycan xalqının ilk böyük əsəri hesab etmişdir. Tədqiqatçı KDQ-də

¹ Yenə orada. s.71-73

² Əlibəyza E. M. «Kitabi-Dədə Qorqud»(tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi). Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999.s.35

³ Əlibəyza E. M. «Kitabi-Dədə Qorqud»(tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi). Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999.s.35,38

⁴ Yoloğlu G.Dədə Qorqud yaşı.Məqalələr toplusu.Bakı:XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.4,10,15

«qədim türk eposunun (e. ə.I minilliyyin ortalarından b.e.I minilliyyinin ortalarına qədər), Azərbaycan türk eposunun (XV əsrənən sonra) ünsürlərini, motivlərini tapmağın mümkün olduğunu, lakin bütün bunların dastanın məhz ilk orta əsrlər oğuz epik təfəkkürünün məhsulu, hadisəsi olduğu»nu inkar etmədiyini bildirmişdir. N.Cəfərov bu «Oğuznamə»ni «şərti olaraq cənub-qərb (oğuz) türküsünün başlangıcı» kimi təqdim etmişdir¹. KDQ-nin üslubi xüsusiyyətlərini M.Məmmədov və Z.Ö.Defnə tədqiq etmişdir². KDQ ilə bağlı qorqudşünaslıqda geniş müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuş məsələlərə onun yaranma və yazılmış tarixi, formalasdığı ərazi və dil problemi daxildir. Artıq 1997-99-cu illərdə, yəni KDQ-nin 1300 illik yubileyi keçirilərkən bu mübahisələrə nöqtə qoyulsa da, tədqiqatçılar arasında indiyədək mövcud olan həmin mübahisəli məqamlara nəzər yetirmək istərdik.

KDQ-ni «orta əsr türkmən eposu» kimi səciyyələndirən V.V.Bartold «Kitab»ın adındakı «oğuz» sözünə münasibət bildirmiş, onun türkmən xalqının əvvəlki adı olduğunu bildirmişdir³. Akademik həmçinin türkmənlər haqqında məlumat vermiş və İbn Battutanın hətta osmanlıları türkmən adlandırdığını qeyd etmişdir⁴. Başqa bir məqamda V.V.Bartold yazmışdır ki, «yalnız Drezden əlyazması nə zamansa Qafqazda çiçəklənmiş türkmən eposunu bizim üçün qoruyub»⁵. O, Bərdə və Gəncənin oğuzların vətəni; yunan və gürcülərin isə igitlərin savaşdıqları xalq olduğunu söyləmişdir. Tədqiqatçının bir qeydi də diqqəti cəlb edir: «Düşmənlər Qafqazda indiyə kimi türk mənşəli xalq

¹ Cəfərov N.Eposdan kitaba.Bakı:Maarif, 1999,s.56,61,65

² Məmmədov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri. / «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqəllələr topluluşu. Bakı: Elm, 1999; Defnə Z. Ö. Dede Korkut hikâyeleri üzerinde edəbî sanatlar bakımından bir araştırma. Ankara, TTK Basımnevi, 1988

³Книга моего Деда Коркуда. Огузский георический эпос (Пер. акад. В. В. Бартольда). М-Л., Изд. Акад. Наук СССР (Ленингр. отд.-ние), 1962.,s.109

⁴ Бартольд В.В. Сочинения. V Том. Москва: Наука, 1968, с.573

⁵ Книга моего Деда Коркуда. Огузский георический эпос (Пер. акад. В. В. Бартольда). М-Л., Изд. Акад. Наук СССР (Ленингр. отд.-ние), 1962, с.120

kimi tanınan oğuzları tatarlar adlandıırlar»¹. Deməli, görkəmli tədqiqatçı «türkmən eposu» deməklə heç də müasir türkmənləri nəzərdə tutmur.

Y.Y.Yakubovski ««Kitabi-Korqud» və ilk orta əsrlər türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti» adlı əsərində bu oğuz eposunun XV əsrдə Azərbaycanda yazıldığını və onun türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsində həllədici rol oynadığını vurgulamışdır. Burada hadisələrin baş verdiyi məkan kimi Azərbaycan və Ermənistən göstərilmişdir². V.M.Jirmunski də boyları zaman və məkan baxımından tədqiq etmişdir. Belə ki, onların bəzilərinin Sır-Dərya yaxınlığında (IX-X əsr), bəzilərinin isə oğuzların yeni vətəni olan Zaqafqaziyada(Azərbaycanda) və Kiçik Asiyənin qonşu rayonlarında (XI-XV əsrlərdə) yarandığını diqqətə çatdırmışdır³.

X.Koroğlu da bu məsələyə öz münasibətini bildirmiştir. «Oğuz qəhrəmanlıq eposu» adlı monoqrafiyasında oğuzlarla bağlı düşüncələri, KDQ-dəki ayrı-ayrı süjetlərin şərhi, oğuzun keçmişsi, «Kitab»ın bəzi bədii xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Müəllif «Dədə Qorqud boyları»na məxsus müasir Azərbaycan dilində olmayan, lakin müasir türkmənlərin, eləcə də müasir türklərin dilində qorunan paralellərin mövcud olduğunu xatırlatmışdır. Bununla əlaqədar o, belə bir açıqlama vermişdir: ««Qorqud Kitabı»nın müasir türkmən dilində qorunmuş bəzi leksik-qrammatik elementləri dil tərkibinə görə onun Azərbaycan mühitinə məxsus olması, müasir azərbaycanlıların oğuz əcdadları arasında təşəkkül tapması haqqında fikirlərə heç də ziddiyət təşkil etmir. Hətta «Qorqud Kitabı»nın türkmən elementləri bütün türkoloqların müşahidə etdiyi bu iki xalqın uzaq keçmişdə yaxınlığını bir daha qeyd edir... Əgər nəzərə

¹ Yenə orada. s.116

² Yenə orada.s.121

³ Книга моего Деда Коркуда. Огузский георический эпос (Пер. акад. В. В. Бартольда). М-Л., Изд. Акад. Наук СССР (Ленингр. отд.-ние), 1962, с.136, 256

alsaq ki, «Qorqud Kitabı»nda yalnız müasir türk dilində rast gəlinən leksik-qrammatik elementlər də az deyil, onda belə bir qənaətə gəlirik: «Qorqud Kitabı» müasir türkmən, azərbaycanlı və türklərin əcdadları - oğuzlar tərəfindən yaradılmış ədəbi mədəniyyət abidəsidir. Ancaq abidənin əsas formallaşma prosesi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda keçmişdir. Onda, o cümlədən də dilində Azərbaycan elementlərinin üstünlük təşkil etməsinin səbəbi də elə budur»¹.

X.Koroğlunun bu fikirləri bizim araşdırımızdan yaranan nəticələrdə təsdiqlənir.

KDQ-yə dəfələrlə müraciət edən M.Erginin tədqiqləri xüsusisi əhəmiyyət kəsb edir. Ən əvvəl «Dədə Qorqud boyları»nı «Türk millətinin müstərək dühasının və zövqünün əsəri» kimi qiymətləndirən M.Ergin onun istər ərazi, istərsə də dil baxımından Azərbaycanla bağlılığını xüsuslu vurgulamışdır. «...Dedə Korkut Kitabı bir kere Azeri sahasının eseridir. İçinde geçen yer ve kavim adları bunu açıkca göstermekdedir. Fakat bunun yanı sıra eserin dili de bu sahanın damgasını taşımaktatır... gramer şəkilləri bir yana, kelimeler, kelime qrupları ve cümleler bakımından da her satırda Azeri Türkçesi ile karşı Karşıya geliriz»². Əsərin dil xüsusiyyətlərini araşdırın tədqiqatçı fikrini bir qədər də dəqiqləşdirərək bu dil əlamətlərinin Azəri türkçəsinin tərkəmə şivəsinə aid olduğunu bildirmişdir. M.Ergin Dresden və Vatikan nüsxələrini də müqayisə etmiş və Dresden nüsxəsinin daha qədim olub Azəri, Vatikan nüsxəsinin isə Osmanlı türkçəsi ilə yazıldığını göstərmişdir³. Boyların yaranma tarixinə gəlincə, görkəmli qorqudşunas onun oğuzların Orta Asiyadakı qədim yurdlarında təşəkkül tapdığını, XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yazıya alındığını bildirmişdir⁴.

¹ Koroğlu X.Oğuz qəhrəmanlıq eposu(red.F.Bayat).Bakı:Yurd, 1999,s.210-211

²Ergin M. Dede Korkut kitabı. II İndeks-Gramer, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, 1963, s.352

³ Yenə orada.s.361

⁴ Ergin M.Dede Korkut Kitabı.İstanbul,III basılış, Özal Matbaası, 1980,s.9

Suat Hizarçı isə türk xalq ədəbiyyatına məxsus olan bu şah əsərin XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü, Osmanlı dövlətinin qüvvətlənməyə başladığı vaxtda Kuzey-Doğu Anadolu bölgəsində yazıldığını bildirmiştir¹

Dastanın türk tədqiqatçıları arasında O.Ş.Gökyay da önemli yer tutur. O, KDQ-ni «hiç bir zaman tazeliğini yitirmeyen, eskimeyen, yetişmekte olan bir genc kızın bugünden yarına artan güzelliyini taşıyan» bir əsər kimi qiymətləndirmiştir. Onun dil və bədii xüsusiyyətlərini araşdırınan O.Ş.Gökyay «həkayələr»in yaranma tarixini VI-VIII əsrə aid etmiş və yazıya alınmasından əvvəl şifahi şəkildə mövcud olduğunu bildirmiştir. Tədqiqatçı əsərin dil xüsusiyyətləri haqqında da doğru fikirlər söyləmişdir: «... bu dil, Azeri lehçesinin özelliklerini göstermekle birlikte bugünkü konuşulan və yazılın Azeri lehçesiyile karşılaşıldığında zaman kitabın taşıdığı bütün dil özelliklerinin bu lehçeye ait olduğunu söylemiyoruz. ...Dede Korkut Kitabının dilinden başta Kıpçakça lehçesi olmak üzere, öteki Türk boyalarının dillerindən keçmiş, ya da Moğolca kelimelerin bulunması yadırğanmaz. Kitapta sayısı az olmakla birlikte, onu inceleyenlerin bugün de anlamını hälâ bilmedikleri sözcüklerin bulunması bundandır»². KDQ-nin yazılma və tədqiq tarixi, eləcə də Qorqudun şəxsiyyəti haqqında oxşar fikirlərə türk və islam ensiklopediyalarında da rast gəlmək mümkündür³.

Türkmən tədqiqatçılarından B.Qarriyev Bakıda və İstanbulda yayımlanan KDQ-ni azərbaycanlaşdırılmış variant hesab etmiş və onun türkmənlərə mənsub olmasını təsdiqləməyə cəhd göstermişdir. O, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, boyalar-dakı qəhrəmanların hamısı oğuzlardır və oğuzlar türkmən xal-

¹ Hizarçı S. Dede Korkut Kitabı.III basılış.Varlık Yayınevi,Ankara Caddesi,İstanbul,1962, s.4

²Gökyay O.Ş.Dede Korkut Hikâyeleri.4 baskı,İstanbul,Dergâh Yayınları,1995, s13

³ İslâm Ansiklopedisi./İslâm ələmi, tarix, coğrafiya, etnografiya ve biyografiya lugatı. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi,103.VI c;Türk Ansiklopedisi, XXII c.,Ankara,Milli Eğitim Basımevi, 1975

qının əmələ gəlməsində iştirak edən ən ulu elementdir. B.Qarriyev dastan leksikasına məxsus çoxlu sözün türkmən şivələrində işlədilməsini də fikrinin təsdiqi hesab etmişdir¹.

Türkmən tədqiqatçısının söylədiyi fikirlərin əksi kifayət qədər olduğu üçün² bu haqda açıqlama vermirik.

Dastanın yaranma tarixindən bəhs edən Abdulkadır İnan onun XIII və XIV əsrlərdə Şərqi Anadolu və Azərbaycan ərazisində əlimizdəki son şəklini aldığı bildirmişdir. O güman edir ki, oğuzlar hələ Monqolustanda olarkən Korkut adı ilə bağlı bir oğuz dastanı yarana bilərdi. Moğollarda da Hurhut oymağının mövcudluğu A.İnana Qorqudu xatırlatmışdır³.

Dədə Qorqudun təmsil etdiyi tipi «bilge ozan», «alp ozan», «gezginci ozan» kimi səciyyələndirən prof.Dursun Yıldırım boyların ilk dəfə daha qədim zamanlarda uyğur türkləri tərəfindən istifadə olunan türk əlifbası ilə yazıya alındığını zənn etmişdir⁴. Eyni fikrin E.Əlibəyzadədə də müşahidə olunduğunu göstərmişdir⁵.

Yazıcı Anar da KDQ-nin yaranma tarixinə münasibəti ni bildirmiş, onu VII əsrə aid edənlərlə razılışlığını belə əsaslaşdırılmışdır: ««Kitab»da Dədə Qorqud Həzrət Məhəmmədin müasiri kimi, yəni VII əsrдə yaşamış bir şəxs kimi təqdim olunur. İkincisi, üslub baxımından da «Dədə Qorqud» mətnləri ən

¹Qarriyev B.«Qorqud ata» kitabı./SSSR İllmlar Akademiyasının Türkmenistan filialının xabarları, 1946, № 3-4,s.27

² Anar. Dünya bir pəncərədir:Oçerkələr,xatirələr.Bakı: Gənclik,1986;Cəmşidov Ş.«Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977; Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu (red. F. Bayat). Bakı: Yurd, 1999; Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. (Orta türk dövrü). ADU nəşri, 1980

³Abdulkadır İ.Türk destanlarına genel bir bakış. /Türk dili Araştırmaları Yılığı. Belleten, Ankara, 1954, s.194

⁴Dursun Y. Dede Korkut'tan Ozan Barış'a dönüşüm./Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 570. Haziran, 1999,s.510

⁵Əlibəyzadə E. M. «Kitabi-Dədə Qorqud» (tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi). Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999,s.35

çox VI-VII əsrlərdə yaranmış «Orxon-Yenisey» abidələrinə yaxındır»¹.

B.Xəlilov ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Altay və hun dövrlərinin izləri» adlı tədqiqatında KDQ-nin orta türk dövründə yazıya alındığını, eyni zamanda eradan əvvəlki tarixi dövrlərin izlərini yaşatdığını və oğuz türklərinin Ural-Altay mədəniyyətinə söykənən müəyyən cizgiləri mühafizə etdiyini bildirmişdir. Boylarda təsvir olunan oğuzların al-qırmızı rəngi müqəddəs hesab etmələrini həmin mədəniyyətlə əlaqələndirmişdir².

Bu oğuznamənin yaranması ilə bağlı K.Abdulla da məraqlı fikirlər irəli sürmüştür: «Dastan indi təsəvvür ediləndən çox-çox qədim bir dövrün məhsuludur və heç şübhəsiz, yaradılan Dastanla yazılın Dastan bir-birinin eyni deyil. Yazılan Dastanda yaradılan Dastanın ancaq bəzi əlamətləri qala bilərdi və onlar var. Yaradılan Dastan son dərəcə beynəlmiləl ruha malik idi və onun qədim yunan mifləri, əsatirləri ilə səsləşməsi də belə bir ruhun göstəricisi kimi son dərəcə təbii idi»³.

Boyların yaranması haqqında fikir yürüdən prof.A.Şükürovun verdiyi məlumatə görə, «Dədə Qorqud eposu» təxminən beş əsr şifahi təzahür dövrünü yaşamış, bundan sonra XI əsrдə yazıya alınmış, sonralar isə əlyazmasının üzü dəfələrlə köçürülmüşdür⁴. Biz də bu fikri qəbul edirik. Bir qədər dəqiq məlumatı T.Hacıyev vermişdir. O yazır:

«1985-1986-ci illərdə müxtəlis müəlliflər tərəfindən Dresden nüsxəsinin son səhifəsində «təmmət»(«bitdi») sözündən sonrakı naxış – butaların arasında alt-alta 4, 6, 6 rəqəmləri

¹ Anar.1500 ilin Oğuz şeiri.Antologiya.I kitab.Bakı:Azərbaycan, 1999, c.5; Anar Dünya bir pəncərədir: Öçəklər,xatırlar.Bakı: Gənclik, 1986, s.94-195

² Xəlilov B.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Altay və hun dövrlərinin izləri.// *Dirçəliş*.XXI əsr,1999, № 21-22,s.74-80

³ Abdulla K. Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Elm,1999,s.16

⁴ Şükürov A. «Dədə Qorqud» mifologiyası. Bakı: Elm, 1999,s.5

oxundu – bu, uygur yazı üsulu ilə əsərin yazıya köçürülmə tarixi olmalı idi. Miladi tarixində 1074 alınır»[KDQE,I c., 113].

A.Şükürovdan fərqli olaraq, A.B.Ercilasun XV əsrдə boyların Şərqi və Cənub-şərqi Anadolu, Azərbaycan coğrafiyasında hakim olan aqqoyunlular zamanında son şəklini aldılarını və osmanlıların Anadolunun şərq və cənub-şərqiñə hakim olduğu XVI əsrдə yazıya köçürüldüyünü bildirmişdir. Onun Ata Rahmanova istinadən bildirdiyinə görə, «Dədə Qorqud kitabı»ndakı 12 boydan 7-si Türkmenistan «sözlü geleneyində» XX əsrə qədər gəlib çatmışdır. Hətta A. Rahmanovun topladığı 3 boy və N. Esenmuradovun topladığı 2 boyu da əlavə etsək, KDQ-dəki «hekayələr» 17-yə çatır¹. S.Tural və A.Nurməmmədin birgə hazırladıqları «Gorkut ata. Türkmen halk destanı» adlı kitabda bu «Oğuznamə»nin 1500-1600 il əvvəl yaranması və boyların mövcud sayının 16(əslində isə 24) olması haqqında məlumat rast gəlirik². M.Ergin, V.Jirmunski, T.Hacıyev isə hər qəhrəman haqqında ayrıca bir boyun mövcudluğunu, yəni «Dədə Qorqud Oğuznaməsi»nın vaxtilə 47 boydan ibarət olduğunu zənn etmişdir. Sonradan T.Hacıyev bu miqyası bir qədər də genişləndirərək 130 hesablamışdır³. İnaniqliq ki, türk xalqlarının folkloru daha geniş tədqiq olunduqca «Dədə Qorqud boyları»nın yeni səhifələri açılacaqdır.

§ 2. KDQ DİLİNİN FONETİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin əsasını təşkil edən morfologiya və sintaksis, eləcə də onun tərkib hissəsini təşkil edən fonemlərin öyrənilməsi cox əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, təşəkkül tapdığı dövrdən hər bir

¹Ahmet B.E.Dede Korkut mirası./**Türk dili**.Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 578, Şubat, 2000,s.113

²Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, s.XXVII

³Hacıyev T.«Dədə Qorqud kitabı» oğuz tarixinin dərsliyi kimi (yaxud: dastanımızın həcmi haqqında)./**Dədə Qorqud**. Elmi-ədəbi toplu 1.Bakı:Səda, 2001,s.19

dildə baş verən dəyişiklik sözlərdə, səslərdə özünü göstərmişdir. Bu baxımdan dilin inkişaf qanunlarını öyrənmək üçün yazılı abidələr qiymətli material verir. Belə qiymətli məxəzlərdən başlıcası olan KDQ həm şifahi, həm də yazılı nitqin xüsusiyyətlərini daşıdığı üçün daim tədqiqat obyektiñə çevrilmişdir.

KDQ-ni ən əvvəl Azərbaycan xalq danışq dilinin abidəsi kimi səciyyələndirən S.Mehdiyeva danışq dilinə məxsus fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri araşdırmışdır. Tədqiqatçı buradakı *-dakı*² şəkilçisinin *-dağı* formasını feli sıfət şəkilçisi kimi təqdim etmişdir: *Başındağı tuğulgəni nə öğərsən, mərə kafir*¹. Biz həmin morfemi sıfət düzəldən şəkilçi kimi qəbul edirik. Alim ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında köməkçi nitq hissələri» adlı məqaləsində isə bu «Oğuznamə»də əks olunmuş ayrı-ayrı köməkçi nitq hissələrinin işlənmə məqamlarına və semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişdir². R.Quliyeva boylarda felin növlərinin ifadə yollarından və bu zaman meydana çıxan fərqli xüsusiyyətlərdən bəhs etmişdir³.

«Dədə Qorqud boyları»ndakı dil vahidlərinin ayrı-ayrı türk dilləri ilə müqayisəsi mətnin düzgün qavranılması baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. İ.Kazimov da öz tədqiqatını məhz bu istiqamətdə aparmış, Axisqa türklərinin dili ilə «Dədə Qorqud» dili arasında uyğunluğun olduğunu bildirmişdir. Araşdırıcı hər iki mənbə üzrə leksik, morfoloji, sintaktik uyğunluqları izləmişdir⁴.

Keyfiyyət kateqoriyasının tarixi vəziyyətini izləmək məqsədilə A.Əlizadə sıfətin dərəcə əlamətlərinin dastanda ifadə üsulunu araşdırmış, onların həm analitik, həm morfoloji, həm

¹Mehdiyeva S.«Kitabi-Dədə Qorqud» qədim Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin abidəsidir. *Kitabi-Dədə Qorqud. Məqalələr toplusu*, Bakı: Elm, 1999. s.196

²Mehdiyeva S. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında köməkçi nitq hissələri.// AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s.123-134

³ Quliyeva R.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında felin növləri.// *Dil və ədəbiyyat* jurnalı, 1999, № 4, s.44-45

⁴ Kazimov İ. Msxet (Axisqa) türklərinin dili və «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili arasında uyğunluqlar./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s.242-244

də sintaktik yolla formalasdığını göstərmişdir. O, boylarda morfoloji tərkibli sıfətlərin sadə sıfətlərə nisbətən azlığını sonrakı dövrlərin dil hadisəsi kimi izah etmişdir¹. Kəmiyyət anlayışının dastanda ifadəsi də maraq doğurur. A.Əlizadənin ««Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və sayilarla bağlı sözlər» adlı məqaləsi məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. O, mifik təsəvvürlərlə bağlı olan *üç, yeddi, doqquz, qırx rəqəmlərini, həmçinin qaç, baş, arşın, yelək, batman* kimi numerativləri xüsusi izah etmişdir. Tədqiqatçı müasir Azərbaycan dilindəki sayların ilkin yazılı abidələrdən, demək olar ki, fərqlənmədiyini bildirmiş, eyni zamanda «üç otuz on» (100), «on otuz on» (310) kimi fərqli ifadələrə diqqət yetirmişdir². Əlavə edək ki, müasir oğuz qrupu dillərində müşahidə olunmayan bu fakt digər türk dillərində işlənməkdədir: xak. *alt-on*(60), yak., alt. *tört-on*, tuv. *türt-on* (40).

B. Abdulla da boylarda qeydə alınmış 3, 7, 9, 40 sayalarından və onların aid olduğu ünvanlardan söz açmışdır³.

Ə.Sadiqov KDQ-də inkarlığın üç(leksik, morfoloji və sintaktik) yolla ifadə edildiyini göstərmişdir. O, formaca təsdiq-də olan sual cümlələrinin intonasiyadan asılı olaraq inkarlıq məzmunu ifadə etdiyini göstərmişdir. (*Mərə qavat oğlu qavatlar, ata tururkən oğıl əlinmi öpərlər?- dedi.*)⁴. Ə.Sadiqov KDQ-nin dili ilə XVI əsrda qələmə alınmış məşhur «Şühədanamə», «Şeyx Səfi» təzkirəsinin, M.Füzulinin nəşr əsərlərinin, eləcə də XVII əsrin sonlarında qələmə alınmış «Şəhriyar» dastanının dil faktlarını(leksik, morfoloji, sintaktik, üslubi) müqayisə etmiş və

¹ Əlizadə A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında keyfiyyət kateqoriyası.// AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s.104-111

² Əlizadə A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və sayilarla bağlı sözlər./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s.22-27

³ Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999, s.99-207

⁴ Sadiqov Ə.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında inkarlığın ifadə vasitələri.// AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s.120

aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: «Qeyd etdiyimiz nəsr abidələri, əsasən canlı danişq dili əsasında qələmə alındığından KDQ dastanının dili ilə həmin nəsr abidələrinin arasında qanuna uyğun bir varislik özünü göstərir. Bunlarda üst-üstə düşən və oxşar cəhətlər çoxdur»¹. Lakin tədqiqatçının danişq-folklor üslubunun nəsr qolu olan «Şühədanamə», «Şeyx Səfi» təzkirəsi ilə klassik kitab üslubunun nəsr qolunu – M.Füzulinin nəsr əsərlərini eyni səviyyədə tutması o qədər də uğurlu deyildir.

F.Parəncinin «Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası («Kitabi-Dədə Qorqud» üzrə») adlı məqaləsində bu kateqoriyanı ifadə edən şəkilçilərin mənşəyindən bəhs edilmişdir. Onun fikrincə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi olan *-i* tarixən Azərbaycan dilində mövcud olmuş *in* şəxs-işarə əvəzliyindən yaranmışdır(*in - i*). Mənsubiyyət şəkilçilərinin cəmi isə həmin şəkilçilərin üzərinə *-z* cəmlik əlamətinin artırılması nəticəsində formalılmışdır².

KDQ-ni «ümmüttürk epos kontekstsində turkdilli poeziyanın qanuna uygunluğu, ümumən poetik dilin sistemini müükəmməl öyrənməkdə fenomenal araştırma predmeti» kimi qiymətləndirən K.Vəliyev dənə-dənə bu mövzuya müraciət etmişdir³. «Dastan poetikası» adlı kitabında tədqiqatçı poetik sintaksis baxımından təhlil aparmışdır. Burada boyların poetik biçimləri, paralelizm və bədii təyinlər mövzusuna xüsusi yer verilmişdir. K.Vəliyev «ilk dəfə olaraq formal nəzəriyyə və semantik üzvlənmə işığı altında» KDQ dilinin təhlilə cəlb olunmasına təşəbbüs göstərmişdir⁴. K.Abdullanın da bu məsələyə

¹ Sadıqov Ə.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan nəsr dili./ «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999,s.209

² Parənci F.Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası («Kitabi-Dədə Qorqud» üzrə)//AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat,dil və incəsanat seriyası, Bakı, 2001, № 1-2,s.141-149

³Vəliyev K.Dastan poetikası.Bakı:Yazıcı,1984; Vəliyev K.Linqvistik poetikaya giriş(epik mətnin təhlil təcrübəsi).Bakı:ADU nəşri,1989, 103 s.149. Vəliyev K. Sözün sehri.Bakı:Yazıcı,1986

⁴ Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yazıcı, 1984,s.11

münasibəti diqqəti cəlb edir. «Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik paralelizm dastan quruluşunu başdan-ayağadək ehtiva edir. Yəni Dastan bir dil materialı kimi yalnız və yalnız bu tipli quruluşun sanki içində yerləşdirilib»¹.

Azərbaycanda boyların mətn sintaksisi baxımından öyrənilməsi Q.Bəyzadəyə məxsusdur. Onun «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında frazafövqü vahidlərin antisinasiyası» adlı monoqrafiyasında frazafövqü vahidin paralelliyi, onun semantik mənə növləri, şeir tipi, dialoji səslənmənin tipləri işıqlandırılmışdır².

KDQ-də sadə cümlənin inkişaf səviyyəsi Y.Seyidovun toxunduğu mövzulardandır. Alim onun müxtəlif növlərinin işlənmə tezliyinə nəzər yetirmiş və qeyri-müəyyən şəxslə cümlənin üstünlük təşkil etdiyini bildirmiştir. O, həmcinin bu cümlə növləri arasındaki keçid proseslərini də izləmişdir³. Y.Seyidov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində feli tərkib və budaq cümlə paralelizmi» adlı məqaləsində isə tərkib və budaq cümlə silsilələrindən söz açmışdır⁴.

Prof.T.Hacıyev ««Dədə Qorqud»:dilimiz,düşüncəmiz» adlı əsərində dastanın sintaktik özünəməxsusluğunu yüksək qiymətləndirərək yazmışdır:«... dastanımızın sintaksisi XIV-XVI əsrə aid nəşr abidələrinin heç birində olmadığı qədər təmiz türkcədir»⁵. O burada intonasiya sintaksisində, boyların digər üslubi xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirmiştir. KDQ Azərbaycan dilində ilk tabeli mürəkkəb cümlə şəkillərinin izlənməsi

¹ Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yaziçı, 1991, s.136

²Bəyzadə Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında frazafövqi vahidlərin antisinasiyası. Bakı:Nurlan,2000

³ Rəsulov Ə A.Müasir türk dilinin zənginləşməsi yolları./Yaxın və Orta Şərqi xalqları dillərinin leksikası.Bakı:ADU nəşr., 1983

⁴ Seyidov Y.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində feli tərkib və budaq cümlə paralelizmi//Dədə Qorqud-1300.Bakı Universiteti Xəbərləri.Humanitar elmlər seriyası,1999, №1-2,

⁵Hacıyev T.Dədə Qorqud:dilimiz,düşüncəmiz.Bakı:Elm, 1999, s.162

üçün yeganə qədim mənbədir.T.M.Hacıyev KDQ-də işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formalarına da diqqət yetirmişdir¹. Ə.Abdullayev «Dədə Qorqud boyları»nda 12 növ tabeli mürəkkəb cümlə müəyyənləşdirmiştir². K.Vəliyev və F.Cəlilov isə burada işlənmiş bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələri araşdırmışdır³. Boyların sintaktik quruluşunun geniş şəkildə tədqiqi Q.Kazımova məxsusudur.O,««Dədə Qorqud»un dil materialı əsasında Azərbaycan dilinin sintaksisinin bütün əsas struktur modellərini nəzərdən keçirmiş» və dastanın dili ilə «müasir ədəbi dilimizin quruluşu arasında varislik və kök birliyi, kamil əedad və zəngin xələf varisliyi» olduğunu vurgulamışdır. Tədqiqatçı həmçinin KDQ-nin yaranma tarixi, onun fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri, nəhayət, poetizmi ilə bağlı bəzi məqamlara toxunmuşdur⁴.

Türk tədqiqatçısı İ.Cemiloğlu «Dede Korkut»takı bazı cümlelerin sentaks bakımından Türkiye türkçesi ile mukayesesi» adlı məqaləsində müəyyən sintaktik paralellər aparmışdır. Araşdırıcı «*cobanın icine korhu düşdi ammâ kızun derdinden benzi sarardı*» (D.215.9) – cümləsindəki *ammâ* bağlayıcısı haqqında yeni fikir söyləməyə cəhd göstərmişdir.(**Qeyd:** bu sitat KDQ-nin Azərbaycandakı ensiklopedik nəşrində iki müstəqil cümlə şəklində verilmişdir [KDQE, I c., 90]).

İ.Cemiloğlu burada *ammâ* bağlayıcısının M.Ergin tərəfindən «*fakat*» mənasında izahına etiraz etmişdir. Həmin bağlayıcının «*fəqət*» mənasında işlənməsi onun mənbələrdən gətir-

¹ Hacıyev T.M.«Kitabi-Dədə Qorqud»da tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları/Azərbaycan dili tarixi məsələləri(Elmi əsərlərin tematik toplusu).Bakı,1989

² Abdullayev Ə. Z.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr// Elmi əsərlər. Dil və ədəb. ser., ADU nəşri,1973,№2,

³ Vəliyev K., Cəlilov F.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr//**Elmi əsərlər**.Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri,1978,№1

⁴Kazımov Q.Ş.Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).Bakı: Təhsil, 2003,s.538

diyi misallarla təsdiqlənsə də, tədqiqatçı *amma* bağlayıcısının burada «və» anlamında olduğunu, eyni zamanda bu mənə ilə heç bir mənbədə rastlaşmadığını bildirmişdir¹.

Hesab edirik ki, İ.Cemiloglu'nun bu «yeniliyi» əsassızdır. Çünkü mətndə Qonur Qoca Sarı çoban pərinin xəbərdarlığından qorxur, lakin qızın dərdindən-eşqindən rəngi saralır. Burada «və» anlamı olsa idi, onda hər iki fel eyni səbəbə bağlı olmalı idi. Çoban qorxur və rəngi saralır. Nədən? Hər iki hal pərinin xəbərdarlığı ilə bağlıdır mı?—Xeyr. Deməli, bu anda qarşılaşdırma bağlayıcısı (*amma*) özünü doğruldur.

«Dədə Qorqud Oğuznaməsi»nin sintaktik xüsusiyətlərinin təhlili geniş vüsət almışdır. Bu mövzuya toxunan İbrahim Zeki Burdurlu bildirmiştir ki, boyalar «hekayə türlü» ədəbiyyat əsərlərinə bənzəsələr də, daha çox dastan özəlliyi daşıyır. Onun statistik hesablamalarına görə, burada 2250 cümlə işlədilib ki, bunlardan da yalnız 250-yə yaxını ismi xəbərli cümlədir. Feli xəbərli cümlələri təsnif edən(bəsit, bağlı sıralı, birleşik fel) tədqiqatçı 600-ə qədər cümlənin sadə(bəsit) felli olması haqqında fikir yürütmüştür².

Tədqiqlərini yalnız «Dirsə xan oğlu Buğac» boyu üzərində cəmləşdirən A.Üstüner də eyni mövzuya müraciət etmişdir. O, M.Erginin cümlələrdə apardığı nöqtələmə prinsipinə etirazını bildirmiştir. Belə ki, M.Ergin göstərilən boyun mənsur mətnində 187 cümlə tapsa da, A.Üstüner buraya daha 20 cümlə əlavə etmiş və bütünlükdə bu boyda 260 cümlənin (mənzum mətnindəki 53 cümlə daxil olmaqla) işləndiyini göstərmüşdür. Tədqiqatçı cümlələri «besit (92), sıralı (123), iç-içe birleşik (29), şartlı birleşik (8)», — deyə təsnif etmiş, onların işlənmə tezliyini göstərmişdir. O, həmçinin sadə cümlələrin çoxluğunu, cümlə-

¹Cemiloglu İ.Dede Korkut'taki bazi cümlelerin sentaks bakımından Türkiye türkçesi ile mukayesesı./Türk dili.Dil və Edebiyat Dergisi,sayı: 556, Nisan,1998, s.317

² Burdurlu İ.Z.Dede Korkut hikâyeleri'nde cümle yapısı./Türk dili,sayı: 83. Aralık, 1996, s.198

lərdəki kəlmələrin azlığını KDQ-nin dilini gözəlləşdirən, qavramanı asanlaşdırın amillərdən hesab etmişdir¹.

Bu «Oğuznamə»ni «Eski Anadolu Türkçesinin sonlarının və Azeri sahasının dil özelliklerini tanıyan» bir əsər kimi qiymətləndirmiş K.Üstünova «Dede Korkut destanlarında iki sözcüklü yüklemeler» adlı məqaləsində bəzi incəliklərdən söz açmışdır. O, «Dədə Qorqud boyları»nda geniş yayılmış *aldıçıdı, gəldi-keçdi, ağlaşdırılar, bozlaşdırılar* kimi ifadələrdən bəhs etmişdir. Araşdırıcı bu tipli predikatların zənginliyini dastanların keçid dövrünün möhsulu olması ilə əlaqələndirmiştir².

KDQ-nin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Fonetik xüsusiyyətlər:

1. KDQ-nin fonem sisteminin 9 sait (Azərb.9, tr.8, tm.9, qaq.9 normal və 9 uzun), 24 samitdən (Azərb.23, tr.21, tm.21, qaq.22) ibarət olması; 2.Ahəng qanununun pozulması: ölümlü, uci, ağızium, versün, Bəkilüñdür və s.(Azərb.ilxi, ümid; tr. düve, güven; tm.qözetçi, susek; qaq.meydan, gözüni); 3. Müxtəlif səs uyğunluğu: a~o av,ani(Azərb.ov, onu; tr.av, onu; tm. av, onı; qaq.av, onı); q~hqani, qanda (Azərb.hanı, harda; tm.xanı); b~m bən, mən, binmə(Azərb.mən, minmə; tr.ben, binmek; tm.men, qaq. bən); p~b parmaq(Azərb.barmaq, tr.parmak; tm.barmak, qaq. parmak); t~d tayan, tağ (Azərb.dayan, dağ; tr.dayan, dağ; tm. dayan, daq; qaq.dayan); q>ğ duvağım(Azərb.duvağım; tr.duvağım) və s.; 5. Səs düşümü: ağam başıçün, turi gəldi, qılıc urdu (Azərb.oğlu; tr.alnı, tm.yıqdin; qaq.boynu); 6. Metateza: tutsaq (Azərb.dustaq; tr.tutsak; tm.tussak; qaq.tutsak); 7. Dissimilyasiya: qararmaq(Azərb.qaralmaq, tr.kararmak, tm.qaralmak; qaq. kararmaa) və s.

¹ Ahat Ü. Boğac Han Hikâyesinde cümlelerin yapısı./**Türk dili**. Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 576, Aralık, 1999,s.1078-1084

² Üstünova K. Dede Korkut destanlarında iki sözcüklü yüklemeler./ **Türk dili**. Dil və Edebiyat Dergisi, sayı: 554, Şubat, 1998,s.146

Qrammatik xüsusiyyətlər: 1. İsmə məxsus kəmiyyət, mənsubiyət, hal, xəbərlik kateqoriyalarının dəyişməz mövqeyi: oğuz ərənlərindəndir; 2. Yönlük halın yerlik məzmununu da ifadə etməsi: Ağban eviñ qara yerىñ üzərine dikdirmişdi; 3. Sifətin -rak/-rək dərəcə şəkilçisinin işlənməsi: Atamdan yegrək qaynata (Azərb.yaxşıraq; tr.yegrek; tm.qovurak; qaq.azarak) 4. Miqdar sayının fərqli ifadə tərzi: üç otuz on (100), on otuz on (310) (bu faktı müasir oğuz qrupu dillərində müşahidə etmədik); 5. Bölgü saylarına təsadüf olunması: Bunun qapusuna birər gürz uralım, - dedi(Azərb.birər,tr.birer;qaq.birər); 6.1)Şəxs əvəzlikləri: bən, mən, ol və s. (Azərb.mən,o; tr. ben, ol; tm. men, ol; qaq.ben, bən, o(n)); 2) işarə əvəzlikləri: bu, ol, uş, şu, şöylə, şol, böylə, eylə(Azərb.bu,o,elə,belə; tr.bu,şu,ol, şöyle, böyle; tm.uy, uol, ol, əylə, qaq. o, bu, şu, böölə, şöölə, öölə); 3) sual əvəzlikləri: kim, nə, qaç, qanda, qaçan, neçün (Azərb.kim, nə, haçan, nə üçün, haraya; tr.kim, ne, kaç, nereye; tm. ким, неме, хачан, ни-пе; qaq. kim, ne, kaç); 4) qayıdış əvəzlikləri: öz, kəndü, kəndöz (Azərb. özüm; tr. öz, kendi, kendi öz; tm. юзум; qaq.öz, kendi, kendi öz); 5)təyini əvəzliklər: öz, hər, bütün (Azərb.öz, hər, bütün; tr.her, bütün; tm.xep, бүтин; qaq.xer, bütün); 7.Felin əmr şəklinin -alım², -ayın², -ayım², -avuz², -ğıl/-gil (tr.-alım/-elim, -yin⁴; tm.айын, яйын; гын); vacib şəklinin -maq gərək(Azərb. və tm. dial.); arzu şəklinin -a² (Azərbaycan dilində arzu şəkli -a², türkmən dilində -аяды//-яяды şəklindədir. Türkiyə türkçəsində və qaqauz dilində isə arzu şəklinin ifadəsi KDQ-dəki əmr şəklinə uyğun gəlir:tr.-ayın,-asın,- alım; qaq. -ayım, -asın, -alım); şərt şəklinin -sa² (Azərb.,tr.,tm.,qaq.-sa²); xəbər şəklinin -ub/-üb, -miş/-miş, -di/-di(keçmiş zaman) (Azərb., tr., tm., qaq. -di⁴, -miş⁴, -ib⁴), -ır⁴(indiki zaman) (Azərb. -ır⁴; tr.-yor; tm. - ər// -yər; qaq. -er), -ar², -ır/-ir (gələcək zaman) (Azərb. -ar²; tr. -ır⁴; tm. -ar²; qaq. -ar² -ır⁴) şəkilçiləri ilə düzəlməsi; 8. -ub/-üb, -uban/-über, -cək², -gəc, -madın² və s. feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi(Azərb.-ib(-iban

dial.), -madan²; tr.-ib⁴, -madan²; tm. -ip⁴; qaq. -madan², -yip⁴); 9. -dək, dəkin, -cılayın, bile, qarşu, kibi və s. qoşmaların (Azərb.,-dək, qarşı, kimi; tr.,-dek, -değin, gibi, bile, karşı: karşı; tm.,-dek, bile, kibi; qaq.-dak, karşı, gibi); axır, bəs, məgər ədat-larının(Azərb. axır, bəs, məgər; tr.ahir, meğer; tm.axırı; qaq. be, -mı), amma,ancaq, və, ki/kim və s. bağlayıcıların (Azərb. amma,ancaq, və, ki; tr. ve, ancak, ki; tm. ve, əmma, ki, kim; qaq. ama, ki, ve), buy, vay, ay, ah, mərə nidalarının (Azərb. buy, vay, ay, ah; tr. ah, ay, vay; tm. ay, viy; qaq. ay, vay, müy, brə//bre) mövcudluğu; 10. -mı//-mi sual ədatının şəxs-xəbərlik şəkilçilərindən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilməsi; ölimidir, alurmusan, buluşmadıymı, turmadımmı (Azərb. aldınnı; tr. hasta miydi, verir misiniz, yaralandı mı; tm. tapmadıñmı; qaq. görərsinizmi, bilermisin); 11. Fellərdə cəm şəkilçisinin mövqeyinin dəyişməsi:atarlardı, işləməzlərdi, qəbul edərlərdi (Azərb.deyər-dilər(dial).diyəllərdi,tr.oyalamaslardı,tm.qorkortular; qaq. geldilər); 12. Sadə cümlənin müxtəlif növlərinin, xüsusilə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin işlənməsi: Dan-danşux ilə yəxşι ərməğanlar aldılar, Yol yarağın gördilər; 13. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin üstünlük təşkil etməsi:Tan ötdi, gün toğdı; 14. Tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif növlərinin işlənməsi; 15. Sintaktik paraleлизmin qabarıq təzahürü: Genə toy edib, atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı və s.

§3. KDQ-DƏ SÖZ YARADICILIĞI

Lügət tərkibi hər bir dilin ən sürətlə dəyişən – inkişaf edən hissəsidir. Bu inkişaf prosesi dilimizin daxili qanunlarına uyğun şəkildə baş vermiş, nəticədə dilimizin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunları formalasmışdır. KDQ-nin dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi zənginliyi ilə seçilir. Məs.: *Qarabudaq,tutsaq,alagözlü,tavla-tavla, qatar-qatar, kendöz,görməz oldu,qarğışa etmək,cuşə gəlmək, uçub gəlmək* və s.

KDQ dilində söz yaradıcılığının üç əsas yolu müşahidə olunur: leksik, morfoloji və sintaktik. Bir-biri ilə əlaqəli olan bu yolların biri digərinin yaranmasında iştirak etmişdir.

Məlumdur ki, leksik yolla söz yaradıcılığının müxtəlif yolları var: dialektlər hesabına, yeni mənə kəsb etmək hesabına, alınmalar hesabına. Ədəbi dil dialektfovqü olduğu üçün və KDQ həm də folklor abidəsi olduğu üçün burada kifayət qədər dialektizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məs.: *börk* «papaq», *çilbər* «yüyən», *ətmək* «çörək», *kəpənək* «yapıcı» və s. KDQ-nin dilində alınmalar azlıq təşkil edir, bunlar da əsasən ərəb və fars mənşəlidir. Məs.: *əql*, *ədavət*, *dayə*, *qövm*, *abdəst* və s.

Yeni mənə kəsb etmə: polisemantikləşmə, omonimləşmə, ümumi ismin xüsusi ləşməsi və s. yolla da xeyli söz yaranmışdır. Məs.: *ağız* «bədən üzvü», «sərhəd»; *aşurmaq* «keçirmək», «vurmaq, çəkmək»; *Qaban-güt*, *Dəmir-güt* və s.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı da dastanda geniş yer tutur. KDQ vasitəsilə söz yaratma prosesində iştirak etmiş qədim məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə tanış olmaq mümkündür. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Ad düzəldən şəkilçilər: *-lıq*(ayğırlıq): Azərb. *dağlıq*, tr. *aygırılık*, tm. *ayqırılık*, qaq. *daalik*; *-çı* (avçı): Azərb. *ovçu*, tr. *avçı*, tm. *avçı*, qaq. *avçı*; *-daş* (qarındaş): Azərb. *qardaş*, tr. *kardeş*, tm. *garындаш*, qaq. *kardeş*; *-ıq*(taniq): Azərb. *uçuq*, tr. *tanık*, qaq. *açuk*, (*delik*), *-ma* (qaurma): Azərb. *qovurma*, tr. *kavurma*, tm. **кавырмá**, qaq. *kivirma*); *-uş*(uruş): Azərb. *vuruş*, tr. *vuruş*, tm. *uruş*, qaq. *vuruş*; *-lı* (nişanlı): Azərb. *nişanlı*, tr. *nişanlı*, tm. *adaqlı*, qaq. *nişanlı*; *-laq* (yaylaq): Azərb. *yaylaq*, tr. *yaylak*, tm. **яйлаг**, qaq. *yaylak*; *-sız*(quyriqsız): Azərb. *quyruqsuz*, tr. *kuyruksız*, tm. **гуйруксыз**, qaq. *kuyruksız* və s.;

2. Fel düzəldən şəkilçilər: *-la* (casuslamaq): Azərb. *başla*, tr. *casusla*, tm. **басала**, qaq. *başla*; *-lan*(yaşmağlanmaq): Azərb. *yaşmaqlan*, tr. *yaşmaklan*, tm. **атлан**, qaq. *yaşmaklan*; *-al* (bunalmaq): Azərb. *azal*, tr. *bunal*, qaq. *azal*; *-ıl*(asılmaq): Azərb., tr.,

tm., qaq.asıl; -dir(bindirmək): Azərb. *mindir*, tr. *bindir*, tm. **еллен-дир**, qaq. *gezdir*; -ı(yalabımaq) (tr. *yalabi*), -t (yeritmək): Azərb. *yerit*, tr. *yürüüt*, tm. **башлат**, qaq. *işlet*; -ün(görünmək): Azərb., tr. *görün*, tm., qaq. *qörün*; -ət (gözətmək): Azərb. dial., *gözət*; tr. *gözet*; tm. *гөзөт*; -ar(sararmaq): Azərb. *ağar*; tr., qaq. *sarar*, tm. *caprapı-ləş* (xəbərləşmək): Azərb. *xəbərləş*, tr. *haberleş*, tm. *хабарлыш*, qaq. *haberleş*; -ə (diləmək): Azərb. *dilə*, tr., tm. **диле**; -sa(susamaq): Azərb., tr., qaq. *susa*, tm. *сувса* və s.

R.Məhərrəmova ««Kitabi-Dədə Qorqud»da söz yaradıcılığı» adlı məqaləsində dastan dili üçün xarakterik olan isim, sıfət və fel düzəldən şəkilçilərdən bəhs etmiş və *Şökli Məlik*mürəkkəb adının I tərəfinin yer adı bildirən ismə -lı şəkilçisinin qoşulması ilə düzəldiyini bildirmiştir¹. Ondan fərqli olaraq Ş.Cəmşidov bu sözün ərəb əlifbası ilə *Şukili* kimi oxumağın mümkünüyünü bir qədər dəqiqləşdirmiş və onu *Şəki* ilə əlaqələndirmiştir². T.Hacıyev KDQ-nin leksikası ilə müasir Azərbaycan dili arasında müqayisələr aparmış və bunun nəticəsi kimi bildirmiştir: «...bu «Oğuznamə» bütövlükdə Azərbaycan dilinin abidəsidir. X-XII əsrlərə aid olduğundan abidənin dilində başqa türk dilləri, xüsusən oğuz qrupu dilləri ilə müstərək cəhətlər çoxdur. Çünkü həmin dövr türk dilləri arasında differensiasianın başlanğıcıdır. Ayrılma dövrünün başlanğıcında isə fərqdən çox ümumilik olur. Bununla belə, «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur»³. N.Həsənzadə KDQ-də qeydə alınmış terminləri tematik baxımdan qruplaşdırılmış, eyni zamanda terminlərin yaranma üsullarını araşdırmışdır⁴.

¹ Məhərrəmova R. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində söz yaradıcılığı (Morfoloji üsul). / Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s.190

²Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud»(tarixi-coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, s.31

³Hacıyev T. Dədə Qorqud:dilimiz,düşüncəmiz. Bakı, Elm, 1999, s.183

⁴Гасанзаде Н. Терминологическая лексика «Книга Деда Коркуда». АКД, Баку, 1992

KDQ leksikasını XVII əsr ədəbi dili ilə müqayisə edən Q.Abdullayeva həmin leksik vahidlərin, demək olar ki, əksəriyyətinin artıq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşdiyini bildirmişdir¹. Lakin biz Q.Abdullayevanın qənaəti ilə razılaşmırıq. Çünkü dastana məxsus leksik vahidlərin əksəriyyəti əgər XVII əsr üçün arxaik hesab olunursa, onda müasir dövr oxucusu üçün KDQ tamamilə anlaşılmaz olmalı idi. Halbuki, bu, belə deyil. Biz leksik arxaizmlərin mövcudluğunu inkar etmirik. Lakin bunun «əksəriyyət» adlandırılmasının, bizcə, özünü doğrultmur. Bunu statistik hesablamalar da təsdiqləyir.

KDQ-nin lügət tərkibinin tədqiqi(bu yolla tekstoloji bərpa) ilə bağlı V.Zahidoğlunun yazıları xüsusi marağımıza səbəb olmuşdur. Tədqiqatçı «tekstoloji araşdırmanın nəticələrini, sözlərin yazılışındakı müxtəliflikləri obyektiv ekstralinqvistik faktorları nəzərə almadan leksik səviyyədəki» araşdırmanın davam etdirilməsinə qarşı çıxmış, «ən elementar səviyyədə qrammatik təhlil aparılmasını, cümlənin(mətnin) qurulmasında və hökmün(fikrin) məntiqi-məzmun cəhətinin reallaşmasında əsas material olan sözlərin digər sözlərlə qrammatik bağlarını və bütövlükdə mətnin qrammatik enerjisini hərəkətə gətirən elementləri» üzə çıxardıqdan sonra leksik araştırma aparmağın mümkünlığını bildirmiştir.

Alim «Ana kitabımız» adlandırdığı KDQ dilinin leksikasını məhz tekstoloji, leksik və qrammatik səviyyələri nəzərə almaqla tədqiq etmişdir. *Qayı«geri», er«ardınca getmək, izlə hərəkət etmək», qurqut «erkək, vəhşi keçi, təkə», ağla«dua etmək, çağırmaq» kimi ifadələrin leksik təhlilinə tamamilə yeni prizmədan yanaşmışdır².*

¹Abdullayeva Q.A.«Kitabi-Dədə Qorqud» leksikası XVII əsrə(arxaizmlər).«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.Respublika elmi konfransı.Tezislər.Bakı, 25-26 may,1999, s.24

²Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər./ «Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı: Elm,1999,s.269-283

V.Zahidoğlu ««Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər» adlı məqaləsində «qutan quşu» adlandırıldığı *qanadıl* lekseminə də münasibət bildirmiştir. Bu söz «Qanturalı boyu»nda Sarı donlu Selcan xanımı istəyən və bu münasibətlə iki vəhşi heyvanı: buğa və aslanı məglub etmiş və sonuncu olaraq dəvə ilə mübarizə aparan Qanturalı yoldaşları – 40 idd tərəfindən alqışlanarkən işlədir. Mətnə diqqət yetirək:

*Cümlə quşlar sultani çal qaraquş
Qanadılə saqsaqana kəndözin şaqıdarmı?*

1988-ci il nəşrində həmin sətirlərin izahı:

*Bütün quşların sultani çal qaraquş
Özünü heç sağsağana vurdurarmı?!*

Bu izahları V.Zahidoğlu «çal qaraquşun öz qanadiyla özünü şaqıtması» kimi başa düşmüş və onu «ən elementar məntiqə siğmaz hal» kimi qiymətləndirmiştir. O, *qanadıl* sözünün mətnində «qutan quşu» mənasında işləndiyini güman etmişdir. O bu barədə yazar: «Mətnin qrafik-fonetik, məntiqi-qrammatik və struktur-üsəubi parametrləri əsasında müəyyənləşən *qanadıl* quş adına digər yazılı abidələrdə təsadüf etmədik»². Bir halda ki, həmin fonetik tərkibdə yazılı abidələrdə heç bir quş adı yoxdur, onu «Qədim türk lüğəti»ndə qeydə alınmış «qutan quşu» mənasını ifadə edən *konday* və yaxud *korday* leksemələri ilə əlaqələndirməyə heç bir əsas yoxdur.V.Zahidoğlu *qanadıl* sözünün quş anlayışı ilə bağlı olub,mətndəki *sağsağan* sözünə həmcins tamamlıq olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.

Hesab edirik ki, yuxarıda göstərilən şeir parçasındaki *qanadılə* sözünün kökü bu gün hamiya yaxşı məlum olan *qanad* sözüdür. Mətndəki «*Cümlə quşlar sultani çal qaraquş, Qanadılə saqsaqana kəndözin şaqıdarmı?*» ifadəsi obrazlılıq yaratmaq məqsədilə işlədilmiş bədii təsvir vasitəsinə - metaforaya misal-

¹ Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı 1988, s.90, 188

²Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər./ «Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu. Bakı:Elm, 1999,s.280

dır. (Qeyd:Çal qaraqusun bənzətmə məqamında olması fikri B.Abdulla tərəfindən də irəli sürülmüşdür. O, Qazılıq qoca oğlu Yegnək və Bamsı Beyrəyin çal qaraqus ərdəmli igid kimi tənənəmlarını xatırlatmışdır¹). Burada «*quşlar sultani*» dedikdə Qanturalı, «*saqsaqan*» dedikdə isə onun vuruşacağı heyvan - dəvə nəzərdə tutulmuşdur.*Qanadıl* sözü *sağsağan* sözünün həmcinsi deyil. Çünkü qarşidakı düşmən tək idi. Fikrimizin təsdiqi olan mətnədəki digər məqamlara, yəni Qanturalı buğa və aslanla döyüşməmişdən əvvəl yoldaşlarının onu dəstəkləmək üçün söylədikləri söyləmələrə nəzər salaq:

*Babanıq ağı-ban eşigində
qaravaşlar inək sağar görmədiymi?
«Buğa, buğa!» dedikləri
qara inəg buzağısı degilmidir?*
yaxud:

*Canvərlər sərvəri qağan aslan qiran
Ala köpək itinə kəndözün taladırmı?*².

Göründüyü kimi, burada buganı «inək buzağısı», aslanı «köpək iti» adlandırmaqla metaforik ifadələr yaradılmışdır. Bunların heç birində qarşı tərəflə - Qanturalının vuruşacağı heyvanla bağlı həmcinslik yoxdur. Beləliklə, biz:

*|Cümlə quşlar sultani çal qaraqus,
Qanadılə saqsana kəndözün şaqıdarmı?*

- cümləsini belə başa düşürük: *Quşlar sultani çal qaraqus – Qanturalı güclü qolu – qanadı ilə heç imkan verəmi ki, sağsağan – dəvə onu vursun.*

V.Zahidoğlu «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər» adlı məqaləsində də bu yazılı abidənin lek-

¹Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»da quşlar./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999,s.61

² Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988, s.88

sik-semantik sisteminin ortaya çıxmasında mövcud olan çətinliklərə, qüsurlara görə mətn tərtibçilərini günahlandırmışdır. O, *ayna* «cin, şeytan», *qanad* «çadır örtüyünün hissələrindən biri», *dan-danşux* «seçmə, qeyri-adi, nadir», *yurd* «xaraba», *Şirügiiz* «Sır-Dərya» kimi leksik vahidlərin yeni istiqamətdə linqvistik-tekstoloji təhlilini verməklə «mətni təsadüfi yozumların həkmündən çıxarmağa çalış»mışdır¹.

Bu mövzu ilə bağlı digər məqaləsində alim KDQ-nin leksikasını tarixilik baxımından şərti olaraq 3 leksik laya ayırmışdır: «1.Dastanın şifahi şəkildə yarandığı ilkin dövrə aid tərxiyi-mifik qaynaqlarla səsləşən və onun nüvəsini təşkil edən ən qədim leksik lay. 2.Dastanın ilk dəfə yazıya alındığı, müxtəlif tayfa dillərinin kəskin diferensialaşmadığı və ya müasir dövrlə müqayisədə başqa şəkildə qruplaşdığı dövrü əks etdirən qədim leksik lay. 3.Dastanın son dəfə yazıya alındığı və əvvəlki dövrlərdə yazıya alınmanın izlərini, habelə nisbətən müasir dövrün məhəlli və etnik-mədəni «möhürü»nü əks etdirən yeni leksik lay. Bu layı birbaşa Azərbaycan dili layı da adlandırmaq olar»².

V.Zahidoğlu əvvəlki məqalədə irəli sürdüyü fikirlərinin davamı olaraq burada *dulum* «gicgah, gicgahlar üzərində saç», *salqum* «sərin», *tavlunbaz* «yəhərin qaşından asılan birüzlü kiçik calğı aləti, qavalçıq», *bezə* «faşır, zəif, kimsəsiz», *bozac* «dişi» kimi leksik vahidləri də yeni şəkildə mənalandırmışdır³.

Qeyd etmək istərdik ki, *bozac* sözünə münasibətdə də fikir müxtəlifliyi özünü göstərir.KDQ-nin ensiklopedik nəşrində bu söz «bozumtul, boz rəngə çalan» semantikasında verilmişdir [KDQE,II c.,136]. E.Əzizov *bozac* sözünü «dişi» semantikasında təqdim edən V.Zahidoğlu ilə razılaşmamış və Cənubi Azə-

¹Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər// AMEA-nın Xəbərləri.Ədəbiyyat,dil və incəsənət seriyası,1998,№1-2,s.66-75

²Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər(II məqalə).//AMEA-nın Xəbərləri.Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1998, № 3-4, s.3-4

³ Yenə orada.s.5-11

baycan şivələrinə istinadən onun «boz rəngə çalan» mənasını ifadə etdiyini vurgulamışdır¹. B.Abdulla da onu rəng hesab edənlərə qarşı çıxmış, bu sözün «dişi» mənasında olduğunu bildirmişdir². V.Zahidoglu *boz oğlan* ifadəsindəki *boz* sözünü (qazax,qırğız dillərinin faktlarına,eləcə də L.Budaqova istinadən) «gənc oğlan, yeniyetmə» mənasında açıqlamış, həmçinin müxtəlif variantlarda işlənən *buzov* sözünün də *boz* kökü əsasında formalasdığını bildirmiştir³. Bununla bağlı B.Abdullanın fikirləri seçilir: «*Boz oğlan*»dakı «*boz*» sonradan «Boz ayğırlı Bamsı Beyrək» adı almış oğlanın «Bozoklar» tıresinə mənsubluğununu bildirmək üçün işlənmiş deyimdir, addır⁴. Biz isə *bozac* sözünün yozumu ilə bağlı E.Əzizovun, *boz oğlan*, *boz ayğırlı Bamsı Beyrək* ifadələrindəki *boz* leksemının izahında isə V.Zahidoglunun mövqeyini qəbul edirik.

V.Zahidoglu «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri» başlıqlı məqaləsində də bəzi sözlərlə bağlı yeni oxunuş və yozumları təklif etmişdir.Tədqiqatçı «*Gəldiy ol kim solduran sobdur,sapa danca yerindən uru turar,əlin-yüzin yumadın toquz bazlammac, igən bir küvlək yoğurd gözlər toyinca, tiqa-basa yer ...*» (D.7) mətn parçasındaki *gözler* sözünü *gözləmək*, yaxud *gəvəzələmək* feli ilə əlaqələndirənlərə etiraz etmiş və haqlı olaraq, onun «gözü doymaq» frazeoloji birləşməsindəki *göz* ismi olduğunu yəqin etmişdir.M.Ergin isə H.Arashı, S.Əlizadə tərəfindən həmin parçada *ilən* şəklində verilmiş ifadəni düzgün olaraq *igən* fonetik tərkibində «həddindən artıq böyük, çox böyük» semantikasında izah etmişdir. *Oğul atanın yetridir - sintaktik vahidindəki yetri* leksemini isə digər qorqudşunaslardan fərqli olaraq V.V.Radlov və S.E.Malova istinadən «eyni, ey-

¹ Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud»da dialekt sözləri.//Elmi əsərlər,Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri, 1977, № 4,s.174

² Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»da rəng simvolikası.(Boz rəng)./ Azərbaycan şəfahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər.XI.Bakı:Səda,2002, s.76

³Zahidoglu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sirləri./Loqos 2.Bakı: Elm, 1997, s.140

⁴ Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»da rəng simvolikası.(Boz rəng)./ Azərbaycan şəfahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər.XI. Bakı:Səda, 2002,s.81

nən» mənasında vermişdir. V.Zahidoğlu adı çəkilən məqaləsində maraq doğuracaq daha bir neçə ifadəni təhlil etmişdir¹. Tədqiqatçı digər məqaləsində Vatikan nüsxəsini nöqsanlı hesab edib, ona bir qədər etinasız münasibət bəsləyənlərə öz etirazını bildirmiş və belə bir fikir yürütmüştür: «Vatikan nüsxəsinin katibi türk dillərini yaxşı bilməklə birlikdə, köçürmə işini də məsuliyyətlə yerinə yetirmişdir. Doğrusunu desək, Vatikan nüsxəsində kiçik yanlışlıqlar da vardır. Lakin bu yanlışlıqlar bütün nüsxənin yararsız olması xüsusunda qəti fikir söyləməyə əsas vermir»². V.Zahidoğlu burada da bəzi kəlmələri yeni səpkidə açıqlamağa çalışmışdır. Alimin «Kitabi-Dede Korkutun Metni Üzerine Bazi Düşünceler» adlı məqaləsi də bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların davamıdır³.

Boyların yanlış oxu və izahlarının aradan qaldırılması sahəsində G.Yoloğlu da müəyyən cəhdələr göstərmiş, bu işdə KDQ-nin türkmən və Azərbaycan mətnlərinin müqayisəli araşdırılmasını vacib bilmışdır. O, M.Kösəyevin nüsxəsinə istinad edərək S.Əlizadənin təqdim etdiyi dastanın müasir şəklində bəzi dəyişikliklər aparılmasını məsləhət görmüşdür. Belə ki, tədqiqatçı Drezden nüsxəsində əks olunmuş «...əlləri biləgindən qıñalı barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüüb içərlərdi» sintaktik vahidindəki *nigarlı* sözünü M.Kösəyevin təqdim etdiyi kimi verməyi düzgün hesab etmişdir. Bununla əlaqədar G.Yoloğlunun belə bir qeydinə rast gəlirik: «Əlbəttə ki, məntiqsiz «barmaqları naxışlı» yerinə, «barmaqları üzüklü» yazılısa, daha doğru olardı»⁴. Bizcə, «əlləri biləgindən qıñalı» qızların barmaqlarına xına ilə naxış vurmasında məntiqsiz heç nə yoxdur. Bu adət Azərbaycan kəndlərində toy

¹Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sırları./Loqos 2. Bakı: Elm,1997, s.133-161

²Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un Vatikan nüsxəsi «çox qüsurlu bir nüsxədirmi?/Azərbaycan şifahi xalq ədsəbiyyatına dair tədqiqlər.X kitab.Bakı:Səda,2001, s.145

³Zahidoğlu V.Kitab-b-i Dede Korkut'un Metni Üzerine Bazi Düşünceler./Yom.Türk dünyası mədəniyyət dərgisi(rüblük).Bakı,1/2005, s.35-50

⁴Yoloğlu G.Qorkut ata.(Türkmən xalq nüsxəsi).//Ulduz jurnalı,1999,№9 /10, s.37

ərəfəsində indi də özünü göstərir. Hətta ərəblərdə də xüsusi alət vasitəsilə əllərə xınadan naxış vurulması geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən, biləyə kimi xına ilə naxışlanmış əllərə üzük vurulmaz. Türkmənlərin həmin mövqedə «üzük» ifadəsini işlətməsini türkmən mühitində *nigar* sözünün aydın olmaması kimi başa düşmək olar. Çünkü Drezden nüsxəsində qeydə alınmış bu leksəm «Türkməncə-rusca lüğət»də rast gəlmədi.

K.Vəliyevin ««Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində erməni sözləri varmı?» başlıqlı yazısı türk mənşəli sözləri erməni dilinə bağlayan R.A.Baqramyanə onun sərt cavabıdır. K.Vəliyev bildirmişdir ki, «Müəllifin üzərində dayandığı sözlərin erməni xalqı ilə tarixi, coğrafi, iqtisadi əlaqəsi olmayan xalqların(türk: çuvaş, yakut, şor, xakas, qırğız və s., bəzi Ural-Altay: macar, mancur, monqol...) dillərində işlənməsi və həmin dillərdə bir neçə mənada mövcudluğu, bu dillərin leksik sistemindəki əsaslı yeri onların mənşəyi haqqında ən tutarlı sübutdur»¹.

KDQ-nin lüğət tərkibi ilə bağlı dəyişiklik, mətndəki bəzi sözlərin semantik baxımdan dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı Möhsün Nağısoylunun mövqeyi də maraqlıdır. Onun bu sahə ilə bağlı yeni fikirləri diqqəti cəlb edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti»ndə «çilpaq» mənasında verilmiş *arquru* sözünü tədqiqatçı «əyri, çarpaz, köndələninə»; «utandırmaq, xəcalət etmək, rədd etmək» mənasında verilmiş *yerindirmək* sözünü(*yerinmək* felindən düzəlmüş *yerinc* «bədbəxt» sıfətinin də mövcudluğuna əsasən) «kədərlənmək, qəmlənmək» mənasında (əlavə edək ki, bu söz türkmən dili dialektlərində də eyni mənada işlənir: **ÿe-ринъв** «kədərlənmək» [TDDS,2]); «gödək» mənasında verilən (Qara polat üz qılıcı gədik oğlan) sözü *gədik* oxumuş (M.Ergin kimi) və «diş-diş, deşilmiş, kələ-kötür» mənasında izah etmişdir. O, həmçinin *gədilmək* (*Çalışanda qara polat uz qılıcını gədilməsün*) leksemində diqqəti yönəltmiş, onunla *gədik* sözü ara-

¹ Vəliyev K.Sözün sehri. Bakı: Yaziçı, 1986,s.144

sindəki əlaqənin mövcudluğunu bildirmişdir. KDQ-nin izahlı lügətində» «cuzaq» mənasında qeydə alınmış *gənəz* sözünü isə (*Getdikcə yeriy otlaqların keyik bilür; Gənəz yerlər cəmənlərin qulan bilür*) «asan, sakit» semantikasında, həmin lügətdə *uzatdı* kimi verilmiş sözü isə **uz atdı** (*Dirsə xan Qorqut sıçırılı qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalğı, qatı çəkdi, uz atdı*) kimi oxuyub, «ustaca atdı» mənasında izah etmişdir¹. Qorqudşünaslıqda mübahisələrdən biri də *dəpdincə* «tərpənincə»² sözü ətrafindadır. M.Nağısoylu bu leksik vahidə yeni bir yozum vermişdir. Onun fikrincə, həmin söz «*dipdincə*» şəklində oxunmalı və «*dinməzə*, *sakitcə*» kimi mənalandırılmalıdır. Tədqiqatçının qənaətinə görə, kökü *din* olan bu leksem dastanda sıfətin çoxaltma dərəcəsində işlənmişdir³.

Bu sözün yeni variantda yozumu S.Əlizadə tərəfindən əsaslı arqumentlərlə inkar edilmişdir⁴.

KDQ-də türk mənşəli sözlərlə yanaşı, fars mənşəli sözlər də az deyildir. Bu abidənin dilində yer almış fars mənşəli ifadələrin müəyyənləşdirilməsində E.Piriyevin də xidmətləri var. O bu sözlər üzərində müşahidə aparmış və həmin alınmalarla onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri arasında baş verən «mübarizə»nin nəticəsini açıqlamışdır. «Fars dilindəki alınma-ların semantik inkişafı» adlı məqaləsində onun *ayna günü* (fars dilindəki *adine* «cümə günü») ifadəsi ilə bağlı fikrinə diqqəti cəmləşdirmək istərdik: «Bu, (həmin sözün *ayna* şəklində yazılıması-E.Ə)... məncə, katibin həmin sözü «y» qrupu türk dillərinə uyğunlaşdıraraq «adına» sözünü «ayna» formasına salması

¹Nağısoylu M.«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bir neçə söz haqqında.//AMEA-nın Xəbərləri.Ödəbiyyat,dil və incəsənət seriyası,2001,№3-4, s.135-140

² Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıcı,1988, s.228

³Nağısoylu M.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bir söz haqqında.//«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı:Elm,1999,s.237-239

⁴Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji problemləri. /Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər.X kitab, Bakı: Səda, 2001,s.27-28

ilə əlaqədardır... «*Adına*» mənasında nə Azərbaycan, nə də fars dillərində qalmamış, onun yerinə ərəb mənşəli «cümə» sözü işlənir»¹. Halbuki, Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Yevlax, Lənkəran, Şəki, Şəmkir, Zəngilan dialektlərində «cümə axşamı», «cümə» anlamında işlənən *adına/adna* sözü qeydə alınmışdır. Gədəbəy şivələrində isə «şənbə» mənasını ifadə edən *adına ertəsi* leksik vahidi də mövcuddur[ADL,2].

Əslində, *adna* sözü öz inkişafında *ayna* şəklini almışdır. Bu haqda geniş məlumatı Ə.M.Cavadov vermişdir: «*d-z-y* səsli sözlərin inkişafında y son mərhələ hesab olunur... Bu baxımdan *adna* sözü *aynaya* nisbətən daha qədimdir. Qədim türk dillərində və monqol dilində «şər qüvvə» mənasında *ada* sözü işlənmişdir. Cox güman ki, *adna* sözü -*na* şəkilçisi ilə *ad-* sözündən düzəlmüşdür»². Bununla da E.Piriyevdən fərqli olaraq o, *adna/ayna* lekseminin türk mənşəli olmasını sübut etmişdir. Ə.Cavadov KDQ-dəki *ayna* sözünü (*Sağış gündündə ayna görklü*) «İblis» mənasında izah etmişdir³. M.Ergin isə bu ifadənin «güzgü» mənasında olduğunu bildirmişdir⁴. Fikrimizcə, bu məsələdə Ə.Cavadov daha haqlıdır.

V.Zahidoğlu da «Kitabi-Dədə Qorqud mətnində qeydə alınmış *Ayna Mələk* adındakı *Ayna* ləqəbini də «cin, şeytan» mənasında izah etmişdir⁵.

İblisin məhşər(*sağış*) günündə əhəmiyyət kəsb edəcəyi Hicr surəsində təsdiqlənir: «Qiyamət gününə qədər sənə(yəni İblisə- E.Ə.) lənət olsun». Dedi: «Ey mənim Rəbbim, mənə on-

¹ Piriyev E.R.Fars dilindəki alınmaların semantik inkişafı («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları üzrə).Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri(Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı:ADU nəşri,1984, s.87-88

² Cavadov Ə.M.Toy mərasimləri./ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri.I c.,Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.10

³ Yenə orada,,s.8

⁴Fahrettin K. Dede-Korkut oğuznâmeleri.I kitap. İstanbul, Burhanettin Erenler Mabaası, 1952; s.383

⁵Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat,dil və incəsənət seriyası,1998,№1-2,s.68

ların yenidən diriləcəkləri günə qədər fürsət ver». Söylədi: «Sən fürsət tapanlardansan. O günə qədər ki, vaxtı bəllidir»[Hicr surəsi, 35-38-ci ayələr].

E.Piriyev «KDQ dastanlarında fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri» adlı məqaləsində isə dastanın lügət tərkibinə daxil olmuş fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini izləmiş və onları üç qrupda birləşdirmişdir: «1.Oxunuş və tələffüzü əslə ilə eyni olan sözlər; 2.Oxunuşu eyni, lakin fars dilində saitlərin uzunluğu baxımından tələffüzü fərqli olan fars sözləri; 3.Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına tabe olaraq öz fonetik simasını dəyişən fars sözləri»¹. O,həmçinin fars sözlərinin ayrı-ayrı boylarda işlənmə tezliyini, həmin sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini, yeni dil sistemindəki inkişafını, onların türk-Azərbaycan dilindəki ekvivalentini müəyyənləşdirmişdir². Lakin bəzi məqamlarda biz onunla razlaşmırıq. Belə ki, o, «*Qırx yigidinə dölbənd saldı, əl elədi*»(D.34;H.Arası) cümləsindəki *dölbənd* sözünü *delbənd* kimi oxumağı düzgün hesab etmişdir. O, fars mənşəli *del* «ürək, könül, qəlb» və *bəstən* «bağlamaq» felinin kökü olan *bənd* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmış *delbənd* sözünü «ürəyə bağlılıq», «ürəyə yatan», «xoşa gələn», «məhəbbət» kimi izah etmişdir³. E.Piriyevin *delbənd* şəklində oxuduğu söz lügətlərdə: *dilbənd* (fars mənşəli olması bildirilir) «çalma, döyüş zamanı istifadə olunan baş örtüyü» fonosemantik tərkibində verilmişdir[İL,76;KDQE,Ic.,147].

«*Gördi bəyzi sararmış, dilbəndi boğazına keçmiş*»⁴ sintaktik vahiddə *dilbənd* (əslində *dülbənd*) sözü «çalma» mənasında

¹Piriyev E.R.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri. // Dil və ədəbiyyat jurnalı, 1996, №4, s.27-32

²Пириев Э.Р.Персидские слова в языке «Книги моего деда Коркута». АКД, Баку, 1989,

³ Piriyev E.R «Kitabi-Dədə Qorqud»da fars mənşəli sözlər./ Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi).Bakı:ADU nəşri,1988,s.85

⁴ Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçı, 1988,s.105

dadir. Lakin «qırq yigidinə dilbənd saldı, əl eylədi» ifadəsindəki *dilbənd* sözü isə semantik baxımdan fərqlənir.

Bu leksemlə bağlı oğuz qrupu türk dilləri üzrə apardığıımız araşdırırmalar onun digər mənasını aşkarlamağa imkan yaradır. Belə ki, Azərbaycan dilinin Qax dialektində və türk diliinin İrişli, Bayhirt, Sarıqamış-Qars dialektlərində «tərcüməçi» semantikasında olan *dilbənd/dilbent* leksemi qeydə alınmışdır [ADL,142;DS,IVc.,149]. Hesab edirik ki, müəyyən semantik dəyişikliyə uğramış bu leksem «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu»nda «vasitəçi» mənasında işlənmişdir. Yəni atasını düşmən əlindən almağa gedən Buğac onunla soylaşdıqdan sonra «qırq yigidinə dilbənd saldı, əl eylədi. Qırq igid bədəvi atın oynatdı, oğlanıñ üzərinə yiğnaq oldı» [KDQE,I c.,44].

«Oğuz qəhrəmanlıq eposu» əsərində X.Koroğlunun Ö.Çələbidən verdiyi sitat da bizə haqq qazandırır: «Türkmən tayfalarının adları:zülqədəriyə, qara-keçili, düvəli, aqqoyunlu ... Onlardan hər birinin qəribə ləhcəsi var. Bir-birini onlar tərcüməçi vasitəsi ilə anlayırlar»¹.

Analoji fikir Ə.Biruni tərəfindən də söylənilmişdir: «Övvəller islami qəbul edib,müsəlmanlarla qarışan istənilən türk quzu bu və ya digərləri arasında tərcüməçi olurdu, belə ki, hansısa quz islami qəbul edəndə quzlar deyirdilər: o, türkmən oldu, müsəlmanlar isə deyirdilər ki, onların siyahısına türkmən daxil oldu»². Deməli, KDQ-də *dilbənd* «tərcüməçi» sözü boş yerə işlənməmişdir.

Bu leksem İ.Hayn tərəfindən «çalma», S.Faruk, E.Ahmet və S.Vartenin birgə hazırladıqları tərcümədə isə I söz «yaylıq», II söz isə «çalma» mənasında göstərilmişdir³.

¹Koroğlu X.Oğuz qəhrəmanlıq eposu(red.F.Bayat).Bakı:Yurd,1999,

²Агаджанов С.Г.Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969, s.82

³ Hein J.Das Buch des Dede Korkut (Ein Nomadenepos aus türkischer Frühzeit). Zürich, Manesse Verlag,1958,s.58; Faruk S.,Ahmet E.U.,Warren S.W.The Book of Dede Korkut. University of Texass Press.Austin and London. 1972,p.21,137

C. Lyuisin tərcüməsində isə «*qırq yigidinə dilbənd saldı, el eylədi*» cümləsindəki *dilbənd saldı* ifadəsi göstərilməmiş («*O qırq yigidə əli ilə işarə verdi*»), *dilbəndi boğazına keçmiş* sintaktik vahidi isə «*çalması boğazından sallanmışdı*» şəklində tərcümə olunmuşdur¹.

Haqqında bəhs etdiyimiz söz S.Əlizadə tərəfindən hər iki sintaktik vahidin tərkibində *dilbənd*², M.Ergin tərəfindən *dülbənd*³, S.Tezcan və H.Boeschoten tərəfindən *dülbənd*⁴, A.Aşirov tərəfindən I söz *dilbent*, II söz isə *dülbənd* şəklində⁵ verilmişdir. M.Kösəyevin təqdim etdiyi nüsxədə isə həmin ifadələr yoxdur.

Fikrimizcə, A.Aşirovun variantı daha məqbuldur. Çünkü «tərcüməçi» sememi *dilbəndə*, «baş örtüyü» sememi isə *dülbəndə* (yəni «*tülbəndə*») uyğundur. «Eski Oğuzca Sözlük»də də geyim adları sırasında *dülbənd* leksik vahidi əks olunmuşdur [OS, 83].

Dastanda hər iki söz katib tərəfindən aşağıdakı şəkildə qələmə alınmışdır: **دلبند** [D.34;D.241]. Nəzərə alsaq ki, KDQ-nin mətnində sait səslərin işarələnməsində sistematiklik yoxdur, onda bu sözləri həm *dilbənd*, həm də *dülbənd* şəklində oxumaq olar.

E.Piriyev IV boyda işlənmiş «*Ağ domuma kir əgləndi sənijçün*» [KDQE.II c.,72] sintaktik vahidindəki *kir* «çirk» lek-seminin fars dilindəki *gereftən*(almaq, götürmək və s.) felinin kökü olan *gir*(«qəm, əngəl» və s.) sözü olduğunu bildirmişdir.

Hesab edirik ki, burada da tədqiqatçı türk mənşəli *kir* sözünə verdiyi yeni izahla kökdən yayınmışdır.

E.Piriyevin məqalədəki digər yeniliyi dastanın lügət tərkibinə daxil olan *comərd* sözünü fars mənşəli («geniş qəlbli, ali-

¹ Goffrey L.The Book of Dede Korkut.Great Britain,Penguin Books, 1974,p.40,105

²Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988, s.41,105

³Ergin M.Dede Korkut Kitabı.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.21,102

⁴Tezcan S.,Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznameleri.İstanbul,Sefik Matbaası, 2001, s.48,158

⁵Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara, Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.38, 122

cənab, səxavətli) mənasında) hesab edənlərə etirazı və bu sözün iki türk mənşəli *com* («qəbilə, tayfa») və *art//ərd* («arxa, dayaq, kömək») leksemərinin birləşməsindən yarandığını sübut etmək cəhdidir. Müqəddimədə fars mənşəli sözlərin çoxluğunu islam dövrünün müdaxiləsi kimi xarakterizə edən E.Piriyev KDQ-də 194 belə söz müəyyənləşdirmişdir¹.

C.Oztelli isə 559 ərəb və fars mənşəli söz hesablamışdır. Lakin bu rəqəm bir qədər şübhə doğurur. Qorqudşunasların hesablamalarına görə, türk sözlərinin işlənmə faizi 85, ərəb və fars sözlərinin işlənmə faizi isə 15-dir. Bütünlükdə «Kitab» 3000-ə qədər (≈2721) sözü əhatə edir [KDQE, II c., 199].

A.Rəhimoğlu da KDQ-nin lügət tərkibinin araşdırıcılarındandır. Onun tədqiqlərinin nəticəsi olaraq məlum olmuşdur ki, bu yazılı abidədəki 2000-dən çox lügət vahidinin ≈300-ə qədəri «Divani-lügət-it türk»də işlənmir. Lakin «Divan»a məxsus bəzi sözlər də KDQ-də işlənmir. A.Rəhimoğlu bu işdə iki mənbədə əks olunmuş sözləri təhlil etmişdir². Alim dastandakı *argış* leksemini «karvan, qəriblikdə olanın yanına göndərilən kimsə, elçi, xəbər aparan», *bağdamaq* sözünü «badalaq vurmaq», *qa-qarmaq* sözünü (-Nə qaqarsan bana, ağam Qazan?) «qızmaq, qəzəblənmək», *dan-dansux* sözünü «təccübülü, qəribə», *dərnək* sözünü (Ussi yoq, dərnəksiz kafər) «qanunverici orqan, məclis», *yarmaz* sözünü isə yazmaz kimi oxuyub (*Ol kafərin üçün atub birin yazmaz aqcısı olur*) «yanılmaz» kimi mənalandırmışdır. O həmçinin *yasanuban* sözünü (*Yasanuban üzərinə yağı yetdi*) «dağılıban, yayılıban», *yumuş oğlan* ifadəsini (Əzrayıl aydır! – *Mən dəxi bir yumuş oğlaniyam*) «mələk», *yund* sözünü «at», *köməc* sözünü «küldə bişirilən çörək», *sinirləmək* «kirişləmək, kiriş sa-

¹ Piriyev E.R.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən fars sözləri //Dədə Qorqud-1300.Bakı Universiteti Xəbərləri.Humanitar elmlər seriyası,1999, №1-2,s. 309

²Rəhimoğlu A. M. Kaşgarlinın «Divani-lügət-it-türk» əsəri və «Kitabi-Dədə Qorqud».// Dədə Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2

rimaq», *süsmək* sözünü «buynuzlamaq» şəklində izah etmişdir. Göründüyü kimi, A.Rəhimoğlu «Divani-lüğət-it türk»ə əsasən KDQ-dəki bəzi leksik vahidləri düzgün və kontekstə uyğun açıqlamışdır. A.Rəhimov eyni mövzuda yazdığı digər məqaləsində də KDQ-yə məxsus ayrı-ayrı sözlərin mənaca dəqiqləşdirilməsində M.Qaşqarlı «Divan»ının əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Məhz bu mənbəyə əsaslanaraq dastanda qeydə alınmış *qaba* «uca, hündür, böyük, iri», *qat* «yan(tərəf)», *qisraq* «madyan», *talbinmaq* «çırpinmaq», *daz(yer)* «qeyri-məhsuldar yer» kimi sözlərin göstərilən mənalarda qəbul olunmasını təklif etmişdir¹.

«Dədə Qorqud Oğuznaməsi» ilə bağlı leksik-semantik izahlar B.Abdullanın ««Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası» adlı monoqrafiyasında əks olunmuşdur. *Ayna/adna* «cümə günü» sözləri ilə bağlı bir qədər fərqli fikir B.Abdulla tərəfindən irəli sürülmüşdür: «İllkin düşüncə, çağlarında insanlar suya baxanda öz əkslərini görmüş və elə düşünmüşlər ki, bu onların ruhudur. Bu ruhun «ayna» adı daşımışı ehtimalı da var.... Zənimizcə, «ayna»nın «adna»laşmasını elə ruhların adını söyleməkdən çəkinmənin, qorxmanın yekunu tək başa düşmək gərək gəlir»². O, boylarda qeydə alınmış quş adlarına diqqət yitmişdir, «çal qaraquş»un qartal, «tulu quş»un simurq, «toğan»ın isə şahin olduğunu bildirmişdir.

«Göy» rəng və onun simvolları haqqında məlumat B. Abdullanın ««Dədə Qorqud kitabı»nda rəng simvolikası» adlı məqaləsində əks olunmuşdur. Onun əldə etdiyi nəticələrə görə, göy rəng əbədilik, sadıqlik, Tanrıya bağlılıq anlamındadır. Tədqiqatçı matəm ərəfəsində oğuzların göy geyib qara sarınmasını xatırlatmış, burada göy rəngdən tanınma məqsədilə isti-

¹Rəhimov A.«Kita bi-Dədə Qorqud» dastanlarında və M.Kaşgari «Divan»ında işlənmiş bəzi sözlər haqqında.//Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənat seriyası, 1984, №2, s.89-91

²Abdulla B.«Kita bi-Dədə Qorqud»un poetikası.Bakı:Elm,1999, s.32,54

fadə olunmasını bildirmiştir¹. Hesab edirik ki, «göy geyinib qara sarınmaq» üzürt saxlayan adamın yaxınının cisminin yerdə – qara torpaqda, ruhunun isə göylərdə olmasına işaretdir.

Ayrı-ayrı türk sözlərinin izahına R.Məhərrəmovanın ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənmiş bir neçə sözün semantikası və etimologiyası haqqında» məqaləsində də rast gəlinir. Görkəmli dil tarixçisi qədim və orta əsrlər ədəbi dil materialları əsasında *qaba* «böyük, hündür, uca», *qat* «hüzur; dəfə», *qati* «bərk, möhkəm», *qarmalaməq* «yxaxalamaq, tutmaq», *qonmaq* «yerləşmək, məskən salmaq, oturmaq», *quthu* «xoşbəxt, bəxtəvər, uğurlu», *tutsaq* «dustaqlı ifadələrini təhlil etmişdir².

Ayrı-ayrı terminlərin müəyyənləşməsində, onların tari-xiliyinin öyrənilməsində də KDQ əvəzsiz rol oynayır. F.Xalıqzadə boyların musiqişünaslıq baxımından dəyərli mənbə olduğunu əsaslandırmışdır. Tədqiqatçı musiqiçi, musiqi alətlərinin adları, musiqi ifası ilə bağlı söz və deyimləri, musiqi ilə əla-qələndirilə bilən sözlərin siyahısını oxuculara təqdim etmiş, onlar haqqında məlumat vermişdir.

F.Xalıqzadə *ün* və ondan törəmiş *ünləmək* sözlərinin musiqi terminologiyasındaki dəyərindən bəhs etmiş, *ünləmək* ifadəsinin tamamilə aradan çıxmasını təəssüflə qeyd etmişdir³. Halbuki, həmin leksem bu gün *inləmək* (*ü>i*) fonetik tərkibində «zarıldamaq, ağrı-acı ilə səslənmək» mənasında işlənməkdədir. *Ün* sözü asemantik kök şəklində *inilti* lekseminin də tərkibində qalmışdır.

F.Xalıqzadənin maraqlı yozumlarından biri də *dügiündirəng* ifadəsi ilə bağlıdır. O bu ifadənin II tərəfində duran *di-*

¹Abdulla B. «Dədə Qorqud kitabında rəng simvolikası. (Göy rəng). /«Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplu.2(3). Bakı:«Səda»,2002,s.18

²Məhərrəmovan R.S.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənmiş bir neçə sözün semantikası və etimologiyası haqqında.//«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası,1999, № 1, 2, s.135-145

³Xalıqzadə F.X.«Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü.//«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu.Bakı:Elm, 1999, s.164

rəng sözünü Azərbaycan xalq musiqisinin oynaq və rəqsvari janrinin adı olan *diringə* sözü ilə əlaqələndirmiş, *diyün-dirəng* birləşməsini isə «çal-çağırlı toy» kimi mənalandırmışdır. Neftçala rayon şivələrində bununla bağlı *dik-diringə*(adam) «çox atılıb-düşən, oynaq, yersiz gözə görünən» ifadəsinə rast gəlirik. F.Xalıqzadə haqlı olaraq, *şaqraq* (zəngulələr) sıfətinin *şağımaq*(ildirima aid) felindən törəndiyini bildirmiştir¹.

Bu məqalədəki təhlillər musiqi terminologiyası baxımından əhəmiyyətlidir.

Xalqımızın etnoqrafiyasının öyrənilməsi sahəsində də KDQ-nin rolu əvəzsizdir.S.Dünyamaliyevanın «Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri» məqaləsi bu baxımdan maraq doğurur. O, düzgün olaraq dastanda adı çəkilən *kömləğ* sözünün «göndən tikilmiş geyim», *qaftan*ın «başdan geyinilən, boyunu oyma geyim», *cübbə-çuxa*-nın «samur dərisindən hazırlanmış qaftana verilən yeni ad» olmasını bildirmiş, göndən-dəridən hazırlanan *börkün bürümkən/bürüük* sözlərindən yarandığını nəzərə çatdırılmışdır. Müəllif «Dədə Qorqud» dastanının Qobustan qayaüstü təsvirlərinin araşdırılmasında müümət əhəmiyyət kəsb etdiyini də qeyd etmişdir².

İ.Məmmədov ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lügət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri» adlı məqaləsində yemək, geyim adlarından, məisət əşyalarının, ev avadanlıqlarının adlarından nümunələr vermişdir³.

Ayrı-ayrı tədqiqatçıların tədqiq etdikləri arxaik sözlər Fazıl Ellazlinin da diqqətini çəkmişdir. O, «Azərbaycan xalqının, eləcə də qohum türk dillərinin bir çoxunun milli-mənəvi sərvəti, mövcudluq pasportu olan» KDQ-nin lügət tərkibinin

¹ Xalıqzadə F.X.«Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu.Bakı:Elm, 1999, s.166

²Dünyamaliyeva S. S.«Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu.Bakı:Elm, 1999, s.169-175

³Məmmədov İ.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lügət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı:Elm, 1999, s.284-287

inkışaf səviyyəsindən bəhs etmiş, dəyişikliklərin - arxaizmlərin daha çox isim, sıfət və fellərə aid olduğunu bildirmişdir¹. Tədqiqatçının tamamilə arxaikləşən sözlər sırasında verdiyi leksemrlə bağlı bir qədər yanlışlılar özünü göstərir. Belə ki, *ətmək* «çörək», *əsrüük*«sərəxəş», *ayitmaq* «demək», *döşürmək* «toplamaq» kimi leksik vahidlər dialektlərimizdə qalmışdır (Bax: «ADL»-də *əsrüük*«sərəxəş»—s.178; *epbəx* // *əpbəx* «çörək»—s.162, 174; *aydırmaq* «demək»—s.22; *döşürməx* // *döyüşürməx* ‘yiğmaq, toplamaq» – s.154,155).

Bəzi arxaizmlərin açıklanmasında məzmun kontekstinin nəzərə alınmasını önemli hesab edən A.Hacıyev «*Nə yerdə sizilə
ur varsa, çəkən bilür*» sintaktik vahidini «*Nə yerdə sizilti varsa,
(onu) çəkən bilir*» şəklində açıklamışdır². Tədqiqatçı qorqud-şünaslıqda geniş mübahisə obyektinə çevrilmiş *marə//mərə* sözünə də etimoloji baxımdan aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. İlkin olaraq özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərini xatırladan müəllif onu alınma hesab edənlərə qarşı çıxmış və türk mənşəli olduğunu vurğulamışdır.«... *marə//mərə* sözü daha qədim çağlarda «göz qoyulan, nəzər dikilən, zəndlə baxılan yer» məna çalarlarında işlənmiş (bunun qalığı «nişan alınan» yer mənasında Altay, qazax dillərində və Azərbaycan dilinin dialektlərində indi də qalmaqdadır), sonralar aid olduğu sözü nəzərə çarpdırmağa, mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədat kimi formalaşdıraraq leksik mənasını itirmişdir»³.

Ş.Cəmşidov *mərə* sözünü «oğlan» mənasında izah etmiş və onu şumer-akkad dili və qədim Misirin ictimai-siyasi və təsərrüfat həyatı ilə əlaqələndirmişdir⁴. Əslində *mərə* ifadəsi ni-

¹Ellazlı F.«Kita bi-Dədə Qorqud» dastanlarında arxaik sözlər //Ulduz jurnalı, № 10,1998,s.60-61

²Hacıyev A.X.«Kita bi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi arxaizmlərin açıklanmasında məzmun kontekstinin nəzərə alınması//«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.Respublika elmi konfransı/Tezislər.Bakı,25-26 may,1999, BDU,s.27-30

³ Hacıyev A. Bir daha «*marə//mərə*» sözü haqqında. / «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999,s.259

⁴ Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977,s.22

dadır və qaqauz dilində *hpä* şəklində işlənir[QRS,14]. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, türkoloqlar f.e.n. Güllü Qərənfil və f.e.n.Şəkər Orucovanın *mərə* sözü ilə bağlı fikir və mülahizələri də maraq doğurur.¹

Dünya alımlarının diqqət mərkəzində olan «Dədə Qorqud boyları» müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir.

Ə.Vəkilov oğuz folklorunun baş abidəsi KDQ-nin rus dilinə tərcüməsinə düzəlişlər və əlavələr edilməsini türkoloqların qarşısında duran mühüm və aktual vəzifə hesab etmişdir. O, öz məqaləsində «ala» lekseminin qeyri-dəqiq tərcüməsinə iradını bildirmiş və bu sözün semantik əlamətlərinə görə 4 qrup müəyyənləşdirmişdir:«1.Heyvanların yununun, quşların tüknün rəngi, çadırların əlvanlığı və silahların bəzəkləri mənasında; 2.Dağların və oronimlərin tipoloji təyini kimi; 3.İnsan gözünün müəyyənləşdirici funksiyasında; 4.İnsanların rəftarının, hərəkətlərinin təyini və bu sözün cüzi mənası kimi»².

KDQ-də qeydə alınmış it adı da tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. K.Bəşirov *Bəraq* şəklində oxuduğu bu xüsusi ismi türk dillərində «möhkəm müdafiə edən, qoruyan» mənalarını bildirən *berik*(*bərk*) sözü ilə əlaqələndirmişdir³. B.Abdulla bu leksemin(*baraq*) «iti qaçan», «çox tük-lü» kimi əlamətlərlə səciyyələndiyini xatırlatmışdır⁴. «Qırq oy-naşlı Boğazca Fatma»nın bu iti haqqında S.Əlizadə də fikir yürütmüşdür:«...Fatmanın yanına tez-tez oynashları gedib-gəlir,

¹Bax;Şəkər Orucova.Türk dillərində xitab.Bakı,2007;s.91;Ş.Orucova.Xitab.«Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli grammatikası.III hissə.Sintaksis».Bakı,2002,s.64-65; Güllü Qərənfil.«Mari» sözünün etimologiyası.«Çağaguz» jurnalı, 2005,s.20

² Vəkilov Ə.«Dədə Qorqud» dastanında «ala» sözünün semantikası haqqında. /Dədə Qorqud/. Elmi-ədəbi toplu. 2(3). Bakı: Səda, 2002,s.28

³ Bəşirov K.«Kitabi-Dədə Qorqud»da bir it adı haqqında./Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı, 2000, № 1,s.26-28

⁴ Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı:Elm, 1999,s.60

itləri hamını tanır, ona görə də Bıraq adı(«burax» felindən alıb»¹.

Barak leksemində F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində də rast gəlirik. Burada *Kıl-Barak* adlı bir ölkədən bəhs olunur: «Kıl Barak dünyanın qaranlıq üzündə yerləşən ölkədir. Həmin xalqın kişiləri qara dərili, çirkindirlər, itə oxşayırlar»...

A.M. Şerbaka görə, «İt Barak şamanların minib göyə qalxdıqları uzun qılı itdir»². «İqor polku haqqında dastan»da türk leksikasının izlərini tədqiq və təsdiq edən N.A.Baskakov Svyatoslavın əsiri olan *Barak* antroponimindən bəhs edərkən onun «qalın tüklü it-«baraq»dan yarandığını bildirmişdir³. Bu haqda daha geniş məlumat «Barak türkmenleri» kitabında əks olunmuşdur⁴.

KDQ-də oğuz qadınları mərd, hünərli, halal qadınlar olmuşlar və «qırx oynaklı Boğazca Fatma» onlar arasında iştirna təşkil edir. Buradan belə başa düşmək olar ki, itinin adı Barak olan Fatma Kıl-Barak ölkəsindəndir(Kıl Baraklıların qadınları kişilərindən çox yaraşıqlı idilər və buna görə də onları bəyənməyib oğuzlara meyl edirdilər. Bu qadınların bəziləri oğuzlara qoşulub öz ölkələrini tərk etmişdilər⁵. Görünür, Fatma da baraklıları bəyənməyib oğuzların oynasına çevrilmiş və özü-nün cins itinə həmin adı qoymuşdur. Digər bir məqama da nə-zər salaq: KDQ-nin 1988-ci il və eləcə də 2000-ci il ensiklopedik nəşrində *Bıraq* şəklində qeydə alınan bu söz digər mənbələrdə daha düzgün *Barak* variantında verilmişdir⁶.

¹ Əlizadə S. Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlərin bədii kontekstual əsası./ Azərbaycan dili tarixi məsələləri (Elmi-əsərlərin tematik toplusu), Bakı: ADU nəşri, 1989, s.22

²Rəşidəddin F.Oğuznamə.(tərc.edən:R.M.Şükürova)Bakı:Azərnəşr,1992, s.16,65

³Баскаков Н.А.Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».Москва: Наука, 1985, с.82

⁴Bax:Barak türkmenleri.Orta Asya'dan Anadolu'ya bir göçün türküsi.Başbakanlık Basimevi, 2002

⁵Bax:Rəşidəddin F.Oğuznamə.(tərc.edən:R.M.Şükürova).Bakı: Azərnəşr, 1992, s.16-18

⁶Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıcı,1988,s.64;KDQE,I c.,s.63;Ergin M.Dede Korkut Kitabi.Metin-Sözlük, İstanbul, Ebru, 1986,s.51;Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Kolyazmalar

KDQ-dəki antroponimlər də geniş tədqiq olunmuşdur. S.Əlizadə həmin antroponimləri də semantik baxımdan şərh etmişdir. Məs.: Qıyan (qızı vuran, heyfsilənməyən), Selcik (də-liqanlı), Qapaqqan (qapağı qanlı), Bunlu qoca(sərsəm, dəlisov, dərdli), Yapağı (tənbəl, yerindən tərpənə bilməyən), Basat (at basan), Tərsuzamış (tərsliklə uzlaşan, tərs), Bəkil (bəkləyən), Yalancıq (kiçik yalan), Düləkvuran (tülək quşunu vuran)¹. Düşünürük ki, bu antroponimlərin ən düzgün izahını KDQ-nin əldə olmayan boylarını tapıb araşdırıldıdan sonra vermək olar.

S.Əlizadə «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlər(tekstoloji rekonstruksiya)» adlı məqaləsində də qorqudşünaslar tərəfindən müxtəlif şəkildə təqdim edilmiş bəzi türk mənşəli antroponimlər haqqında fikir yürütmüşdür².

Türk tədqiqatçılarından Aydin Oy da oğuz qəhrəmanlarının ad qazanma prinsiplərindən bəhs etmiş, bəzi antroponimlərin yaranma səbəbini açıqlamışdır. Sonda belə bir nəticəyə gəlmişdir:«Dede Korkut hekayelerinde ad verme törenleri ve verilmekte olan adlar tamamen Türk geleneğine göredir. Ad-verme törenlerinde islam dininin etkisi görülmədiyi gibi verilen adlar arasında da islam adları yoktur; tamamen Türk adlarına raslanır»³.

Halbuki, KDQ-də islami ünsürlər və onunla bağlı ərəbfars mənşəli kəlmələr, o cümlədən antroponimlərin mövcudluğu inkaredilməzdir. Məs.:Məhəmməd,Ayişə,Fatimə,Həsən,Hüseyn və s. K.Z.Bacarani də antroponimlərin əksəriyyətini türk xalqlarının etnogenezisində iştirak etmiş adlar kimi səciyyələn-

Enstitüsü,1999,s.70,258;Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001,s.90

¹Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlərin bədii kontekstual əsası./ Azərbaycan dili tarixi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik toplusu),Bakı: ADU nəşri,1989,s.19-26

²Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlər (tekstoloji rekonstruksiya),I məqalə./Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı:ADU, 1988, s.24-31

³Aydın Oy.Dede Korkut kitabında kahramanların ad almaları./Türk dili, sayı: 99,I X c.,1 Aralıq,1959, s152

dirmiştir. (Biz bu fikirlə razılaşmırıq). O, dastanda fiziki təribiə ilə bağlı leksik vahidləri də(ağ yelkənli ox, altı pərli gürz və s.) xatırlatmışdır¹.

Bu yazılı abidədə qeydə alınmış antroponimlərin ən əsası və daha çox mübahisə obyektinə çevrilən ad Dədə Qorqudur. Dastana mifoloji aspektdən yanaşmış O.Süleymenov Qorqudun adını «məzar motivi» ilə əlaqələndirmiştir. Onun fikrincə, vaxtılı *Hörküüt şəklində olmuş bu ad sonradan Körküüt // Korkut variantını almışdır. Bu isə «məzarı gözlə» mənasındadır².

İ.Anıçkin və Q.N.Potanın bu ifadəni *kork* «qorx» sözü ilə əlaqələndirmişlər³. Yəqin ki, onların bu nəticəyə gəlmələrinə səbəb Dədə Qorqudun ölümündən qaçması haqqında rəvayətlər olmuşdur.

Bu məsələyə münasibət bildirən T.İ.Hacıyev *Qorqud* sözünün kökündə *qoru(maq)* felinin dayandığını vurğulamışdır.O,sözün tərkib hissələrini belə təqdim etmişdir: *qoru(fel)+qut*(ismi düzəldən şəkilçi). T.Hacıyev bu leksemin «peygəmbər mənasının bazasında qoruyan, hifz edən, himayə edən anlayışını eks etdirən bir titul» kimi xanlıq-xaqqanlıq sistemində işlədiyini də qeyd etmişdir⁴.

Cəlal Bəydili isə Qorqud,Qorqut,Xorxut,Xorkut,Kurkut və s. fonetik tərkiblərdə yayılmış məşhur türk qəhrəmanları arasında arxetipə uyğun gələn variantın *Kurkut* olduğunu bildirmiştir. O, bu adın «*kur*» və «*kut*» morfemləri əsasında formalasdığını və «əcdad ruhu» mənasını verdiyini, həmçinin bu

¹«Деде Коркут»-1300.Материалы научной конференции посвященной 1300-летию эпоса.«Деде Коркут»,28-29 сентября,1999г.Баку:Мутаржим, 1999, с.74

²Süleymenov O.Türk günşəlarının qürubu və doğusu.«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. // Ulduz jurnalı, 2000, № 3, s.45

³Книга моего Деда Коркуда.Огузский георический эпос(Пер. акад. В.В. Бартольда).М-Л., Изд. Акад. Наук СССР (Ленингр. отд.-ние), 1962, с.164

⁴ Hacıyev T.Bir daha Dədə Qorqudun kimliyi haqqında./«Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplu. 2(3), Bakı: Səda, 2002,s.17

anlamın onun bir varlıq kimi mifoloji semantikasına uyğun gəldiyini əsaslandırmaya çalışmışdır¹.

Yuxarıda göstərilən fikirlər arasında Qorqudun *qorxmaq* feli ilə əlaqələndirilməsi bizi ona görə razı salır ki, insanın adı, xüsusən də məşhur oğuz bilicisinin adı ölümünə yaxın vaxtda verilməz, bu, daha erkən çağlarda olmalıdır. Sözün kökündə *qoru* felinin durmasını qəbul edərək T.Hacıyevin fikri ilə razılışırıq. Hesab edirik ki, bu ad «xoşbəxtliyin qoruyucusu» anlamındadır. Çünkü Qorqudun oğuzlar arasındaki mövqeyi də bu mənənəni təsdiqləyir.

KDQ-nin lügət tərkibinin ana xəttini Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini, adət-ənənələrini, mifik görüşlərini və s. əks etdirən termin və ifadələr təşkil edir. Bunlarla yanaşı, dastanın toponimikasının təhlil və tədqiqi də geniş miqyas almışdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırımlar haqqında məlumat H.Məmmədlinin «Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər» adlı kitabında əks olunmuşdur. O, kitabına 82 toponimlə (o cümlədən 39 antroponimlə) bağlı qeydlərini də daxil etmişdir².

KDQ-nin toponimikası geniş aspektdə təhlil edilmiş və real məkanın əsasən Azərbaycan olması təsdiqlənmişdir. Lakin Internet səhifələrində həmin məkan kimi «Orta Şərq və Mərkəzi Asiya» ərazisi göstərilmişdir³. Dastanın ingilis variantında da hadisələrin baş verdiyi ilk məkanın məhz Mərkəzi Asiya olduğu bildirilir⁴.

¹Bəydili C.«Qorqut» adının ölümən qaćma motivi ilə bağlılığı./«Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplu . 1, Bakı, «Səda», 2001,s.27-34

²Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər. Bakı: Elm, 1999,,s.46-221

³www.russianplanet.ru/filolog/epos/dede/geographu.htm.

⁴ Faruk S.,Ahmet E.U.,Warren S.W. The Book of Dede Korkut. University of Texass Press. Austin and London. 1972,s.X

KDQ-nin türkmen variantında Ural dağlarının da adı çəkilmişdir¹. Görünür, bu, eposun şifahi şəkildə təşəkkül tapdı-ğı dövrün elementidir.

S.Babayevin ««Kitabi-Dədə Qorqud» və Naxçıvan» adlı məqaləsi də bu mövzuya həsr edilmişdir. Naxçıvan diyarını «Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının əsas yaşayış məskənlərindən biri hesab edən tədqiqatçı KDQ və ondakı personajlarla bağlı 50-dən artıq toponim müəyyənləşdirmişdir.

S.Babayevin tədqiqində razılışmadığımız bir cəhət dastanda qeydə alınmış Gökçə dənizini Ordubad rayonundakı Goy göllə eyniləşdirməsidir. İkinci cəhət isə heç bir əsaslandırma olmadan Sədərək kəndi və düzünü Səkrəyin adı ilə əlaqələndirməsi, həmçinin Şəruk ərazisini Şərur kimi təqdim etməsidir.

Lakin onun Qapılı Dərbəndin Dəmirqapı Dərbənd kimi qəbul edilməsinə qarşı yönəldilmiş etirazını başa düşmək olar. Cənki, doğrudan da, dastanda hər iki toponimin (Qapılı Dərbənd və Dəmirqapı Dərbənd) adının çəkilməsi onların coğrafi baxımdan müxtəlisliyini sübut edir. Ən əsası isə ova hazırlaşan Salur Qazan düşmən tərəfindən baş verə biləcək hər hansı bir hücumu Gürcüstan sərhəddindən gözləyir (*Uruz qoca bildirir: «Ağam Qazan, səsi dirlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?»*)². Onlar Ala dağa (Şərqi Anadoluya) ova çıxırlar. Bu vaxt kafir Qapılı Dərbənddəki qoyun sürüsünü ələ keçirməyə çalışır. Deməli, bu hadisələrin məkan və zaman baxımından yaxınlığı olmalıdır. Yəni kafir qoşunu qısa bir müdətdə Dəmirqapı Dərbəndə yox, Azərbaycanın qərbindəki Qapılı Dərbəndə gedib çıxa bilərdi.

S.Babayev göstərmmişdir ki, «Qapılı (Qara) Dərbəndlər Türkiyədə, Gürcüstanda, Qərbi Azərbaycanda və Naxçıvan-

¹ Oğuznamələr (tərtibçilər: Vəliyev K., Uğurlu F.). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, s.75

² Zeynalov F., Əlizadə S. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçı, 1988, s.42

da(4 yerdə) olmuşdur və indi də vardır»¹. Fikrinin davamı olaraq tədqiqatçı bildirmişdir ki, Qapılı Dərbənd ya Naxçıvanın Şərur rayonundakı Qaracuq(Təpənəm) Qapılı Dərbənddir, ya da Qərbi Azərbaycandakı Qapılı Dərbənddir². Başqa bir məqamda o bu sözün semantik izahını verməyə çalışmış, onun xalis Azərbaycan-türk mənşəli olub, «qapısı dar bənddən ibarət yer» kimi mənalandırmışdır³. Qapılı Dərbəndlə bağlı P.Xəlilovun da araşdırmları diqqəti cəlb edir. O, daha dəqiq olaraq, Qazanın sürünləri bəslənən yerin indiki Gədəbəy rayonundakı Dərbənd kəndi olduğunu göstərmişdir. P.Xəlilov bildirmişdir ki, «Gədəbəydəki Dərbənddən çıxan çobanla oraya gedən Qazanın yolda görüşə bilməsi mümkündür»⁴.

Tədqiqatçılardan Q.Məşədiyev də KDQ-dəki toponimik adların semantik təhlilinə diqqət yetirmişdir. O, Darbaz, Şirokuz, Tumanın qalası, Erqış, Ala Tağ və s. yer adlarının izahını vermiş və araşdırmlarının nəticəsi olaraq «Dədə Qorqud» boyalarında cərəyan edən hadisələrin məhz Azərbaycan ərazi-sində baş verdiyini bir daha təsdiqləmişdir⁵.

Sevindirici haldır ki, yazılı abidədə işlənən tarixi-coğrafi anlayışların, şəxs və yer adlarının mütəxəssislər tərəfindən araştırılması davam edir. Prof. R.Eyvazova da 3 adın: Düğər,

¹ Babayev S.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s.147

² Yenə orada.

³ Babayev S.Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanılırdı? // «Azərbaycan» jurnalı, 1999, №2, s.188

⁴ Xəlilov P.«Kitabi-Dədə Qorqud»-İntibah abidəsi.Bakı:Gənclik,1993, s.24

(Qeyd: P.Xəlilov bu kitabında dastanın coğrafiyası ilə yanaşı, buradakı el quruluşu, qoşun təşkili, vəzifələr, fəxri adlar, mərasimlər, döyüş və məşət qaydalarından da bəhs etmiş, bəzi sözləri etimoloji baxımdan açıqlamışdır).

⁵Məşədiyev Q.«Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycan paleotoponimləri./ «Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı:Elm,1999, s.228-231

Aruz və Uruz adlarının mənə xüsusiyyətlərini izləmiş, ortaya maraqlı faktlar qoymuşdur¹.

Dastanın onomastikasını tədqiq edən Aslan Bayramov şəxs, tayfa və onqon adlarını, o cümlədən bəzi arxaik adları əks etdirən toponimlər haqqında məlumat vermişdir. O, Qərbi Azərbaycan ərazisində KDQ ilə bağlı 90 toponim müəyyənləşdirmiş və bunu əks etdirən xüsusi xəritə hazırlamışdır².

«Dədə Qorqud Oğuznaməsi»ndə işlənmiş *Altuntəxt* leksemindən D.İsmayılova bəhs etmişdir. Tədqiqatçı bu sözü Ermenistanın Dərəçiçək mahalında yerləşən toponim (*Altuntəxt* «qırmızı yüksəklik») kimi izah etmişdir³. Analoji fikir A.Bayramov tərəfindən də irəli sürülmüşdür⁴. F.Kırzioğlu isə xüsusi açıqlama vermədən *Altuntəxtin* Arpaçay ilə Araz çayının qovşağında yerləşdiyini bildirmiştir⁵.

Əslində, A.Bayramovun izahları daha məqbuldur. S.Əlizadə isə bu sözü yer adı kimi təqdim edən Ş.Cəmşidov, A.Bayramov və başqalarına etirazını bildirmiş və onun adı nominativ səciyyə daşıdığını vurğulamışdır⁶.

«Altuntəxt»ın yer adı kimi təqdimi H.Arasılya, O.Şaiqə, M.Cahangirova, H.Məmmədliyə də məxsusdur⁷. Hesab edirik ki, «*Qazan bəg ordısını, oğlanını-uşağıını, xəzinəsini aldı, gerü döndi, Altuntəxtində. Yenə evin dikdi*»[KDQE,I c.,52] mətn parçasındaki «altuntəxt» adı nominativ səciyyə daşıya bilməz. Onu toponim kimi qəbul edənlər haqlıdır.

¹Eyvazova R.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən Dügər, Aruz, Uruz adlarının mənə xüsusiyyətləri./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu, Bakı:Elm, 1999, s.232-236

² Bayramov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz.Bakı:Adiloğlu, 2003

³İsmayılova D.«Kitabi-Dədə Qorqud» epoşunda Altuntəxt toponimi haqqında./Tədqiqlər-4. Bakı: Elm, 1999, s.101-103

⁴Bayramov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz.Bakı:Adiloğlu,2003,s.25

⁵Fahrettin K. Dede-Korkut oğuznâmeleri.I kitap.İstanbul,Burhanettin Erenler Mabaası,1952, s.68

⁶Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji problemləri./ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab, Bakı: Səda, 2001, s.26

⁷Məmmədli H.Dədəm Qorqud gəzən yerdiləri bu yerlər.Bakı:Elm,1999, s.158-159

KDQ-nin onomastikası ilə bağlı T.Hacıyev, S.Əliyarov, Ə.Cəfəroğlunun da tədqiqləri əhəmiyyətlidir¹.

Daha çox milli düşüncə və ifadə tərzini qoruyan, xalq danışq dilinə bağlı olub, tarixiliyi ilə seçilən frazeologizmlər də KDQ-nin dilində kifayət qədər işlənmişdir. Frazeoloji birləşmələri «dilimizin ilk kristal nümunələri» hesab edən S.Cəlilova bildirmişdir ki, dastan leksikasına məxsus frazeoloji vahidlərin böyük qismi sonrakı yazılı ədəbiyyatda da işlənir. Dilimizdə olan frazeoloji vahidlərin xeyli hissəsi ilk dəfə məhz KDQ-də qeydə alınmışdır. Dastanda əksəriyyəti təşkil edən türkdilli sözlərlə yanaşı, ərəb və ya fars tərkibli frazəmlər də vardır. S.Cəlilova islamla bağlı frazeoloji vahidləri də(*əcəl aldı, salavat getirmək* və s.)² müəyyənləşdirmiştir .

S.Cəlilovadan əvvəl H.Bayramov KDQ-dəki frazeoloji vahidlərdən bəhs etmiş, Dresden nüsxəsinin faksimilesində frazeoloji vahidlərin sayının 300-dən çox olduğunu bildirmiştir. H.Bayramov bunlardan heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir dilimizə qədər gəlib çıxan(*üzü gülmək, qan almaq* və s.); mənaca eyni olub, komponentlərindən biri arxaik səciyyə daşıyan(*barmağını isırmaq, ocağımı issız qoymaq*); komponentlərindən biri həm ilk mənbədə, həm də müasir dilimizdə işlək sözlərdən ibarət olmaqla eyni məna ifadə edən(*gözü dönəmək - üzü dönəmək*); müasir dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan(*çavundu//çavuldu almaq - ad almaq, ad çıxarmaq*); ərəb və fars mənşəli baş sözlər əsasında formalaşan(*əleyk olmaq, abdəst almaq* və s.) kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişdir³.

Frazeoloji vahidlər və onların üslubi imkanları E. Əlibəyzadə və T.Əliyevin araşdırılmalarında da əks olunmuşdur⁴.

¹Hacıyev T.Dədə Qorqud:Dilimiz,düşüncəmiz.Bakı:Yeni Nəşrlər Evi,Elm,1999,s.201

²Cəlilova S.Ə.«Kita bi-Dədə Qorqud» dilinin frazeologiyası./«Kita bi-Dədə Qorqud»-1300. Respublika elmi konfransı.Tezislər.Bakı,25-26 may, 1999, BDU,s.32-34

³Bayramov H.Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları.Bakı:Maarif,1978,s.28-31

⁴Əlibəyzadə E.M.Ədəbi şəxsiyyət və dil.Bakı:Yazıcı,1982; Əliyev T.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında frazeoloji birləşmələr./Tədqiqlər-4.Bakı:Elm, 1999;

Məlumdur ki, «Dədə Qorqud boyları» müxtəlif dil faktlarının paralelliyi ilə zəngindir. T.Hacıyev bu paralelizmi belə əsaslandırmışdır: «Müəyyən inkişaf mərhələsində dövrün tarixi koloriti kimi təzahür edir: bir tərəfdən, müxtəlif türk tayfa dillərinə məxsus faktlar sabitləşməyib, ikinci tərəfdən danışq dili və ədəbi təzahürlər diferensiasiya tapmayıb, üçüncü tərəfdən, başqa dillərdən – ərəb və fars dillərindən mənimsemələr hələ vətəndaşlaşmayıb. Bu, ümumiyyətlə, ədəbi dilin başlangıç mənzərəsidir»¹. M.Əlizadə bu yazılı abidə üçün səciyyəvi olan qoşa sözlərin linqvistik-üslubi keyfiyyətlərinə aydınlıq gətirmiş, onları fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır². KDQ-nin lüğət tərkibinin semantik baxımdan qruplaşdırılması Ə.Dəmirçizadənin, H.Həsənovun tədqiqlərində öz əksini tapmışdır.

«Dədə Qorqud soylamaları»ni ilk dəfə olaraq fonetik, leksik və morfoloji səviyyələrdə linqvostatistik metodlarla araşdırın İ.Sixiyeva leksik paralelləri mənşeyinə görə qruplaşdırılmışdır. O, γ foneminin dastan leksikasında yerini, abidədə işlənmiş və müasir dilimiz üçün arxaik olan sözləri sistem şəklinde müəyyənləşdirmiş, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların inkişaf istiqamətlərini dəqiqləşdirmişdir⁴. M.Mahmudov linqvostatistik təhlili yüksək qiymətləndirərək leksik (o cümlədən fonetik, morfoloji) baxımdan KDQ ilə bağlı maraqlı faktları təqdim etmişdir⁵.

¹ Hacıyev T.Azərbaycan ədəbi dili tarixi(təşəkkül dövrü).Bakı:ADU nəşri, 1976,s.70

² Əlizadə M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində qoşa sözlər// **Dil və ədəbiyyat** jurnalı, 2000, № 3,s.25-27

³Dəmirçizadə Ə.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili.Bakı:APİ nəşriy.,1959,Təkrar nöşr,Elm,1999; Həsənov H.«Dədə Qorqud» eposunda işlənən omonimlər sözlüyü./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu, Bakı: Elm,1999,

⁴Sixiyeva İ.X.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri:NDA, Bakı, 1995,

⁵ Mahmudov M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının linqvo-statistik təhlili:ilkin nəticələr./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı: Elm, 1999

§4. KDQ -NİN DİALEKTOLOJİ TƏDQİQİ

Dialektlər hər bir xalqın uzaq keçmişini, onun dilini yaşadan mənbədir. Yazılı abidələrdə aşkarlanan hər hansı bir qaranlıq məsələyə məhz bu etibarlı mənbəyə istinad edərək aydınlaşdırılmışdır. Bu baxımdan da KDQ-nin mətninin hazırlanmasında dialektlərin əhəmiyyətli rolü aydın görünür. Belə ki, dövrümüz üçün arxaik hesab olunan bəzi dil faktlarının ayrı-ayrı dialektlərdə aşkarlanması KDQ mətninin düzgün oxunmasına və izah olunmasına imkan yaratır. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan dilçiliyində KDQ-ni dialektlərlə müqayisə edən tədqiqatçıların araşdırılmalarına nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Görkəmli dialektooloq, mərhum prof.M.İslamov «Dədə Qorqud boyları»na dialektooloji aspektdən yanaşmış və bu təhlilin nəticəsini belə açıqlamışdır: «1.Elə faktlar var ki, onlar KDQ dastanının dilində geniş şəkildə işlənir, dialekt və şivələrdə isə az müşahidə olunur və ya izlərinə rast gəlirik; 2.Bəzi faktlar isə dastanın dilində çox az işlənir, dialekt və şivələrdə isə geniş şəkildə yayılmışdır; 3.Bəzən də dastanın dilində işlənən bu və ya başqa bir xüsusiyyət dialekt və şivələrdə eyni ilə deyil, bir qədər dəyişilmiş şəkildə, yaxud başqa fonetik variantda özünü göstərir»¹.

Əlavə edək ki, KDQ-nin dilində qeydə alınmış bəzi sözlər Azərbaycan dili dialektlərində işlənmir, lakin bunlara digər türk dillərində və dialektlərində rast gəlmək mümkündür. Məs.:çilbər«yüyən», *dünlük*«örtük,pərdə», *ədiük*«çəkmə», *göstək* «cidar», *soqman* «çəkmə» və s. Bir qrup söz isə Azərbaycan dilinin yalnız cənub dialektində qalmışdır. Məs.:*börk*, *apqın* «basqın», *çəri*«qoşun», *dadi* «dayə» (cənubda «kürəkən» mənasında), *kəpənək*«yapıcı», *qır*«səhra, çöl», *sərmüzə* «başmaq», *yağma* «oğurluq», *yum* «xeyir-dua» və s.

¹ Islamov M. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili dialekt və şivələrin işığında/ «Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı:Elm,1999, s.80

E.Əzizov KDQ-ni «yazılı dil nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də yarandığı və yazıya alındığı dövrün dialekt-danışiq nitqini müəyyən dərəcədə özündə əks etdirən folklor örnəyi» kimi səciyyələndirmiş, boyların bəzi fonetik-qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dili şivələri ilə müqayisə etmiş, ortaq nöqtələr aşkarlamışdır¹. O, KDQ-nin tarixi dialektologiya üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş, boyların dil xüsusiyyətləri əsasında X-XI əsrlər, eləcə də ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə mövcud olan Azərbaycan şivələri haqqında mülahizələr söyləməyin mümkün olduğunu bildirmişdir².

E.Əzizov qədim yazılı abidələrin dilində qərar tutmuş dialekt sözlərini müəyyənləşdirmiş, KDQ-də qeydə alınaraq dil tariximizin ən qədim qatlarından xəbər verən *becid*, *bazlamac*, *yogurd*, *şülən*, *duşaq* və s. sözlərin Azərbaycan dili şivələrində işləndiyini göstərmüşdür³. Onun tədqiqatında diqqəti cəlb edən cəhət indiyədək kifayət qədər öyrənilməmiş cənubi Azərbaycan şivələrinə söykənilməklə lügət üzrə daha tutarlı semantik izahların verilməsidir⁴.

Tədqiqatçı K.Quliyeva «Dədə Qorqud» dilinə məxsus fellərin forma və semantik inkişafından bəhs etmişdir. O, Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, dialektlərimizdə daşlaşan, müəyyən forma və ya məna dəyişikliyinə, semantik dəralma və genişlənməyə məruz qalaraq qorunub saxlanılan fel çoxluğunun mövcudluğunu bildirmiştir. Dialektoloq KDQ-nin lügət tərkibində rast gəlinən *agra*«kişnəmək», *ulaş* «birləşmək», *ayıtmaq* «demək, söyləmək», *bozdamaq* «böyürmək (dəvəyə aid)», «ucadan ağlamaq, hönkürmək», *imrənmək* «həvəslən-

¹ Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dili şivələri.// Dil və ədəbiyyat jurnalı, 1997, № 3, s.6-9

² Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud» və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri.//Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri, 1976, №4, s.47-52

³ Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud»da dialekt sözləri.//Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri, 1977, № 4, s.32-38

⁴ Əzizov E.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dili dialektləri.//Azərbaycan şəfahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər.X kitab,Bakı:Sədə,2001, s.171-177

mək», *döşürmək* «yığmaq, toplamaq», *irmək*, *irişmək* «çatmaq, yetişmək, özünü yetirmək, çatdırmaq», *əsrük* «sərxoş, coşgun», *yaşırmaq* «gizlətmək» kimi sözlərin Azərbaycan dili şivələrində işləndiyini qeyd etmişdir¹.

T.Kazimov isə Azərbaycan dilinin Krasnoselo şivələrinin tədqiqinin nəticəsi kimi bildirmişdir ki, ««Kitabi-Dədə Qorqud»da təsadüf olunan ayrı-ayrı sözlər Krasnoselo rayonu Azərbaycan şivələrində öz izini saxlamışdır. Şübhəsiz, bu uyğunluqlar dastanda cərəyan edən hadisələrin bir qisminin də (IV və X boyalar) Goyçə mahalı ərazisi ilə bağlı olduğunu guman etməyə əsas verir»². Tədqiqatçı *onarmax*, *sinirməx*, *ənraməx* və s. kimi sözlərin göstərilən dialekt leksikasında heç bir dəyişikliyə uğramadan müşahidə olunduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Tarixi qrammatikamızın bir çox qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirmiş Ş.Xəlilov da KDQ boyalarındaki qədim türk leksik qatına nəzər yetirmiş və boyların lügət tərkibinin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi məlum olur ki, *qağan,qolavuz//qılavuz,qarçatmaq* və s. sözlər sonradan ədəbi dildə işləklilikdən çıxmış, yalnız Azərbaycan dili şivələrində qalmışdır. Alim ədəbi-bədii dilin digər yazılı nümunələrində hələlik aşkar olunmamış *bağdamaq,qalan,ərgəc* və s. kimi sözlərin yalnız Azərbaycan dili dialektlərində işləndiyini bildirmiştir³.

Dastanın qrammatik quruluşunun şivələrlə müqayisəsi istiqamətində də müəyyən addımlar atılmışdır. İ.Vəliyev KDQ dilində işlənmiş feli bağlamaları məna və sintaktik vəzifəsinə

¹Quliyeva K.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən bəzi fellərin forma və semantik inkişafı tarixindən./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu,Bakı:Elm,1999, s.245-248

² Kazimov T.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və Azərbaycan dilinin Krasnoselo şivələrində bəzi leksik paralellər.// Azərb. SSR EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1989, № 4, s.39

³Xəlilov Ş.X.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində qədim türk qatı. //Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası,1999,№ 1-2,s.75-91

görə müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə etmiş, bu gün ədəbi dilimizdə normativliyini itirərək müəyyən qədər şivələrdə qorunan arxaik feli bağlama formalarına diqqət yetirmişdir¹.

Mənsubiyyət anlayışının boylardakı ifadə üsullarına nəzər yetirən M. Məmmədov bunu Azərbaycan dilinin şivələri ilə müqayisə etmişdir. O, abidədəki mənsubiyyət şəkilçilərinin müxtəlif variantlarının hazırda Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrində mövcud olduğunu bildirmişdir².

KDQ-də maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də ismin hallarının müvaziliyi məsələsidir. S. Behbudovun məqaləsi bu mövzuya həsr edilib. Müəllif dastanda adlıq halın yönelik, yiyelik halın yerlik və çıxışlıq, yönelik halın yerlik və çıxışlıq, təsirlilik halın yönelik, yerlik halın çıxışlıq hal funksiyasında işlənməsinə aid faktlar aşkar etmiş və həmin müvaziliyin dialektlərimizdə hələ də qorunduğu xatırlatmışdır³.

Ümumiyyətlə, KDQ dilinin tədqiqi geniş vüsət alsa da, bu sahədə işlər istər ədəbi dil, istərsə də dialektoloji istiqamətdə araşdırırmalar hələ də davam etməkdədir.

¹ Vəliyev İ.D. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində arxaiklaşmış feli bağlama formaları. // Dədə Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, №1-2, s.185-196

² Məmmədov M.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində mənsubiyyət anlayışının ifadəsi (Azərbaycan dili şivələri ilə müqayisədə). // «Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Respublika elmi konfransı. Tezislər, Bakı, 25-26 may, 1999, BDU, s.27-28

³ Behbudov S. «Kitabi-Dədə Qorqud»da ismin hallarının müvaziliyi. / «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s.340-241

II FƏSİL

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD»UN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

Oğuz qəbilə ittifaqlarının diferensiallaşması nəticəsində müasir Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dilləri əmələ gəlmışdır. Türk dillərinin bir qolu olan oğuz qrupunda oxşar dil xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Lakin bununla yanaşı, bu qrupa daxil olan hər bir dil öz daxili inkişafı nəticəsində fərdi xüsusiyyətlər qazanmış və areal təsirlərdən də kənar qalmamışdır. Oğuz qrupu dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna sonralar həm qıpçaq, karluq, həm də ərəb, fars, slavyan dillərinin təsiri olmuşdur.

Ümumi dilçilikdə qəbul olunduğu kimi, dilin dəyişməyən vahidi yoxdur, lakin dilin heç də bütün vahidləri eyni şəkillədə, eyni səviyyədə dəyişmir. Təbiidir ki, dilin qrammatik quruluşuna və fonetik tərkibinə nisbətən onun lügət tərkibi və sözlərin semantik tutumu sürətlə dəyişir. Çünkü dilin bu layları cəmiyyətin iqtisadi, ictimai və mədəni həyatı ilə daha yaxından, birbaşa bağlıdır. Elə bu səbəbdən də oğuz qrupuna daxil olan ayrı-ayrı dillərin lügət tərkibinin inkişaf xəttini izləmək maraq doğurur.

Oğuz qrupu türk dillərindən biri kimi müasir türk dilinin leksik tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla belə, burada ərəb, fars, fransız, alman, yunan, kurd dillərindən alınmış sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Alınma leksemələrin dilin lügət tərkibinə daxil olma səviyyəsi elə bir həddə gəlib çıxmışdır ki, dil bir növ ağırlaşmışdır.

Türk ədəbi dilinin inkişafdan qalmasının, zənginləşə bilməməsinin səbəbini ərəb və farscanı yaxşı bilən sənətkarlar da - söz sahiblərində görən Agah Sirri Levend bununla əlaqədar yazırıdı: «Türk dilini kısır görürler, sanatlarını göstermege

elverişli bilmiyorlardı. Türk dili nasıl elverişli ola bilirdi ki, bir-iki vefali şairinden başka hiç biri onu işleyip zenginleştirmek için emek harcamağa lüzum görmüyordu»¹.

Bu haqda Ahmet Kabaklı'nın da qeydləri diqqəti cəlb edir. «Bu lehce VIII-XIII yüzyıllar arasında heç bir yazılı eser burakmamışdır...13-15 yüzyıllar arasında Anadoluda bu lehce ile çok bol eserler yazılmıştır. İstanbulun alınışı ile oğuzca büyük bir kültür dili olur. Nihayet, çok sayıda yabançı kelime'lere bulanarak saflığını kayb eder və «Osmanlıca» adını alar»².

Türk dilinin lüğət tərkibini araşdırın Ə.Rəsulov doktor K.İmerə istinadən bildirmişdir ki, «1930-cu ilə qədər türk dilinin lüğət fondundakı milli türk sözlərinin miqdarı cəmi 35 faiz təşkil edirdi. Türkiyə respublika elan olunduqdan sonra, xüsusi silə 30-cu illərdən bu tərəfə türk dilinin leksik tərkibinin yad ünsürlərdən əsaslı surətdə təmizlənməsi yolunda böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Hazırda müasir türk ədəbi dilinin leksik tərkibində bu dilin özünəməxsus sözlərinin miqdarı 70-80 faizə çatır»³.

Müasir türk ədəbi dili, bir tərəfdən dilin öz daxili inkişafı hesabına(yeni sözlərin yaranması, sözlərin öz leksik mənalarını genişləndirmələri hesabına), digər tərəfdən isə başqa dillərdən alınmış sözlərin hesabına zənginləşir. Bu zənginləşmə yollarında əsrlər boyu unudulmuş qədim türk sözlərinin islahatlar nəticəsində yenidən aktivləşdirilməsi təqdirəlayiq haldır. Elə bu səbəbdəndir ki, KDQ-nin lüğət tərkibinə məxsus olan leksik vahidlərin böyük əksəriyyətini müasir türk dilində tapmaq mümkündür.

Oğuz qrupu türk dillərindən olan türkmən dili haqqında F.Zeynalovun qeydləri maraq doğurur. O bildirir ki, «türkmən

¹ Levend A.S. Eski edebiyatımızın dili. / *Türk dili*, 1 Ağustos, 1952, № 11, s.609

² Kabaklı A. Türk edebiyatı. c. 2. Türkiye Yayınevi, 1966,s.33

³ Rəsulov Ə. A. Müasir türk dilinin zənginləşməsi yolları. / Yaxın və Orta Şərqi xalqları dillərinin leksikası. Bakı: ADU nəşr., 1983, s.56

dili truxmen dili ilə (bu, əslində türkmən dilinin bir dialekti olub, qıpçaq dillərinin təsiri altında dəyişməyə məruz qalıb) birlikdə cənub-qərb qrupu(oğuz) dillərinə daxildir. Bu dil oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan aparıcı əlamətləri saxlamaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə qıpçaq, karluq, həmçinin ərəb, fars və slavyan dillərinin təsirinə məruz qalmış və bir sıra spesifik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bundan əlavə, türkmən dili öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəancaq özünəxas əlamətlər kəsb etmişdir»¹.

Bu dilin digər tədqiqatçılarının araşdırılmalarından məlum olur ki, «artıq XVIII əsrдən türkmən dili az və ya çox dərəcədə normalaşmış xarakterə malik idi»². X. Atayeva daxili imkanlar hesabına inkişaf edən türkmən dili leksikası ilə bağlı yazmışdır: «Qədim tayfa və qəbilələrin qarışması ümmüttürkmən dilinin qəbilə dialekt və şivələrindən təmizlənməsi ilə nəticələnmişdir... Türkən ədəbi dili, həqiqətən, xalq dili əsasında formallaşmış, eyni zamanda, beynəlmiləl və rus sözləri hesabına da zənginləşmişdir...»³.

M. Xidirov türkmən dili leksikasını belə ümumiləşdirir: «1. Türkmen dilinin öz sözleri; 2. Türkmen ve beyleki türki diller üçün ümumi bolan sözler; 3. Ara-qatnaşık neticesinde başqa dillerden qiren sözler»⁴.

Türkmən dilinin dialekt leksikasında da kifayət qədər fərqlər özünü göstərir ki, A.P. Potseluyevski bu fərqlərin böyük eksəriyyətini qonşu dillərdən alınmalarla əlaqələndirmişdir⁵.

¹ Zeynalov F. Türkologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s. 138

² Azimov P., Amançaryev Dj., Sarıev K. Туркменский язык./Языки народов СССР, Тюркские языки. II с., Москва: Наука, 1966, с. 51

³ Ataeva X. A. Развитие лексики туркменского языка за счет своих внутренних ресурсов(После Великой Октябрьской социалистической революции): АКД, Самарканд, 1961, с. 4

⁴ Xidirov M. N. Türkmen diliniň tarixindan materiallar. Aşqabad, ürkmenistan Dövlet Okuv-Pedaqoqik neşiryatı, 1962, s. 100

⁵ Погодуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад: Ылым, 1975, с. 92

Ümumiyyətlə, türkmən dilini 2 qeyri-bərabər dialekt qrupu təmsil edir. Birinci yomud, tekin, qoklen, salır, sarık, ərsari dialektləri, ikinci yə isə İran sərhəddində və Amu-dərya ətrafında məskunlaşanların dialektləri daxildir.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərdən biri də qaqauz dilidir. Qaqauz dili özünəxas, onu başqa oğuz qrupu dillərindən fərqləndirən bir sıra leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Qaqauz dili məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə müstəqil bir dil kimi səciyyələnir. M.Quboqlunun da bildirdiyi kimi, «qaqauz xalqı müxtəlif etnik qrupların, xüsusən türk mənşəli qrupların qarışması nəticəsində formalılmışdır»¹.

F.Zeynalovun «Türkologiyanın əsasları» kitabında bu dil haqqında da geniş məlumat rast gəlmək mümkündür: «Onlar Bolqariya ərazisində bir neçə əsr başqa sistemli dil əhatəsində qaldığı üçün bu dilin leksik tərkibinə külli miqdarda qohum olmayan sözlər daxil olmuş, hətta sintaktik quruluşu da dəyişmişdir... Oğuz ünsürlərini özündə saxlamağa müvəffəq olmuş qaqauzlar sonralar osmanlı dilinin təsirinə məruz qalaraq bir növ assimiliyasiyaya uğramışlar. Qaqauz dilində bu gün türk (osmanlı) dilinə xas əlamətlərin üstünlüyü məhz həmin təsirlə izah olunmalıdır... Qaqauz dili oğuz qrupu dilləri içərisində leksik tərkibinin rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, bu dilin lügət tərkibində oğuz, qıpçaq və bulqar mənşəli sözlərlə yanaşı, ərb, fars, yunan, roman (moldav-rumın), slavyan(bolqar və rus) dillərindən keçmiş külli miqdarda söz və terminlər də vardır»².

A.A.Pokrovskayanın tədqiqləri bu dil haqqında geniş məlumat əldə etməyə imkan yaradır. O yazır: «Slavyan sözləri lügət tərkibinin daha qədim qatlarına bolqar dili vasitəsilə, XIX əsrəndən isə ruslar və ukraynalılar tərəfindən daxil olmuşdur. Əkinçiliklə bağlı terminlər slavyan, heyvandarlıq terminlə-

¹ Губогло М. Гагаузская терминология по скотоводству. / Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, с.218

² Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s.154,158

ri isə türk mənşəlidir. Balkanlarda yaşayan türklər vasitəsilə ərəb sözləri alınmışdır. Yunan mənşəli sözlər isə kilsə qaydaları ilə bağlıdır. Sosial vəziyyəti əks etdirən roman qatı(moldav-rumın) qaqaузların Bessarabiyada (XIX əsrin əvvələri) məskunlaşmasından sonra keçmişdir»¹.

Qaqaуз dilində bu dil üçün səciyyəvi olan bir çox sözlər də işlənməkdədir. Bu dildə işlənən türk mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti Türkiyə türkcəsi ilə eynilik təşkil edir, Azərbaycan və turkmən dillərindən fərqlənir. Bunun səbəbi qaqaузların XV–XIX əsrlərdə Osmanlı imperiyasının tərkibində yaşamaları olmuşdur. Bu haqda D.Tanasoğlu yazmışdır: «Bu dönemde kendi benimsediği devletlerinde aynı tarih, aynı edebiyat, aynı kültür, aynı ekonomi ortamı içinde bulunmuşlardır. Dilleri de yüzyıllarca birlikte yaşamaları sayesinde kafi derecede birleşmişdir»².

Qaqaуз dilində iki dialekt fərqləndirilir: 1)Çadur-lunq-Komrat; 2)Vulkaneşt dialekti. Mərkəzi və cənub dialektləri kimi səciyyələnən bu dialektlər leksik tərkib baxımından da fərqlənir.

Azərbaycan dili daxil olduğu oğuz qrupunun digər dilləri ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bəzi İber-Qafqaz(gürcü, saxur, ləzgi, avar, udin və s.), İran dilləri(fars, taliş, kurd, tat), ərəb və rus dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bunun nəticəsində dilin lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Lakin buna baxmayaraq, ədəbi dilin lüğət tərkibinin əsasını bu dilə məxsus olan qədim türk sözləri təşkil edir.

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlər yaranma üsullarına və mənşələrinə, istifadə dairəsinə, üslubi çalarlıqlarına görə

¹ Покровская Л.А. Гагаузский язык. / Языки народов СССР. Тюркские языки. Т. II, Москва: Наука, 1966, с.134-135

² Tanasoğlu D. Gagoğuzlar./Gagoğuz. Kültür Sanat Dergisi, 2003, sayı: 38, s.12

müxtəlif və çoxcəhətlidir. Ədəbi dilin inkişaf prosesi gücləndikcə lügət tərkibinin zənginləşməsi üçün real imkanlar yaranır. Bu inkişafın nəticələri N.Xudiyevin «Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü» (1989) adlı tədqiqat işində belə əks olunmuşdur: «1940-və 75-ci illər üzrə dilimizin lügət tərkibində aparılan statistik müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan sözlərinin sayı 10769-dan 47255-ə çatmışdır, yəni təqribən dörd dəfə artmışdır; bunun nəticəsində Azərbaycan sözlərinin çəkisi 52,2%-dən 80,9%-ə qədər, yəni təxminən 28% artmışdır... 50-ci illərdə lügət tərkibinin mənzərəsini müəyyən edən bir mühüm məsələ də ondan ibarətdir ki, dialekt leksikası kütłəvi şəkildə ədəbi-bədii dilə ayaq açıı, bu, mənşə etibarılı stilistik hadisə olsa da, nəticə etibarılı normaliv hal alır... 70-80-ci illər nəsrində ədəbi dilə ən yaxşı və koloritli dialekt sözlərini götirmək meyli hiss olunmuşdur»¹.

Ədəbi dillə yerli şivələr arasında indi də çox mürəkkəb bir qarşılıqlı uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən, şivələrdə işlənən zəruri, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sözlər ədəbi dilin lügət tərkibinə daxil olur(bu sahədə bəzən ifrat səviyyə hiss olunur) və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən, dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır.

Prof. E.Əzizov Azərbaycan dili dialektlərini belə sistemləşdirmişdir:«Müasir Azərbaycan dili tarixən üç əsas ləhcənin (cənub,qərb, şimal-şərqi) qarışması nəticəsində formalılmışdır. Bu dialektlərin (ləhcələrin) əlamətlərinin qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsiri nəticəsində əsas ləhcələr arasında bir sıra keçid tipli şivələr də əmələ gəlmüşdir»².

Beləliklə, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaуз dilləri özünəməxsus keyfiyyətlərlə yanaşı, ümumoguz xüsusiyyətlərinə də malikdir ki, bu da onların eyni bir kökdən nəşət etməsi ilə əlaqədardır. Həmin cyniliyin mövcudluğu qədim oğuz yazılı

¹Xudiyev N.Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü.Bakı:Maarif,1989,s.125, 147

²Əzizov E.Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası.Bakı:Universiteti nəşriyyatı, 1999,s.282

abidəsi olan KDQ-yə əsasən bir daha təsdiqlənir. Lakin dastanda oğuz faktorları ilə yanaşı, qıpçaq elementləri də az deyildir. Bunun yaranma səbəblərini S.Mustafayeva belə izah etmişdir: «Bizim fikrimizcə, «Kitab»ın lügət tərkibinin müəyyənləşməsində oğuz materialı ilkindir. İlk oğuzlar «Kitab»ın şifahi dil əsaslarını Şərqi-Türküstəndən gətirmişlər. Qıpçaq materialı isə Azərbaycanda daha əvvəllərdən yaşmış qıpçaqlar arasında eposun yayılması ilə tədricən əlavə olunmuşdur »¹.

Dilin lügət tərkibində üstünlük təşkil edən və ictimai-siyasi, elmi-mədəni, etnopsixoloji inkişaf nəticəsində daha çox dəyişikliyə uğrayan söz qrupu adlar, daha az fərqlə müşahidə olunanlar isə hərəkət bildirən sözlərdir. Bu baxımdan da KDQ leksikasına mənsub olan adların və fellərin oğuz dillərindəki mövqeyini və leksik-semantik inkişafını izləmək maraqlıdır.

§1. ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Dilin leksik sistemində sözlər bir-birindən həm aktiv və passivliyinə, həm də istifadə dairəsinə görə fərqlənir. Qədim türk leksikasının varisi olan leksik vahidlərin böyük bir qismi müasir türk dillərinin əsas lügət fonduna daxil olaraq üümüşlək leksik layı təşkil edir. Bu, qədim türk yazılı abidələri üzərində araşdırırmalar aparan Q.Aydarov, V.Aslanov və A.Rəhimovun tədqiqatları ilə təsdiqlənmişdir².

Əgər əksər dilçilər, eləcə də Y.Məmmədov dilin qrammatik quruluşuna və fonetik tərkibinə nisbətən onun lügət tərkibinin və semantik tutumunun sürətlə dəyişdiyini bildirirlərsə,

¹ Mustafayeva S.Ş.Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətləri (qıpçaq-oğuz).Nam. diss. Bakı, 2002,s.106

² Rəhimov A «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və M. Kaşgari «Divan»ında işlənmiş bəzi sözlər haqqında.//Azərb.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat,dil və incəsənət seriyası,1984,№2; Rəhimov A.R.M.Kaşgarinin «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. nam. diss.Bakı,1985;Aslanov B.İ.Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка.(Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики): АДД,Баку,1973,

K.Musayev bu haqda bir qədər fərqli fikir yürütmüşdür: «Əgər leksik əlamətlər götürülsə (götürülən sözlər bütün müasir dillərdə mövcuddur), onda bütün türk dillərinin demək olar ki, eyni dərəcədə qədim türk abidələri ilə yaxınlığı məlum olar. Bu, leksikanın fonetika ilə müqayisədə davamlılığına sübutdur»¹.

KDQ-nin lügət tərkibinin(ümumi isimlər və hərəkət bildirən sözlərin) müasir oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisəsi, aparılan leksik paralellər ümumişləklik xüsusiyyəti daşıyan sözlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Leksik-semantik baxımdan ədəbi dil səviyyəsində işlənmə normativliyini qoruyan leksik vahidlərə aşağıdakılardaxildir:

Qohumluq terminləri:

KDQ-dəki **baba**(ata), **ana**, **qayınana**, **qayınata**, **qardaş**, **qız**, **gəlin**, **dayı**, **oğlan**, **oğul** sözləri semantik baxımdan qohumluğunu bildirib, bütün oğuz qrupunu əhatə edir. Bunlardan təkcə **baba** leksemi öz inkişafında semantik genişlənməyə məruz qalmışdır. Belə ki, bu söz Azərbaycan ədəbi dilində «ata-ananın valideyni», Başkeçid və Füzuli şivələrində isə «ata»; türk dilində «ata», həmçinin törəmə mənalarda «xeyirxah», «şeyx» və s.; türkmən ədəbi dilində «baba», «qoca», dialektlərdə isə yalnız «atanın atası» mənasındadır[ADL, 25; TRS, 86; TMRS, 62; TDDS, 11,29]. Türk və qazaq dillərdə «baba» mənasını **de-de**, **dädy** sözləri əvəz edir [QRS,20; TRS,212].

Baba leksemi qaz.,özb.,tat.,uyğ. dillərində əsasən «ata-ananın atası» mənasında qeydə alınmışdır [TLS,152-153]. Bu dillərdə «ata» semantikasında *ata-baba* ifadəsi işlənir [TLS,32-33].

Qayınana,qayınata.*Qız bildi kim, qayınanasi, qayınatasıdır*[İL,48]. Göstərilən qohumluq termini *qayınana-qayınata* (Azərb.), *kayın valide-kayınbaba*(tr.),*гайынэнэ-гайынама* (tm.).

¹Мусаев К.М.Лексикология тюркских языков.Москва:Наука, 1984, с.66; Мәммәдов Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı:APİ nəşr.,1987,s.5

kayınana-kayınata(qaq.) formalarında oğuz qrupu türk dillərində işlənməkdədir.

Türkmən ədəbi dilində rast gəldiyimiz maraqlı fakt *gaiyyih* sözünün «ər, yaxud arvad tərəfindən qohum» mənasında işlədilməsidir[TMRS,144]. DTS-də isə *qayın* sözü həm «qayınata», həm də «kişinin kəbinə əsaslanan qohumları» mənasında qeydə alınmışdır[DTS,404]. Türkmen dilinin dialektlərində isə *gaiyyih* leksemi həm «qayınata», həm də «qayınana» sememlərini əhatə edir¹.

A.A.Pokrovskaya *қайын* sözünün fonetik və semantik təhlilindən sonra onunla *kadın* «arvad, həyat yoldaşı» sözü arasındaki etimoloji yaxınlığıdan bəhs etmişdir. Tuva dilindəki *kayın* sözünün *kat(m)* variantının mövcudluğuna, həmçinin *yʃʃd* səs əvəzlənməsinin mümkünluğunə əsasən, tədqiqatçı *kayın* sözünü *kadının* fonetik variantı hesab etmişdir².

Dayı - ananın qardaşı. *Dayım Əmən imiş, anı bildim*[İL, 70]. Bu termin müxtəlif fonetik variantlarda müasir türk dillərinin əksəriyyətini əhatə edir. Bununla bağlı L.A.Pokrovskaya üç qrup müəyyənləşdirmişdir: I qrup şimal-şərq türk dillərini əhatə edir ki, onları *t* ilə başlayıb *y* samiti ilə bitməsi birləşdirir: Alt. *taay*, *qırğ.* *tay*, *xak.* *tay* və s.; II qrup isə cənub-qərb dillərini əhatə edir ki, onlar üçün cingiltili *d* samiti ilə başlayıb, *i* saiti ilə bitmək xarakterikdir: Azərb.*dayı*, tr.*dayı*, tm.*даиы*, qaq.*dayka/dayım*; III qrupa isə əvvəlkindən tamamilə fərqlənən *qır.tagə*, özb.*toğa*, uyğ.*taqa*³ daxildir. O qeyd etmişdir ki, bu variantlar içərisində *tağa//tağay* daha qədimdir və sonrakı variantlar intervokal mövqedə *ğ* düşümü və sait sixılması nəticəsində yaranmışdır. «Qədim türk lüğəti»ndə də «**dayı**» sözünün *tayaj* variantı mövcuddur[DTS, 526].

¹ Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1967, с.11

² Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва:Изд.АН СССР, 1961, с.71

³ Yenə orada. s.47-51

Bədən üzvlərinin adları: Bədən üzvlərinin adları da məhz bu qrupda cəmləşmişdir. Bunlara aşağıdakılardır: *baş, göz, qas, qulaq, burun, ağız, todaq, dil, diş, bəniz, yüz, yanaq, saç, saqal, tüy, boğaz, boyun, köks, yürək, köyül, qarın, əl, qol, barmaq, tırnaq, ayaq, diz, bel.*

Sinonimlik təşkil edən *yürək//ürək* sözü KDQ mətnində 12, *köyül* sözü isə 54 dəfə qeydə alınmışdır [ST, 52, 54, 81].

Müasir oğuz qrupu türk dilləri daxilində hər iki söz paralel olaraq işlənir. Bu sıraya, hətta ərəb mənşəli *qəlb* sözü də daxildir [TLS, 430-431]. Lakin indi işlənmə tezliyinin aktivliyinə görə *ürək*, yaranma tarixinin qədimliyinə görə isə *köyül* sözü seçilir [Müqayisə et: DTS, 286, 315; ES, IV, 270].

Yanaq – üzün almacıq sümüyündən çənəyə qədər olan qismi. *Güz alması kibi al yanaqın tutdi, yirtdi* [İL, 102]. Bu leksem Azərbaycan dilində *yanaq*, türk və qaqauz dillərində *yanak*, türkmən dilində isə *yañak* fonetik tərkibində işlədilir [TMRS, 815; TRS, 909].

Maraqlı faktdır ki, *enək//yanaq*, eləcə də *ənlik, ənsə, əmgəg, erin//iren//yerne* «*dodaq*» [TR, 618; TDS, 172] ifadələri *en* «üz, yanaq», «zahiri görünüş; görkəm» [DTS, 174] kökündən düzəlmüşdir, *en* isə öz növbəsində **an*-nın törəməsidir (Bu köklə bağlı əlavə məlumat *köygü* kökündən bəhs edərkən veriləcək).

Məlumdur ki, türk dillərində işlənən heyvan bildirən sözlər də əsasən milli səciyyə daşıyır. Bu, tarixən türklərin heyvandarlıq və ovçuluqla daha çox məşğul olması ilə bağlıdır. KDQ boyalarında da bütün oğuz qrupu dillərini əhatə edən kifayət qədər heyvan adları var: *dəvə, at, ayğır, eşşək, qulun, qatır, qoyun, qoç, keçi, buğa, köpək, tavşan, yılan, qurd, samur, arslan//aslan, tauq, turğay, turna, qaz, qarğ'a, bit*.

KDQ-də *köpək* sözü ilə yanaşı *it, kəlbcügəz* «ov iti» (ərəb mənşəli bu söz müasir oğuz qrupu dillərində müşahidə olunmur) ifadələri də qeydə alınmışdır. Əgər *köpək* sözü müasir

oğuz qrupu türk dillərinin hamısında işlənirsə, onun sinonimi olan *it* sözü qaqauz dilində işlənmir. Azərbaycan dilində *it* sözü daha aktivdir. *İt* lekseminə həm qədim uyğur yazılı abidələrində, həm də «Qutadqu bilig»də rast gəlinir.

İt sözü türk dilləri daxilində işlənmə arealının genişliyinə görə də fərqlənir:qır.,qaz.,q.qalp., uyğ.,özb.,alt. *it*, uyğ.d.-nin Xami dial.yit.,tuv..yak.it; baş..tat.et; noq.. oy.iyt; çuv.yit, yıta [Yeq., 83].

KDQ-də 18 dəfə qeydə alınmış *köpək* sözü[ST,54] müasir səviyyədə daha çox oğuz köklü türk dillərində işlənir. Digər türk dillərində isə az müşahidə olunur:qır.köpek, qum.Qəbek, özb.kÿppak[RK_qS,664;RK,651;RUS,552].

Maraqlıdır ki, «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da yurd, su, qurd və köpəklə «xəbərləşən» Qazan su və qurdun yolunda başını qurban etməyə hazır olduğunu bildirir:

...*Qara başım qurban olsun, suyum, saja!*...

...*Qara başım qurban olsun, qurdum, saja!*...

Qazan xanın köpəyə müraciəti isə bir qədər fərqlidir:

...*Qara başım sağlığında eyiliüklər edəm, köpək saja!*...

[KDQE, I c., 48].

Mətnin bu parçasında türkün totemist baxışları özünü göstərir. B.Ögəlin hunların dini mərasimləri ilə bağlı verdiyi məlumatlarda həmin inanc belə eks olunmuşdur:«Evvelce köpeyi iyice beslerler. Köpek kökeldikten sonra onun boynuna rengli ip bağlarlar. Ötünün ruhunun ona kurban edilen köpek terefindən korunacağına bilavasite inanırlar». T.Aliyeva Amerikada irokez qəbiləsinin də iti qurban verib, onun «müqəddəs ruhu»na sitayış etdiklərini bildirmişdir¹. Görünür, elə bu səbəbdən də(adətən, köpək qurban verildiyinə görə) Qazan xan başını köpəyə qurban demir. *Dovşan* sözünün də türk dillərin-

¹ Aliyeva T.Türk dünyası ve kızilderililərde kurt motivi./Gagoğuz Kültür Sanat Dergisi, 2004, sayı: 39, s.13

də sinonimi var. *Dovşan* leksemi daha çox oğuz qrupu dillərində işlənir. Qərbi qıpçaq dillərində isə bu, *köyan* leksemi ilə ifadə olunur.

K.Musayev bildirmişdir ki, «qədim türk yazılı abidələrində (bir manixey yazısından başqa) *köyan* sözü müşahidə olunmur, *tavşan* sözü isə əksinə olaraq bol və müxtəlif fonetik variantlarda işlənir»¹.

KDQ-də türk mənşəli *qurd* və onun sinonimi olan *canavar* sözü də işlənir. Müasir Azərbaycan dilində *canavar*, tr., tm. və qaq. dillərində isə *qurd* sözü daha aktiv işlənir. *Qurd* leksemi semantik baxımdan genişlənərək «kiçik həşərat» mənasını da bildirir.

Boylarda məişət leksikasını da əks etdirən kifayət qədər leksik vahid mövcuddur. Bu, oğuzların məişətinin, onların həyat tərzinin dastanda qabarıq əks olunması ilə əlaqədardır. Həmin məişət leksikasına ev, mətbəx, bəzək, geyim əşyalarının adları daxildir: *ev*, *köşk*, *çadır*, *dam*, *pəncərə*, *qapı*, *oda/otaq*, *ocəq*, *dəyirman*, *kərpic*, *mərmər*, *gümüş*, *qızıl*, *yüzük*, *keçə*, *dəri*, *gön*, *ipək*, *kürk*, *kömlek*, *qayış*, *sariq*, *yorğan*, *döşək*, *yataq*, *çuval*, *qulp*, *qapaq*, *bıçaq*, *ələk*, *yemək*, *as*, *süd*, un və s. daxildir.

Bunlardan *keçə*, *qulp* sözləri yalnız oğuz, *pəncərə*, *qapı* sözləri daha çox oğuz, qalanları isə əksər türk dillərində işlənir.

KDQ-də həqiqi mənada işlənən *qulp* «tutacaq, dəstək» (*Mən aşağı qulpa yapuşoram, sən yuqarı qulpa yapuşursan* [İL, 67]) sonrakı inkişafında məcazilik də kəsb etmişdir: Azərb. işin *qulpundan yapışmaq*, hər sözə *qulp qoymaq*; tr. *kulpunu bulamak*, *kulpunu kaybetmek*, *kulpu kulağı yok* və s. [TRS, 572].

Qulp leksemimin sinonimi olan *sap* sözü KDQ-də qeydə alınmasa da, *balta sapı* ifadəsinin tərkib hissəsi kimi Azərb., tr. və tm. dillərində, müstəqil şəkildə isə uyğ., Alt., xak., ş or, Kaz.

¹ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, с.113,117

tat., qır.,q.qalp., hətta yapon dilində işlənir¹. Əslində *sap* leksemi daha qədim leksik laya daxildir[Bax: DTS,485]. Ola bilsin ki, *sapan* «daş atmaq üçün qədim silah»[İL,151] sözü də həmin köklə bağlıdır.

Pəncərə. Əzrail bir gögərçin oldu *pəncərədən* uçdı, getdi [İL,144].

«Qədim türk lügəti»ndə qeydə alınmayan bu söz KDQ-nin müasir leksik layına daxildir. *Pəncərə* ifadəsi Azərb., tr., tm., qaq. dilləri ilə yanaşı, maraqlıdır ki, uyğur dilində də işlənir. Digər türk dillərində isə bu məshhum *ayna*, yaxud *tereze* leksemələri ilə ifadə olunur[Bax:TLS, 698-699].

Qapı. *Yedi yerdə qapı açıldı* [İL, 52].

KDQ ilə yanaşı, başqa qədim yazılı abidələrdə də qeydə alınmış bu söz daha çox oğuz qrupu dillərində işlənir².

Bəzən digər türk dillərində də buna rast gəlirik: noq., q.qalp.ķapı, qar.d.dial.ķapı, kabax, kabak, qır.,tat.,baş.ķapka, özb.қа'рқа, qaz.қақра. Lakin *qapı* sözünün sinonimi olan *eşik* sözünün isə daha geniş işlənmə areali var[Bax:ES I,396-398]. Əslində *eşik* leksik vahidi dilin lügət tərkibinin daha qədim leksik qatına aiddir.Bu ifadə eyni mənada qədim şumer dilində qeydə alınmışdır:*gişig*³. KDQ-də *eşik* leksemi «bayır, həyat, evətrafi sahə» anlamındadır:*Babanıağban eşigində qaravaşlar inək sağar,görmədiyimi?*[İL,84]. Eyni semem türk və qaçauz dillərində, Azərbaycan dilinin isə Böyük Qarakilsə,Çəmberək, Naxçıvan, Oğuz, Tovuz, Zaqtala dialektlərində də işlənir: – *Gedi-*

¹ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV век. Ашхабад: Ылым, 1973,с.142; Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексико-ческие параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002,с.189

² Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV век. Ашхабад: Ылым, 1973,с.113; Melek Ö. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarılık ve bitiklerin dil ve üslub incelemesi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayımları, 1996,s.219

³ Tuna O.N. Sümer ve türk dillerinin târihî ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1990,s.7

rıx' qonşunun eşiyində bir isdikən çay içirix' (Oğuz)[ADL,163; TRS, 280,QRS,26].

Köşk - qala. *Məgər qız meydanda bir köşk yapmış idi... Yuqarıdan təmaşa edərdi*¹.

Köşk sözü «İzahlı lügət»də «alaçıq» mənasında təqdim edilmişdir[İL,121]. Lakin mətndən göründüyü kimi, qız(Selcan xatun) köşkün yuxarısından Qanturalının məharətinə tamaşa edirmiş. Alaçıqdə isə bu mümkün deyil.

Köşk leksemi türkmən dilində «saray», türk dilində «malikanə», «hərbi qala», qaqaуз dilində «qəfəs, budka» [QRS,40; TRS,568; TMRS,417], Azəbaycan dilində isə bir qədər fərqlənən «dükan» mənasında işlədir. Bu söz *köşik* fonetik tərkibində M.Qaşqarlı «Divan»ında «pərdə»,«Qutadqu biliq»də isə «müdafiə, dayaq, siğınacaq» mənalarında qeydə alınmışdır.

A.Rəhimovun fikrincə, «*köşk* sözü «Divan»dakı *köşisi*-«örtmək, qapamaq» feline ad düzəldən *-k-* şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmışdır:*Köşi*-+*-k*> *köşik* > *köşk*². Hesab edirik ki, *köşi*- sözü isə «qorumaq» mənali *kö-/kü-* sözüne[DTS,322] *-şı* şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaranmışdır.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, həmin şəkilçi türkmən, qırğız, qazax dillərində də feldən fel düzəldir: qır.жыл-«hərəkət etmək»>жылжы, özb.букмок«əymək»> qaz., qır. бүкши³.

A.Rəhimov həmçinin *köşk* sözünü İran mənşəli hesab edən D.E.Yeremeyevə etirazını bildirərək, həmin sözün türk mənşəli söz kimi *kiosk* şəklində hind-Avropa dillərinə daxil olduğunu vurğulamışdır⁴.

Qunc – corabin, uzunboğaz çəkmənin dizə qədər qalxan hissəsi[İL,67]:*Ədiğinin quncına soqdi*[KDQE, I c., 92].

¹ Zeynalov F., Əlizadə S. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçı, 1988,s.87

² Rəhimov A. R. M. Kaşgarinin «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Nam.diss. Bakı, 1985,s.108

³ Yenə orada. s.334

⁴ Yenə orada.s.108

Bu ifadə bütün oğuz qrupu türk dillərini əhatə edir: Azərb.*qunc* [ADİL,Ic.,285], tr.*konç* [TRS,558], tm.гонч[TMRS, 187], qaq.*konç* [QRS,38].

Azərbaycan dilinin Qazax və Gəncə şivələrində «çuval, kisə, xurcun və s.-nin küncü, qıraqı, kənarı» mənalarında da işlənir: – *Bu çualın quncundan yapış haraviya qoyax*(G.) [ADDL,156]. *Qulunc* fonetik tərkibində isə Borçalı şivəsində «künc, bucaq»; Qarakilsə, İsmayıllı şivələrində isə «uc, qıraq» mənalarında işlənir¹.

Qunc sözünə digər qrup türk xalqlarının dilində rast gəlinir ki, bu onun qədim türk leksik qatına aid olmasından xəbər verir: alt.коныч[RA,109], qaz.коныш[RKS,133], q.qalp. коныш [RKRS,161], qır.конч [KS,135] ,tat.куныч [RTS,c.I,197], baş. күңүс [RBS,195], qum.хонч [RK,155], özb.кўнж [RUS,137], tuv.хончуу [RT,107]. Göründüyü kimi, *q/k/x-n-ç/s/ş/j* səs (sa-mit) tərkibində haqqında bəhs etdiyimiz söz ümumtürk area-lında yayılmışdır.

Aş – 1)xörək, yemək, bişmiş. *Aydır*: «*Bunlu qoca ilə Yapağlu qocayı Dəpəözə veriün,aşın pişürsün!*»-dedi; 2) Ehsan, xeyrat. *Ayğır atım boğazlayub, aşum versün!* [İL, 25].

Bu gün ədəbi dilimizdə yalnız «plov» mənasında işlənil-sə də, ilkin semantikasını bəzi atalar sözü və məsəllərdə, eləcə də, frazeoloji vahidlərdə saxlamışdır: *Az aşım, ağrımaz başım; nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına; aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır; isti aşşa soyuq su qatmazlar; aşının suyunu vermək; az aşın duzu deyil; Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da; harada aş, orada baş*.

Neftçala şivəsində isə *do:ğā aşı, əriştə aşı, xəmir aşı* ifadələrinin tərkibində «yemək» mənasını bildirir. Basarkeçər şivəsində *aş* leksemində «əriştə», Gəncə şivəsində isə «dərini və gö-nü aşılıamağa məxsus maddə» mənasında rast gəlirik [ADL,18].

¹ Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, s.124

Müasir Azərbaycan dilindəki *aşlamaq, aşınmaq* sözlərinin tərkibində *aş* leksik vahidi asemantikləşmişdir.

Bütün oğuz qrupunu əhatə edən «*aş*» ismi müasir türk ədəbi dilində «*qida, yemək, şorba*»[TRS,70], şivələrdə isə «*plov*», «*şirniyyat*» mənasında[DS,348] işlənir. Türkmen ədəbi dilində «*yemək, qida*», «*sıyiq*», «*plov*»[TMRS,56] mənalarını ifadə edən *aş* leksemi *aşxana* «*yeməkxana*», *aşqazan*«*mədə*» sözlərinin kökü kimi də mövcuddur. *Aşxana* sözü müxtəlif fonovariantlarda «*mətbəx*» mənasında Azərbaycan dialektlərində, türk(*aş-ğana, aşhana*), Krim-tatar(*aşxane*), tatar(*aşxanə*), qırğız(*aşkana*), qazax, qaraqalpaq(*aşxana*) dillərində müşahidə olunur.

Aş ismi digər türk dillərində də Krim-tatar, qırğız, qazax, noqay, tatar, başqırd, uyğur dillərində «*yemək*» mənasında; karaim (həmçinin onun Krim dialektində), tatar, başqırd dillərində «*şorba*»; özbək dilində, uyğur dilinin dialektində «*plov*», xakas, qumuq dillərində isə «*çörək*» mənasında qeydə alınmışdır [ES I,210]. *Aş* ismindən yaranmış *aşamağ* «*xörək yemək*» feli də məlumdur ki, Azərbaycan dilinin Quba və Dərbənd şivələrində indi də işlənir. Bu felə eyni fonosemantik tərkibdə türk dilinin Afyon-Karahisar, İstanbul, Konya dialektlərində [DS,350], həmçinin Krim-tatar, qaraçay-balkar, qırğız, tatar, başqırd dillərində, *asa* şəklində qazax, qaraqalpaq, yaxut; *aja* şəklində tuva; *aşı* şəklində isə karaim dilində rast gəlirik[ES I,210]. Hətta yapon dilində bu kökə soykənən *asa* «*səhər yeməyi*» ifadəsinə təsadüf edilir¹. K.Quliyevanın fikrincə, *aşa* feli qırçıq təzahürüdür. Bu söz Dərbənd azərbaycanlılarının dilinə qumuq dilindən keçmişdir. Eyni zamanda tədqiqatçı haqlı olaraq *aşa-* felini İran təzahürü hesab edənlərə də etirazını bildirmişdir².

¹ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с.190

² Кулиева К.Ф.Древнетюркский лексический пласт кубинского и дербентского диалектов азербайджанского языка.АКД,Баку,1989, с.24

Qeyd etmək istərdik ki, *aş* ismi, eləcə də ondan yaranmış *aşa* feli (yaş→yaşa kimi) Azərbaycan dili üçün xarakterik olmasına da, türk mənşəlidir. Bunu *aş* və onun ekvivalenti olan *yemək* isminin KDQ-də işlənmə tezliyi sübut edir. Fikrimizin təsdiqinə «İbn-Mühənnə lügəti»ndə də rast gəlirik: «*Aş*-yenecek şey. Çok eski bir türkçe sözdür»[İML,12]. İ.A.Batmanovun «Qədim türk dialektləri və onların müasir dillərdə inikası» əsərində də *aş*, *aşa* leksemələri qeydə alınmışdır¹.

«Ettuhfet-üz-Zekiyye fil lügət-it Türkiyye» kitabında isə *aş* ismindən düzəlmış *aşla* «yemək yedirmək» feli öz əksini tapmışdır[EZLT,143].

Aş kökü ilə bağlı Zəngilan şivəsində *aşxa* «quru otun heyvan yeyəndən sonra qalan qırıntıları», Ağbabə şivəsində məcazi mənalı *aşırməx* «yemək», Culfa şivəsində isə *asmalı* «pitli» sözləri də diqqəti cəlb edir[ADL,18].

Hal-hazırda Azərbaycan və türkmən dillərində ümmüklək söz kimi tanınmış *aşpaz//aşpez* isminin mövqeyində müasir türk dilində *aşçı* ismi işlənir.

Onu da qeyd etməliyik ki, *aşçı* «aşı bişirən» leksemi «İbn Mühənnə lügəti»ndə də öz əksini tapmışdır və bu variant daha qədimdir. İL-də qeydə alınmış türk mənşəli *azuq* «qida» (Azərb. *azuqə*, tr. *azık*, tm. *azık*) sözü də *aş* kökündən düzəlmüşdir[İL,12]. *Aş=//as=* «yemək hazırlamaq» + *-uq* (şəkilçi).

As= feli göstərilən mənada Altay dilində qeydə alınmışdır. *s~z* uyğunluğu və yakut dilində azuk sözünün ışık şəklində işlənməsi bizə bu qənaətə gəlməyə əsas verir. *-uq* şəkilçisi *ərik*, *ədük* «çəkmə» sözlərinin də yaranmasında iştirak edir². Azərbaycan dilində isə həmin ifadəyə *-ə* şəkilçisi də artırılmışdır. *-a/-ə* şəkilçisinin türk dillərində söz yaratma qabiliyyəti məlum

¹ Батманов И.У.Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. (Глоссарий указатель аффиксов). Фрунзе: Илим, 1971,с.82

² Севорян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. (Опыт сравнительного исследования). Москва: Наука, 1966,с.255

faktıdır¹. Qədim türk dövründən bu günə qədər gəlib çıxmış, geniş işlənmə tezliyinə və arealına malik, eyni zamanda digər sözlər üçün kök olan təkhecalı bu leksem türk dilləri üçün alınma hesab edilə bilməz.

Bağ – I. bağ, bağça. – *Ol bağların qara salxımları, üzümi olur*; II. ip, qaytan. – *Ala qalqan bağını qısa düğdilər* [İL, 27].

Hər iki mənada bütün oğuz dillərini əhatə edən bu söz türkmən dilində digər dillərdən fərqli olaraq yeni bir məna da kəsb etmişdir: *baq»ağac»*[TMRS,63]. Məhz bu fakta əsasən demək olar ki, *bağ* leksemi də şumer dilindəki *giş* «bitki; ağac; meşə» (türk dilində *yış* «meşə») kimi² ilkin olaraq «bitki, ağac, bağça» sememlərini bildirmiş, sonradan semantik dəyişikliyə məruz qalmışdır.

«Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə bu sözün yalnız I mənəsi öz əksini tapmışdır. Lüğətdə *bağ* «ip, qaytan» lekseminin «baqlamaq, sarımaq, qandallamaq» və s. mənali *ba-* felindən düzəldiyi bildirilmişdir[ES II,16]. «Qədim türk lüğəti»ndə «ip, qaytan» mənali *bay* sözü türk, «bağça» mənali *bay* sözü isə soqdi mənşəli leksem kimi təqdim olunmuşdur[DTS,77]. Lakin f.e.n.Etibar İnanc (Quliyev) *bit-* «böyü=» kökü əsasında formalاشan *budaq* sözündən bəhs edərkən Azərbaycan aqronimi olan *bağ* ifadəsinin də həmin əsasa söykəndiyini bildirmişdir³.

Hərbi leksika.

Buraya KDQ-də işlənmiş aşağıdakı sözlər daxildir: *qılıç*, *qın*, *çaqmaq*, *oq//ox*, *sancaq* «bayraq»(bu sözün «vilayət» mənəsi da işlənmişdir), *kürəş*«güləş», *yesir* «əsir», *qoşun*.

Sancaq «bayraq». *Qazan bəgүү qartaşı kafəriň tuгىлса sancağı qılıcladi, yera saldı*[İL,151]. Bu hissə ilə bağlı digər nəşr-

¹ Севорян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. (Опыт сравнительного исследования). Москва: Наука, 1966,с.168

²Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа): Дис. ...канд. фил. наук., Баку, 1988,с.61

³ Yenə orada. s.119

lərdə bir qədər fərqli məqamlar özünü göstərir. Məs.: M. Ergində *tuğiyile sancağı*, S. Tezcan və H. Boesötendə *tuğıyla sancağı*[m], A. Aşirovda *tuğile sancağı*, M. Kösəyevdə *tuğı bile sancağı* şəklində verilmişdir¹. Müşahidərimiz isə S. Tezcanın və H. Boesotenin oxunuşuna uyğun gəlir. *Sancaq* sözü oğuz qrupu daxilində təkcə türk dilində öz ilkin mənasını saxlamışdır. Azərb., tm., qaq. dillərində isə «iynə tipli iti alət» anlamındadır. Azərbaycan ədəbi dilində XIX əsrə qədər ilkin məna öz normalivliyini saxlamışdır². Ümumiyyətlə, bu məşhüm türk dillərində müxtəlif leksemrlə ifadə olunur: *bayraq||bayrak*(Azərb., baş., qaz., qır., qaq., özb., tat., tm., uyğ., q.qalp.); *tuğ*(Azərb.dial., qaz., qır., özb., uyğ. və mon.); *yalav*(qaz., çuv.), *jalau*(q.qalp.); *ələm* (Azərb., baş., tat., çuv.)[TLS,742-743; MRS, 421; RK_rS, 287; RQS, 238, QRS, 10].

KDQ-nin lügət tərkibinə yuxarıdakı mətn parçasından da göründüyü kimi, *sancaq* sözü ilə yanaşı *tuğ*, həmçinin *ələm* sözü də daxildir.(*Qaba ələm götürən xanlar kim?*) [KDQE,I c.,102]. Təkcə *bayraq* leksemi oğuz qrupu türk dillərinin lügət tərkibinə bir qədər gec daxil olmuş, lakin ümumişləklik qazanaraq sinonimlərini sixişdirmişdir.L.Budaqov *bayraq* sözünün fars-türk, M.A.Qafarov fars-ərəb, İ.D.Yaqello, F.Mikloşic isə fars mənşəli olduğunu qeyd etmişlər. ES müəllisinin fikrincə, «sözün yaranmasının ərəb variantı həqiqətə az uyğundur, çünkü qədim uyğur dilində onun *badruq* forması var»[ES II,34].

Təbiət cisimlerinin adları: *qar*, *tuman*, *toz*, *torpaq*, *tag*, *taş*, *dəniz*, *gög*, *gün*, *göl*, *dəra*, *yer*, *qaya*, *ildirim* və s.

¹Ergin M.Dede Korkut Kitabı.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.33;Tezcan S.,Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznameleri.İstanbul,Sefik Matbaası,2001,s.66; Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.50, 233.

² Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c., Bakı: Elm, 2003, s.264

Mücərrəd isimlər: *qayğı, qorxu, sağlıq, sevinc, sevgi, uğur, umud, uluqliq, yigitlik* və s.

Dərnək - məclis, toplantı. *Bir gün yoh bir dərnəkə uğradı, qondılar; Qanlu Oğuz ellərində dərnək var imiş, anda vardım* [İL,75].

Ter(«yığ») kökündən düzəlmış *dərnək* sözü türkmən dilindən başqa bütün oğuz qrupu dillərini əhatə edir[QRS,21; TRS,222]. Türk dilində *dernek* sözü həm də «toy; qonaqlıq» mənasını bildirmişdir.

Maraqlıdır ki, KDQ-də *dərnək* sözünün sinonimi kimi *yığnaqlı/yığanaq* sözləri də əks olunmuşdur(*Qazanıj bəgləri həp yetdi, üzərinə yığnaq oldu; Üç, Boz oq yığnaq olsa, ol vəqt Qazan evin yağma edərdi* [İL,111]). *Dərnək* leksemi rəsmi toplantı, yığıncağı, *yığnaq* isə qeyri-rəsmi toplantıni ifadə edirdi.

KDQ-də *dərnəksiz* ifadəsi də qeydə alınmışdır ki, bu da «toplantısız, məclisi – qanunverici orqanı olmayan» anlamındadır:

Mərə, dini yoq, ağılsız kafir!

Ussi yoq, dərnəksiz kafir! [KDQE, I c., 51].

Dərnəksiz sözünü tədqiqatçılar müxtəlif cür mənalandırmışlar: «yurdsuz»[İL,75], «qanun-qaydasız, başıpozuq, toplantısız»[KDQE,Ic.,146], «ağılsız»(Ş.Cəmşidov); «qanunverici orqansız, məclissiz» (A.Rəhimoğlu)¹.

Yığnaq leksik vahidi Azərbaycan dilində *yığıncaq* (cənubda *yığınak*), türk dilində *yığınak*, türkmən dilində *yıgnak* fonetik qabığına malik olub, ilkin semantikasını saxlamışdır. [TMRS,374; TRS, 926; ATDK, 306].

Bu qrupa aşağıdakılardan daxildir.

Hal-vəziyyət felləri: *ağlamaq, ditrəmək, doymaq, qorxmaq, yorulmaq* və s.

¹ Rəhimoğlu A. M. Kaşgarlinin «Divani-lüğat-it-türk» əsəri və «Kitabi-Dədə Qorqud».// Dədə Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2,s.302

İş felləri: *bağlamaq, dayamaq, dökmək, döşəmək, qapamaq, qatmaq, qovmaq, yağlamaq, yarmaq, yoğurmaq və s.*

Nitq felləri: *demək, söyləmək, oxumaq* «çağırmak», *çağırmak, bağırmaq, hayqırmaq, xəbərləşmək* və s.

KDQ boylarında nitq feli olaraq *demək, söyləmək, danışmaq, ayıtmak* sinonim sözlərinin dördünə də rast gəlirik. Statistik baxımdan bunlardan ən çox işlənəni *demək*, ən az işlənəni isə *söyləmək* leksemidir [Bax:ST,s.9-10,33-34,160].

Demək sözü *di* şəklində qədim şumer dilində də qeydə alınmışdır¹. Əgər *demək* və *söyləmək* sözləri bütün oğuz qrupu türk dillərini ədəbi dil səviyyəsində əhatə edirsə, *ayıtmak* sözü təkcə türkmən dilində ədəbi dil, türk və Azərbaycan dillərində isə dialekt səviyyəsində işlənir: *-Anasına aydirdı ki, o qızı isseyir* (Kürdəmir); *- O mā: söz aydı*(Füzuli) [ADL,23]. Türk dilində XIX əsrden sonra yalnız dialekt leksikasında müşahidə olunسا da, ədəbi dildə həmin kökdən düzəlmüş ifadələrə rast gəlmək mümkündür: *aytanç* «çixışçı», «həmsöhbət», *aytar*«müxbir», *aytaşma* «diskusiya, söhbət», *aytaşmak, aytuşmak* «mübahisə etmək»[TRS,84;TS,I,323-326; DS,I,421]. Qaqauz dilində isə bu söz öz ümumişləkliyini tam itirmişdir. Maraqlıdır ki, yapon dilində də qeydə alınmış həmin söz (*ayte*) yalnız «qonaqlarla danışmaq» mənasını ifadə edir².

Tanışmaq (*Anıyla tanışdilar: «Gəlүү, кәсим кәсөлүм!» dedilər* [İL,166]) ifadəsi isə türk və türkmən dillərində dialekt, Azərbaycan və qaqauz dillərində isə ədəbi dil səviyyəsində işlənir. Lakin qaqauz dilində bir qədər semantik dəyişikliyə uğramışdır: *danışmaa* «məsləhətləşmək» [QRS,20].

Təfəkkür felləri: *eşitmək, dinləmək, tuymaq, saymaq.*

¹ Tuna O.N. Sümer ve türk dillerinin târihî ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1990,s.21

² Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с.190

Dinləmək//eşitmək. *Boyu uzun Burla xatun buni eşitdi.
Qulaq urub dinləyəndə ümmət görkli, Alni açıq comərd ərənlər
dinləsin!-dedi* [İL,s.77, 84].

KDQ-də həm *eşit*, həm də onun sinonimi olan *dinləmək* sözü ilə rastlaşırıq ki, I fel 10, II fel 12 dəfə qeydə alınmışdır [ST, s.40,36]. Müasir oğuz dillərində hər iki fel hələ də öz işlənmə normativliyini itirməmişdir: Azərb.eşitmək,dinləmək; tr. *ütmek, dinlemek*; tm.эшитмек, дыллемек; qaq.ишитмää, динле-мää [TRS,s.479, 233; TMRS, s.796,271].

H.Quliyev xakas dilində, koypal və saqay dialektlərində eynimənalı *is//es-* köklərinin mövcudluğuna əsasən *eşitmək* fəlinin inkişaf xəttini belə göstərmişdir: *es→esid→esit//eşit//işit*¹.

Dinləmək leksemi də sadə olmayıb, M.Mirzəliyevanın qeyd etdiyi kimi, müasir Azərbaycan dilində asemantikləşmiş *din-* morfemindən düzəlmüşdür. Alim *din* sözünün *de-* felinə *-in* qayıdış növ şəkilçisinin artırılmasının ilkin mərhələsində yaradığını bildirir².

H.Quliyev bununla bağlı müasir türk dillərində üç omonim kökü göstərmişdir: 1.*tin* «nəfəs», «ruh»; 2.*tin* «rahatlıq, istirahət, dincəlmək»; 3.*tij* «dinləmə»³.

KDQ-də «səs-küy» mənalı *din* ifadəsi qeydə alınmışdır: *Quv quvladı, din dinlədi*[İL,77]. Türkmen ədəbi dilindəki *dış salmak* «qulaq asmaq»[TMRS,270], dialektlərdəki *diyçi* «dinləyici»[TDDS,78], türk dilinin Kərkük dialektindəki *din* «dinləmə»[DS,IV c.,1500], Azərbaycan dilinin cənub şivələrindəki *dinmək* «demək,söyləmək»,«qızmaq», «səslənmək»[ATDK,75],

¹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: ЭЛМ, 1988, с.94

²Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili bəzi fellərin etimoloji təhlili./Türk dillərinin tarixi-müqayisəli məsələləri, I c. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.180; Mirzəliyeva M.M.Müasir Azərbaycan dilində fəlin növ kateqoriyası və həmhüdűd kateqoriyalar. Nam.diss.,Bakı,1976,s.155

³ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: ЭЛМ, 1988, с.98

Qazax dialektindəki *dış* «sakitləşmək»¹, Azərbaycan dilindəki *dinc* «sakit», *dincə qoymaq* «istirahət vermək, dincəlmək», *dinməz* «sakit», *dinib-danişmaq* leksik vahidləri maraqlı faktlardır.

Türk dilləri üzrə aparılan müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, *tin/tin* leksemi ilkin olaraq «nəfəs, ruh», sonradan «nəfəsini dərmək-dincəlmək», «nəfəs-səs duymaq, eşitmək» mənalarını qazanmışdır.

Hərəkət felləri: *dönmək, düşmək, enmək, yıqlımaq, yüriümək, keçmək, gəlmək, getmək, gəzmək, girmək, oynamaq, oturmaq, uçmaq, tolaşmaq* və s.

Düşmək – 1. *getmək*. *Qaraca çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə-yurdılə qopardi, arqasına aldı, Qazanıj ardına düşdi;* 2.yixılmaq. *Buğa ayaq üstünə turamadı düşdi;* 3. *enmək*. *Düşdilər işrətə məşğul oldular;* 4. *haqqı, ixtiyarı olmamaq, cəsarət etməmək*. *Mərə, qavat oğlı,dəli qavat, saja düşərmi bitəkəllüf bənim üzərimə gələsən? – dedi*[İL, 81].

Düşmək söyü semantik baxımdan sonralar bir qədər də genişlənmişdir: *işi düşmək* (Azərb., tr.), *gözdən düşmək* (Azərb., tr.), *rəngi düşmək* (Azərb., tm., tr.), *qış düşdü* (Azərb., tm., tr.), *yola düşmək*(Azərb.,tm.), *dilə düşmək* (Azərb.,tm.), *əsir düşmək* (Azərb.,tm.), *ayağı düşmək* (Azərb.,tm.), *ələ düşmək* (Azərb., tm.), *əldən-ayaqdan düşmək*(Azərb., tm.), *başa düşmək* (Azərb., tm.), *söz düşmək* (Azərb.), *qöze-başa düşmek* «bezmək»(tm.), *etden düşmek* «ariqlamaq»(tr.,tm.), *qar düşdü* (Azərb., tr.), *gün düşer* «gün gələr»(tr.), *qapıya düşmək*(Azərb.,tr.), *ardınca düşmək* (Azərb., tr.), *dokuzdan yedi düş* «çix» (tr.), *gözü düşmək* (Azərb.) və s. [TRS, 255-256; TMRS, 295].

Düşmək sözünün «enmək» mənəsi türk dilində *inmek* leksemi ilə ifadə olunur. Göstərilən semem Azərb., özb., tm. dillərində həm *düşmək*, həm də *enmək* sözləri ilə ifadə olunur [TLS,392-393]. Türk dilində *düşmək* ifadəsi daha çox «yixıl-

¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1965,s.26

maq» mənasındadır. Digər türk dillərində də həmin mənada *yixılmaq* sözü işlənir [Bax: TLS, 196-197]

Beləliklə, KDQ leksikasına daxil olan 228 ümumi isim, 194 fel cənub-qərbi oğuz qrupu dillərinin hamisində öz işlənmə normativliyini saxlamışdır. Həmin sözlərin əksəriyyəti ümum-türk səciyyəli olub, digər qədim yazılı abidələrdə də (Orxon-Yenisey abidələri, qədim uyğur yazıları, M.Qaşqarlı lüğəti, «Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye» və s.) əks olunmuşdur. Bu leksik vahidlər KDQ dilinin qədim leksik layına daxildir.

Bu qrupa daxil etdiyimiz sözlərin bəziləri əsasən oğuz qrupu dillərində işlənir. Məsələn, *pəncərə*, *köpək*, *dovşan*, *çayır*, *keçə* və s. K.Musayev haqlı olaraq bildirmişdir ki, «bütün dövrlərdə böyük işlənmə tezliyinə malik olub, qədimdən bu günü müzə kimi təxminən semantik dəyişikliyə uğramayan sözlər mövcuddur. Bu sözlər nəinki qədim, həmçinin daima cavadıdır»¹.

§2. İSLƏKLİYİNİ QISMƏN İTİRMİŞ SÖZLƏR

Oğuz qrupu türk dillərində yeni söz yaratma yolları müəyyənləşdikcə, dilin lüğət tərkibi başqa istiqamətlərdə zənginləşdikcə, ilkin kökdən uzaqlaşmalar artır. Bu baxımdan da KDQ-nin leksikasını təşkil edən bəzi sözlər artıq oğuz qrupunun bütün dillərini əhatə edə bilmir. Bu yarımbaşlıqda biz oğuz qrupu türk dillərinin bəzilərində işlənən sözləri təhlil etməyə cəhd göstərəcəyik.

Heyvan adlarını bildirən sözlər. Aşağıdakılar işlənmə normativliyini qismən itirmişdir: *kəkklik*, *turac*, *saqsaqan*, *toğan* «şahin», *sunqur* «şunqar», *quzğun*, *qaraquş*, *quzu*, *toğlı*, *it*, *keyik*, *sigın*, *qaplan*, *köşək*.

Qaplan – pələng. Aslana, qapvana bir oğul yedirdiysə, degil maya [İL, 52].

¹ Мусаев К.М.Лексикология тюркских языков. Москва:Наука,1984, с.63

Bu heyvan türk dillərində müxtəlif cür adlandırılmışdır: 1.tr.,qaq. *kaplan*, tm. *qaplay*, özb. *kaplan*, qaz. *kabilan*, uyğ. **каплан**, qum. **қыаплан**; 2.baş. *yulbarış*, tat. *yulbarış*, özb. *yolbars*, uyğ. *yolvas*, qaz. **жолбарыс**, qır. **жолборс**, q.qalp. **жолбарыс**; 3.Alt. **бар**, tuv. **пар**; 4.yak. **баабыр**, tr., qaq. *bəbr*, Azərb. *bəbir*; 5. Azərb. *pələng*; 6.çuv.,xak.,qum. **тигр**[TLS, 436-437; RK_qS, 857; RAS, 755; RYS, 638; RK_rS, 1005; URS, 573; RK, 1012; RT, 604].

Göründüyü kimi, müxtəlif arealı əhatə edən bu söz mənşeyinə görə də fərqlənir. Bunlardan I, II, III qrup türk, IV,V İran, VI isə rus mənşəlidir¹. Sinonimlərlə zəngin olan KDQ-də sadaladığımız sözlərdən yalnız *qaplan* leksemi işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində isə həm *qaplan*, həm də *bars* zoonimi qeydə alınmışdır [DTS, s.84, 421].

Toğan – şahin quşu.*Toğanın əlinə aldı, ardına düşdi* [İL,170].

KDQ-də şahin quşunun bir növü olan *sunkur* «şunqar» adına da rast gəlirik: *Ağ sunkur quasi erkəgində bir köküm var, Ala ördək, qara qazuñ uçurmiya* [İL,162]. *Sunkur* leksemi oğuz qrupu türk dillərindən yalnız qaqaуз dilində işlənir. *Toğan* leksemi isə qaqaуз, türkmən dillərində işlənmir, Azərbaycan dilində isə XVII əsrə qədər müşahidə olunur². Ümumiyyətlə, bu quşun adının ifadəsi üçün üç əsas leksemədən istifadə olunmuşdur:1.tr.*doğan*, baş.*toğan//doğan,toygon*, qaz.*tuyğın*, tat.*toygon*; 2.Azərb.*şunqar*, tr.*şunqur*, tm. *şıñkar*,uyğ..*şunkar*, qır..*şumkar*, Alt..*şonkor*; 3.Azərb.*laçın*, tm. *läçin*, uyğ., tat. *laçın*, özb. *laçin*, baş. *ilasin*, qum. *laçin* [TLS, 180-181; RAS,715; RK,954]. Türk mənşəli bu sözlər «Qədim türk lüğəti»ndə də qeydə alınmışdır:

¹ Bax: Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, с.117-120

²Aslanov V.Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c., Bakı: Elm, 2003, s.267

toyan, sunqur//sonqur//şunqar, laçın [DTS,332,508,514,525,571]. Bu quş adının ifadəsində Azərbaycan dili sinonimlərin bolluğu ilə seçilir: *şahin, tərlan, laçın, şunqar, doğan, qızılqus*¹. Əlavə edək ki, *şunqar* və *toğan* ifadələri Azərbaycan ərazisindəki bəzi toponimlərdə özünü göstərir: *Şonqar dağı*, *Şonqar bulağı*(Qəbələ rayonu), *Şonqar kəndi* (Qaradağ rayonu), *Şonqardağ* (Qobustan)², *Boz Doğan*(Şörəyel vadisində), *Bozdoğan* (Laçın rayonu), *Toğanlı* (Xanlar rayonu)³.

Sinəgəllışnək- milçək, çibin. - *Bu yerinə siyəgi bizi üşəndirdi!*-dedi [İL,157].

Bu söz bütün oğuz qrupu dillərini (Azərb.sinək, tr.sinek, tm.siyek, qaq.sinək) əhatə edir. XVIII-XIX əsrlərə qədər Azərbaycan türkçəsində müşahidə edilsə də, bu gün tamamilə arxaikləşmişdir. *Sinək vizildədi qalxdı həvayə* («Seyfəlmülk» das-tanı, XVIII-XIX)⁴.

V.Aslanov *sinək* lekseminin dialektlərdə qaldığını bildir-sə də⁵, biz lügətlərdə bu faktla rastlaşmamışıq.

Hesab edirik ki, M.Qaşqarlı divanında, həmcinin uyğur yazılı abidələrində qeydə alınmış *siyək* sözü *siy-* «vizildamaq» feline -ək şəkilçisinin qoşulması ilə düzəlmüşdür. *Siy-* «vizildamaq» feli «DTS»-də qeydə alınmışdır[DTS,500]. *Sinək* sözünün sinonimi olan *çibin* isə KDQ-də qeydə alınmasa da, müasir türk dillərində daha geniş işlənmə dairəsinə malikdir:**baş.себен**, **tat.чебен**, **q.balk.чибин**, **özb.чывин**, **Alt.,qır.чымын**, **qaz., q.qalp.шыбын**, **qum.жибин**[RBS,386; RKqS,372; RK,418; RKS,358; RKrS,446; RKb,281; RA,307; RTS,219; RUS,385].

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Universiteti nəşriyyatı, 1999,s.251

² Əhmədov T.M.Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991,s.244

³ Bayramov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz.Bakı:Adiloğlu, 2003, s.62

⁴ Mehdiyeva S.N.Yazılı dastanların dili («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı :Elm, 1991, s.112

⁵ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003, s.265

Çibin sözü yaranma tarixinin qədimliyinə görə də seçilir. Belə ki, qədim şumer dilində də bu ifadə qeydə alınmışdır: *zibin*¹.

Məişət leksikası: *koma, gərdək, kiürsü, xalıçə, nağara, saqac*«*sac*», *dügmə, duvaq, soqman*«*çəkmə*», *ədiük*«*çəkmə*».

Yurd/yurt – 1. İnsanın yaşayış yeri; 2. Torpaq, yer. *Bir gün ola düşəm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmuya,-dedi; Oğuz genə əyyamda gəlib, yurduna qondı* [İL,115].

Bu söz eyni mənada Azərbaycan, türk, turkmən dillərində qalmışdır. V.Zahidoğlu KDQ-dəki *yurd* sözünün «xaraba» mənasını da göstərmişdir:...*Gördi kim, uçarda quzğun (qalmış), tazi tolaşmış yurtda qalmış...* Ağban evüm dikiləndə *yurdum qalmış*². R.Novruzov da yurd lekseminin yeni sememlərini göstərmişdir: «1.Müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti göstərən ailə, nəsil; 2.Bir nəslin malikanəsi; 3.Tatar xanlarının mülklərinin toplusu»³.

Azərbaycan dilində *yurd-yuva* qoşa sözünə də rast gəli-rik ki, buradakı II komponent «quşlar üçün yaşayış yeri» mənasındadır. *Yuva* leksemi yalnız Azərbaycan və türk dillərində (oğuz qrupunda) qalmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un lügət tərkibinə «yaşadığı yer, kənd, mahal» mənasında *ordu*[İL,140] leksemi də daxildir. Müasir dilimizdə semantik dəyişikliyə uğrayan *ordu* sözü həmin köklə bağlıdır: **ir*→*yurd*→*ordu* (Bu haqda daha geniş məlumat *ilgimaq* sözündən bəhs edilərkən veriləcək).

H.Zərinəzadənin B.Məliküşşərəyə istinadən verdiyi məlumatə görə, fars dilində «ordu» sözü ilk dəfə olaraq «Ətamə-lek Coveyni» tərəfindən (XIII-XIV əsr) «Təri-xe-cəhanqoşa» əsərində işlədilmişdir...Səfəvilər dövlətindən əvvəl fars dilində

¹ Tuna O.N. Sümər ve türk dillerinin tərihî ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yaynevi, 1990,s.25

² Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər.//AMEA-nın Xəbər-ləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənat seriyası, 1998, № 1-2,s.71

³ Novruzov R. Rus dilində türkizmlər(Rus dilində türk alınmaları lügəti). Bakı: Elm, 2000, s.212

aşağıdakı üç mənada işlənmişdir: 1.Şəhərcik mənasında... 2.Çadır mənasında... 3.Qoşun mənasında. Səfəvilər dövründə və sonra isə ancaq qoşun mənasında işlənmişdir»¹.

Ordu sözü «qoşun» mənasında Azərbaycan, türk və qazax dilində; «dəstə, sürü, toplu» mənasında isə türkmən dilində mövcuddur[TRS, 692; TMRS, 491].

Y.Emrənin dilində *ordu* sözünü «düşərgə» semantikasında müşahidə edən Ş.V.Qabeskiriya bildirmişdir ki, «müasir dillərdə bu söz mənaca genişlənib: «düşərgə, xan, sultan qərar-gahı» və s. → «düşərgəni qoruyan qoşun, xanın, hökmdarın qoşunu» və s. → ümumiyyətlə, «ordu, qoşun»². R.Novruzov isə *ordu –orda* ifadəsinin aşağıdakı mənalarda işləndiyini qeyd etmişdir: «1.Türk və monqol xalqlarında hərbi-inzibati təşkilatın, köçəri düşərgəsinin, orta əsrlərdə hökmdar qərargahının, iqamətgahının, paytaxtin adı; 2. İbtidai insanın ilk, icmaya qədərki birliklərini bildirən köhnəlmış termin; 3. Qeyri-mütəşəkkil insan dəstəsi»³.

Bələliklə, *ordu* və *yurd* sözlərinin yuxarıda göstərilən semantik izahları onlar arasında tarixi yaxınlığın mövcudluğunu zənn etməyə əsas verir.

Göstək – cidar. KDQ-nin izahlı lügətində bu söz «ümid» mənasında verilmişdir[İL,127]. Lakin ensiklopedik lügətdə həm «ümid», həm də «cidar» kimi mənalandırılan *göstək* sözünün yalnız «cidar» sememi kontekstə uyğundur. «Dədə Qorqud göstəki üzdi. Turmadı, qaçıdı... Toqlı başlı Turi ayqır yoruldi. Dədə Qorqud Keçi başlı Keçər ayğıra sıçradı, bındı.»⁴. Azərbaycan dilindən başqa bütün oğuz dillərində eyni mənada ümumişlək-

¹ Zəriməzadə H.H.Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1962,s.124-125

² Габескирия Ш.В. Лексика произведений Юнуса Эмре. Тбилиси: Мецниереба, 1983,c.165

³ Novruzov R. Rus dilində türkizmlər (Rus dilində türk alınmaları lügəti). Bakı: Elm, 2000, s.138

⁴Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988, s.56

liyini qoruyan *göstək* sözü hesab edirik ki, *qoş»* birləşdirmək, *bağlamaq»* kökü əsasında formalaşmışdır.

Soqman – çəkmə: *Qara sığrı soqmanı tolu qan oldı* [İL,159]. *Soqman* leksemi türk dili ilə bağlı lügətlərdə «yalın ayağa geyilən, dəri və ya tumacdən qıسابəzəz çəkmə», «uzun-boğaz çəkmə» mənalarında verilmişdir[KDQE,I c.,195].

Oğuz qrupu türk dillərindən yalnız müasir türk dilində «uzunboğaz çəkmə» mənasında *sokman* sözünə rast gəlirik [TRS,783]. V.Aslanov isə *soqman* sözünün *soq* «sox» kökü ilə - *man* şəkilçisindən yarandığını bildirmişdir¹.

Ədük –çəkmə. *Ədüğini quncına soqdu, Basatıñ xəncəri vardi. Ədüğini yardı, içindən çıqdı*[İL,85].

V.Aslanova görə, həmin ifadə KDQ-dən başqa heç bir yazılı Azərbaycan abidəsində müşahidə olunmamışdır². Digər Azərbaycan yazılı abidələrində və şivələrində aşkarlanmayan bu söz türk dili və dialektlərində, o cümlədən türkmən dilində öz işlənmə normativliyini saxlamışdır[TRS,260; DS, Vc.,1664; TMRS,797].

Ədük leksemi oğuz qrupundan başqa digər türk dillərində də işlənir: qum.,noq.,q.qalp.etik; özb.dial.etig,ötüv,ötük; uyğ.,qır.ötük; xak.ödik; tuv.idik; Alt.ödük və s.[ES I,319].

«Qutadğu bilig»də bu kökdən düzəlmüş *etükçi* («çəkməçi») leksemi də qeydə alınmışdır³. Həmin leksem türkmən və öz-bək dillərində bir qədər fərqli şəkildə işlənir:**әтүкдүз, әәдикчи**. Q.Ramstedt *etük* sözünü etimoloji cəhətdən izah edərkən onu mancur dilindəki *etu* - «geyinmək», «daşimaq(geyim)» felini ilə tutuşdurmuş və türk dilləri üçün **etü-* felini bərpa etmişdir[ES I, 320].

¹ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003, s.265

² Yenə orada. s.254

³ Ramiz Ə. Qutadğu bilig. Bakı: Elm, 2003,s.175

Göründüyü kimi, KDQ-də həm *ədik*, həm də *soqman* ifadələri qeydə alınmışdır ki, bunlar müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunmur. Əvəzində isə *ayaqqabı* və *çəkma* sözləri işlənir. *Ayaqqabı* leksemi türk və türkmən dillərində də ümumiş ləkdir.

Duvaq – gölinin üzünü örətən tül örtük. *Vay, al duvağım iyəsi. Vay, alnum–başım ümidi xan Beyrək!–deyü ağladı*[İL,80].

Duvaq sözü Azərbaycan ədəbi dilində «üz örtüyü», dialektlərdə isə «xəmiri yaymaq üçün xüsusi dairəvi taxta»(Bolnisi, Qazax,Tovuz:*doax*; Ağdam,Cəbrayıł,Naxçıvan:*duvax*), «qabın ağını örtmək üçün dairəvi taxta qapaq» (Bolnisi, Qazax, Tovuz), «iri mis qapaq»(Neftçala) mənalarında işlənir [ADL, 147,156].

Türk dilində bu leksem (*duvak*) «gölinin üz örtüyü», «yeni doğulmuşlar üçün örtük», «dolçalarda gil qapaq», qaqa-uz dilində(*duak*) «üz örtüyü» mənalarındadır[TRS,251;QRS, 23].

Türkmən dilində isə həmin mövqedə *nikāp* sözü işlənir [TLS,193]. Ərəb mənşəli bu leksem türk və Azərbaycan dillərində də işlənir. KDQ-də isə *niqab* sözü «döyüşçülərin, cəngavərlərin tanınmaması və qorunması üçün taxdıqları üz zirehi» anlamındadır:*Oğuzda dört yigit niqabla gəzərdi* [İl,137].

Göründüyü kimi, türk mənşəli *duvaq* leksemi daha geniş semantikaya malikdir.V.Qərənfilin fikrincə, *duvak* sözü qədim türk mənşəli *toqi-* «*toxumaq*» kökü ilə -*ak* şəkilcisinən yaranmışdır¹. Biz isə hesab edirik ki, bu, «*bağlamaq*» mənali *düv-(<tu-)* və -*ak//aq* morfemlərinin birləşməsindən düzəlmüşdür [Bax:TMRS,288; DTS,584].

Sənət-peşə və insan anlayışı bildirən sözlər: *gözçi, surnaçı, suçu, qaravaş, nökər, çavuş, ər, ərən, yoldaş, qarınداş, qadın, xatun, yengə, dadi* və s.

¹ Карапчил В. Бытовая лексика гагаузского языка./Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı, 2004, s.284

Evrən-qəhrəman, nəhəng. *Ərənlər evrəni Qaracuq çoban sapanıñ ayasına taş qodi, atdı; Adəmilər əvrəni Dəli Domrul əlin-əlinə çaldı, qas-qas güldi*[İL,85].

Ensiklopedik lügətdə bu söz «aləm» mənasında verilmişdir[KDQE,II c.,155]. Oğuz qrupunda yalnız müasir türk dilində bu sözə rast gəldik. *Evren* kimi işlənən həmin leksem müxtəlif sememlərə malikdir:«əjdaha», «nəhəng, böyük» [TRS, 284]. KDQ-dəki *evren* sözünün ilkin mənası «əjdaha, böyük ilan»dır və «nəhəng, qəhrəman» mənası onun əsasında formalaşaraq məcəzilik qazanmışdır.

Azərbaycan dili dialektlərində *evrən* sözü müəyyən fonosemantik dəyişikliyə uğramaqla müşahidə olunur. Belə ki, Qazax şivəsində *əfəran*; Ağbaba, Basarkeçər, Cəbrayıl şivələrində *əfərdə* şəklində formalaşaraq «güc, qüvvət, taqət, nəfəs» mənalarını bildirir: – *Öküzün əfərdəsi qalmayıf ki, kotanı çəkə* (Basar.); – *Çəmədən elə ağırdı kin, əfərənmi kəsdi gətirənətən* [ADDL,166; ADL,86].

Ər-1 igid, qəhrəman, döyüşçü; *Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi* ; 2. kişi («övrət»in antonimi): *Ərə varalıdan bəri dəxi qarnım toymadı* [İL,90].

Ər sözü müasir oğuz qrupu türk dilləri (qaqauz dilindən başqa) ilə yanaşı, digər qrup türk dillərində eyni semantikada, fərqli fonetik tərkibdə müşahidə olunur:

- 1) tuva, altay, qırğız, qazax, qaraqalpaq, özbək: *er*
- 2) uyğur və turkmən: *ər*
- 3) xakas: *ir*

Sadalanan dillərdə «ər,kişi» mənasında işlənən bu söz¹ semantik daralmaya məruz qalaraq digər mənasını itirmişdir. Hesab edirik ki, bu mənalardan birincisi daha qədimdir. Türk oğlu *ər* sözünü asanlıqla qazana bilməmişdir. Şəxsi adı ilə yana-

¹Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках./ Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе: Илим, 1966,c.27

şı, *ər* adını da almaq üçün hünər göstərmək lazımdı. M.Qıpçaq türklər arasında *ər* adını qazana bilmədən dünyalarını dəyişənlərin mövcud olduğunu xatırlatmışdır¹.

Türklərdə qızına *ər*, özünə kürəkən seçən ata onun igidiyyinin şahidi olmadan, onu bir *ər* kimi sınamadan razılığını verməzdi. Bu adətə istinadən deyə bilərik ki, *ər* adı ilkin olaraq igidiyyin təcəssümü olmuşdur.

KDQ-də *ər* kökü əsasında formalaşmış *ərən* «igid, qəhrəman», *ərdəmli/ərdəmlü* «hünərlü» [İL, 90] leksik vahidləri də yazıya alınmışdır.

Ərdəm sözü «hünər, bacarıq» mənasında Dəvəçi, Quba, İmişli, Naxçıvan dialektlərində (-*İş ərdəm isseyir*.-İmişli), «görkəm, boy-buxun» mənasında isə Qax dialektində işlənir (*Habibi boyu batmış malça ərdəminnən heç utanmıyif*) [ADL, 175].

Ağdam, Culfa, Füzuli, Mingəçevir, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Ucar dialektlərində «güclü, bacarıqlı, qüvvətli» mənalarda *ərdəmli* (-*Bu yerlərdə ərdəmli adam çox olub* (Şamaxı)), onun antonimi olan «zəif, güesüz, bacarıqsız» mənalarda *ərdəmsiz* sözü İmişli, Naxçıvan, Şərur dialektlərində (*Bizim briqadırın atı ərdəmsizdi* (Naxçıvan)) işlədir [İL, 175].

«Güç, ixtiyar, hakimiyyət» semantikasında *erk*² [DTS, 179] leksemində rast gəlirik ki, onun da kökündə *er* durur. *Erk > ərk* sözü müasir Azərbaycan dilində «bir şəxsin digəri ilə sərbəst rəftarı» mənasında işlədir. Bu leksem türkmən, Krim-tatar, karaim, qırğız, qaraqalpaq, özbək dillərində *erk*, Altay, şor, kuman və s. dillərdə *erik*, qazax dilində *erik/arık*; tatar, başqırd dillərində *ırıık/ırık* şəklində və s. türk dillərində «ixtiyar», «arzu», «güç», «hüquq» və s. mənalarda qeydə alınmışdır [ES III, 295]. *Erk//erik* forması *er+ik* morfemlərinin birləşməsi və *erk*

¹ Məmmədəli Q., Əfzələddin Ə. Türk savaş sənəti. Bakı: Yaziçı, 1996, s. 60

² Асланов В.И. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка. (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики): Док.дисс, Баку, 1973, с.104

variantı işlənən dillərdə şəkilcidəki *-i-* foneminin düşməsi nəticəsində formalasmışdır.

Or sözünün yuxarıda göstərilən II mənası əsasında *ərkək* «erkək» [İL,91] leksemi düzəlmüşdir(er+k+tək).

Erk və *erkək* leksik vahidləri haqqında türkoloji ədəbiyyatdakı mülahizələr «Türk dillərinin etimoloji lügəti»ndə eks olunmuşdur [ES III, 295].

Bədən üzvlərinin adları: *bığ,omuz,beyin,sünük, qapurğall/qavurğा, oylığ* «bud», *sağıri, avuc*.

Omuz – çiyin. *Çomağı omuzına biraqdı* [İL,140]. Dədə Qorqud boyalarında *omuz* sözünün sinonimi kimi *çigin* sözü də işlənmişdir: *Əgnimdəki dəmür tonum çignim qısar* [İL,193]. Ümumiyyətlə, KDQ-də *çigin* leksemi 5, *omuz* leksemi isə 2 dəfə qeydə alınmışdır [ST,85,65].

Müasir oğuz qrupu dillərində *omuz* sözü yalnız Azərbaycan, *çiyin* sözü isə qaqaüz dilində işlənmir. Türkmen dilində hər iki leksik vahid paralel normativləşmişdir. Türk dilində isə ədəbi dilə «kifayət qədər gec daxil olmuş *omuz* sözü bir müddət *çigin* sözü ilə paralel işlənmişdir»[ES I,455]. Sonradan *çigin* sözü sıxışdırılmış və yalnız dialektlərdə qalmışdır [TRS,191].

Türk dillərində bu sözün ifadəsi ilə bağlı 2 söz geniş yayılmışdır: 1. *omuz*:tr.,tm.,K.tat.,qum.,q.balk.; 2. *çiyin*Azərb.; **Чигин** tm.; **Ийин** qır.,q.qalp; **Иін** qaz.,(әәм kal.), **Әжүң** tuv. **Ӧҗүң** Alt.[ES I,454; RK_qS, 560; RKS, 530; RK1, 461; RK_rS, 674; RT, 399; RA, 491].

Biyiq – *bığ*. *Bığı qanlı Bugdüz Əmən zəbun oldu* [İL,37]. Burada *bığ* şəklində oxunmuş söz dastanın hər iki nüsxəsində *biyiq* şəklindədir.

Eyni semantikada Azərbaycan dilində *bığ*, türk və qaqaüz dillərində *biyik* şəklində işlənən bu söz türkmen dilində qeydə alınmamışdır. Türkmen dilində həmin mövqedə *murt* sözü müşahidə olunur[TLS,67].

Bıǵ sözünü etimoloji baxımdan izah edən Q.Ramstedt və N.Poppe onu «burulmaq,qıvrılmaq» sözləri ilə əlaqələndirmişlər[ES II,304].

Oyluǵ//oylhıǵ – bud.

Bu söz ««Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin izahlı lügəti»ndə yanlış olaraq «tarın, kamanın bir hissəsi» anlamında verilmişdir[İL,139].

Oğuz qupu türk dillərindən yalnız müasir türk və türkmən dillərində «bud» mənasında işlənən *oyluk*, **үйлук//увлук** leksemi[TRS,696;TMRS,s.655,658] kontekstə uyğundur. Çünkü Bəkil at çaparkən başına gələnlər mətndə aşağıdakı şəkildə eks olunmuşdur: «*Sağ oylığı qayaya toqındı, sindi... Otuz iki dışdan çıqan bütün orduya yayıldı, Bəkil atdan düşmiş, ayağı sinmiş*» deyü.» Bəkil özü də başına gələn hadisəni belə izah etmişdir:

«*Boymi sinsun, Al ayğrı bütün bindim.*

Av avlıyub quş quşlıyub gəzərkən buñaldi

Süricdi, məni yerə çaldı

Sağ oyluǵım sindi»¹

Digər boyda:

Yüksək-yüksək qara taǵdan taş yuvalansa,

Qaba öjçəm-oyluǵum qarşu tutan Qazan ər idim²

DTS-də «bud» mənalı bu söz *udluq* fonetik tərkibində eks olunmuşdur [DTS, 605].

Oyluq leksemi ilə müxtəlif fonetik variantlarda şor, xakas, yakut dillərində, eləcə də bir sıra tarixi mənbələrdə rastlaşırıq[ES I,578]. Bu ifadənin etimoloji izahı zamanı əger E. Sevortyan sözün kökündə *ub~*uv~*uʒ (*us) və iy «abır,həya» isminin durduğunu bildirirsə,V.V.Radlov həmin mövqedə (xakas dilinin saqay dialektinə əsasən) us «son» söz kökünü görür [ES I,579]. Əslində bu izahların heç biri ağlabatan görünmur.

¹ Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı, 1988, s.105,106

² Yenə orada. s.117

Hərbi leksika: *yaraq, dəgənək, sapan, sadaq, sügü, dəm-rən, köndər, külüng.*

Sadaq – oxqabı [İL,148]. *Sadaqindan doqsan oxın yerə dökdi* [KDQE, I c., 85].

Oğuz qrupu daxilində yalnız müasir türk dilində işlənir. Azərbaycan dilində isə artıq çoxdan passiv lüğət fonduna keçsə də, toponimlərdə qalmışdır: *Sadaxlı* - (Borçalıda, Qazax və Tovuz rayonlarında kənd adı¹. Buna baxmayaraq, bəzi dillərdə hələ də öz aktivliyini saxlamışdır: *monq.saadaq*[MRS,338], tuv. *saadak*[TR,358], alt.şm.dial.*saadak*², xak.*saadax*[XRS,175]. Lakin tatar və kalmık dillərində də bu ifadə köhnəlmış sözlər sirasına keçmişdir: tat.*sadak*[TTRS,461], kal.*saadq* [KR,433]. Göstərilən nümunələr *sadaq* lekseminin qədim türk leksik qatına aid olmasından xəbər verir. Bu ifadə türk dilləri vasitəsilə rus dilinə də keçmişdir: *saydak//saqaydak*[RAS,III c.,s.111-113]

Mücərrəd isimlər və təbiət hadisələrinin adları: *yum* «xeyir-dua», *güvənc*, *ögüt*, *qoxu*, *suç*, *eyilik*, *yoldaşlıq*, *yağlılıq*, *dərnək*, *pusarıq* və s.

Pusarıq – duman. *Düm qara pusarıq ordunuñ üzərinə tökülü gördüm*[İL,145]. Eyni fonosemantik tərkibdə oğuz qrupu türk dillərindən yalnız müasir türk dilində qalmışdır. Bu dil-də eynimənalı *pus* sözü də diqqəti cəlb edir. DTS-dəki *busar* «dumana bürünmək»[DTS,127] leksik vahidi *pusarıq* sözünün yaranmasını izləməyə imkan verir: *pus*→*pusar*→*pusaruq*. Beləliklə, *pusarıq* substantivləşmiş sıfətdır.

Bitki adlarını bildirən sözlər: *qarğı, yeləm* «pişik otu; yapışqan», *yoşan, meşə*.

Bir qədər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, KDQ-nin lüğət tərkibinə daxil olan bitki adlarını bildirən sözlərin əksəriyyəti oğuz qrupu dillərinin hamisində işlənir.

¹ Bayramov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz.Bakı:Adiloğlu, 2003, s.101

² Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (Туба–Кижи). Москва: Наука, 1965, с.145

Bu qrupa daxil etdiklərimiz isə bütün oğuz qrupunu əhatə edə bilmir. KDQ-də həm *meşə*, həm də *orman* sözü qeydə alınmışdır: *Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəyiz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı; Ala yılın sökəməz anıŋ ormanı olur*[KDQE,I c., 67,80].

B.Məhərrəmovun qeyd etdiyinə görə, «əksər tədqiqatçılar *meşə* isminin fars dilində işlənən *beşə* sözündən yarandığını ehtimal edirlər. Fars dilində həmin söz «*meşə*» mənasında işlənir»¹.

Müasir türk dilində *meşə* leksemi semantik dəyişikliyə uğramış, «palid» mənasını qazanmışdır: *meşe ağacı, meşe ormanı*. *Orman* leksemi isə öz normativliyini saxlamışdır[TRS, 620,692]. Azərbaycan dilində *meşə* sözü daha geniş işlənmə tezliyinə malikdir. *Orman* sözü isə «əsasən poeziyada işlənir»². Türkmen dilində *meşə* köhnəlmış, *orman* isə dialektlərdə qalmışdır. Ədəbi dildə həmin mənada *tokay* sözü normativləşmişdir[TMRS,452,638;TDDS,140].Qaqauz dilində də türk dilində olduğu kimi, *meşə* ifadəsi «palid» semantikasındadır[QRS,44]. Bu dildə həmin mövqedə *daalıq* sözü işlənir.Beləliklə,bu istiqamətdə türk dillərində 3 əsas leksik vahidin mövcudluğu aşkarlanmışdır:1.tr.,Azərb.,qaz.,özb.,uyğ.,qum.,noq.,tat.dial.,K.tat., q.balk.*orman*; tat.,baş.*urman*;çuv.*värman*; 2.tm.,uyğ.*tokay*; qır.*tokoy*; qaz.,q.qalp.*toğay*; 3. qaz.*ağas*, Alt.*aqaş*, q.balk.*ağzaç*[TLS,664-665;ES I,472;RK_rS,392;RKS,314;RKb,253;RA,275].

Tal – budaq. *Qayın tali yeləgüməndən sum altunlu mənim oxım* [İL,166].

Tal leksemində oğuz qrupu dillərində yalnız türk (*dal*) və türkmen(**tal**) dillərində rast gəlirik[TMRS,615;TRS, 206].

¹ Məhərrəmov B.B. Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması: NDA,. Bakı, 2000,s.10

² Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа): Дис. ... канд. фил. наук., Баку, 1988,c.71

Azərbaycan dili dialektlərində bu köklə bağlı *talaş*/*talaşa* «odun doğranarkən ağacdan qopan qırıntılar»; «yonulan taxtadan burulub çıxan nazik təbəqə»; *dala* «qamışın bir növü» sözləri mövcuddur [ADL,118; ADDL,371].

Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən dövrləri üçün normativ olan *dal* leksemi bu gün *dalaş*- feli üçün asemantik kök hesab olunur.

Quşumu atdim daldan-dala,

Yarın yanaqları lala,

Ağ üzündə qara xala,

Qaldım yalvara-yalvara¹

Hal-vəziyyət felləri: *didilmək, dərilmək, əglənmək, yaşarmaq, çürimək, ufanmaq, usanmaq, uyımaq, yıldırmaq, kükrəmək, qarımaq, parlamaq və s.*

Bu sıraya daxil etdiyimiz leksemələr əsasən üç dildə müşahidə olunur. Bunlardan *dərilmək, yıldırmaq, qarımaq, kükrəmək, parlamaq* sözləri təkcə qaqaуз; *didilmək, uyımaq, çürimək, əglənmək* sözləri isə təkcə türkmən dilində işlənmir. *Ufanmaq* «sınmaq», *usanmaq* ifadələri isə nə türk, nə də qaqaуз dilində işlənir. *Yaşarmaq* «yaşillaşmaq» leksemi isə yalnız türk dilində müşahidə olunur: *yeşermek*.

Hərəkət felləri: *gürəşmək, yeritmək, üzmək, irmək, ötmək, pirlamaq, minmək və s.*

Bunlardan *pirlamaq* «uçmaq», *minmək, yeritmək, gürrəşmək* sözləri təkcə türkmən; *irmək* «yetişmək», *üzmək* sözləri qaqaуз, *ötmək* sözü isə türk və qaqaуз dillərində işlənmir.

İş felləri: *çırpmاق, yırğamaq, paralamaq, sunmaq* «vermək, dürtmək», *dəpmək, gizləmək, tonatmaq* «geyindirmək», *əkşəşmək* «alçaltmaq,tabe etmək», *yögromaq* «əzişdirmək» və s.

Bunlardan *gizləmək, dəpmək, çırpmاق, əkşəşmək* sözləri yalnız qaqaуз, *paralamaq* yalnız türkmən, *tonatmaq* sözü isə

¹ Salahlı A.Azərbaycan dastanlarının leksik-grammatik xüsusiyyətləri. Bakı: Azernəşr, 1995,s.36

türkmən və Azərbaycan dillərində işlənmir. *Yoğramaq*(>*yoğurmaq*) və *yırğamaq* ifadələri təkcə Azərbaycan, *sunmaq* leksemi isə təkcə Türkiyə türkcəsində qeydə alınmışdır.

Əkşəşmək – alçaltmaq, tabe etmək.

«IL»-də «həyəcanlanmaq, narahat olmaq»(*Ağca yüzlü qızım, gəlünim əkşəşmədin*) şəklində mənalandırılmış bu söz KDQE-də «sataşmaq» semantikasında təqdim olunmuşdur [IL,86; KDQE,I c.,153].

Oğuz qrupu türk dillərindən türk dilində *ekşimek* (arqo) «utanmaq, pərt olmaq», türkmən dilində *eqşermek* «tabe etmək» fonosemantik tərkibdə müşahidə edilir[TRS,265; TMRS, 301]. *Əkşəşmək* sözü qədim türkçədə «əy» mənali *eg-* fonetik qabığı olan leksemə[DTS,165] -şə fel düzəldən və -ş birgəlik bildirən şəkilçinin qoşulması nəticəsində formalashmışdır. -şə/-şə- qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi *qurşa, yumşal, oxşa, gövşə, dinşə* leksik vahidlərinin də yaranmasında iştirak etmişdir¹.

Nitq felləri: *sinləmək* «zingildəmək», *mavilmaq*, yaxud *mavlamaq, ürmək, qarğamaq* və s. Sadaladığımız ifadələrin heç biri qaqaуз dilində işlənmir. *Sinləmək* leksemi isə təkcə müasir türk dilinin aktiv lüğət tərkibinə daxildir:*sinlemek* [TRS, 779].

Mavlamaq – miyoldamaq.

Bu leksemin işləndiyi sintaktik vahid tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür oxunmuşdur:*Hay,nə oturarsan,itiyi ulatmayan, çətügiyi molatmayan!*[KDQE,I,67];...*çətügi molatmayan; ...çətügiyi mavlatmayan; ...çətügiyi mavlatmayan*². Bu söz Dresden nüsxəsində aşağıdakı şəkildə yazılmışdır: **مو لتعدان**[D.127].

¹Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.86

²Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988,s.69; Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.76; Ergin M. Dede Korkut Kita-bı.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.56;Tezcan S., Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznameleri.İstanbul,Sefik Matbaası,2001,s.98.

Digər mətndə isə bir qədər fərqli yazılış özünü göstərir: ما و لىدى [D.180].

Həmin mətn parçasına nəzər salaq: *Qız köşkdən baqardı, taraqlığı boşaldı, kedisi mavildi¹;... mavladı².* Göründüyü kimi, hər iki mətndə *mavla*= şəklində olan bu söz KDQ-nin 1988-ci il Bakı nəşrində *mavildi* şəklində verilmişdir. «İzahlı lüğət»də isə göstərdiyimiz ikinci nümunə həm də yanlış mənalandırılmışdır: «*Mavılmaq. Zəif düşmək, haldan düşmək. Taraqlığı boşaldı, gedisi mavildi...»*[İL,130]. Görünür, yanlışlığa səbəb *taraqlıq* sözünün düzgün izah olunmaması (bu haqda §3-də bəhs olunacaq), kedi sözünün isə diqqətdən kənardə qalması olmuşdur.

Mavlamaq sözü müasir səviyyədə aşağıdakı şəkildə işlənilir: Azərb.*miyoldamaq*, Azərb.dial. *mavildamaq*, tr. *mavilamak*, *maviklamak*, tm.*mavlamak*. Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin cənub dialektləri üçün səciyyəvi olan *mavrı* «pişik balası» sözü də *mavlamaq* kimi *mav-* kökündən düzəlmüşdir³.

Bəsliliklə, KDQ leksikasına daxil olan 114 ümumi isim, 90 fel, oğuz qrupu türk dillərinin bəzilərində ümumişləklik xüsusiyyətini saxlamışdır. Bunlar əsasən ümumtürk sözləridir. Həmin leksik vahidlərin bəziləri daha çox oğuz qrupu türk dillərinə aiddir:məs.:*koma,kürsü,saqac«sac», soqman«çəkmə», də-yənak, dərnək, köndər, yağma, suç, qarğı, usanmaq, kükrəmək, çırpmaq, gizləmək* və s. Bir qrup leksik vahid isə «Qədim türk lüğəti»ndə qeydə alınmamış, müasir səviyyədə isə yalnız bir dil-də müşahidə olunmuşdur. Məs.:*yalnız Azərb.cilov,nəvə,lovğalanmaq, yırğalamaq;* yalnız tr.*köndər«nizə», qusqun, soqman,*

¹ Zeynalov F., Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988,s.87

²Ergin M.Dede Korkut Kitabı.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.79; Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.98;Tezcan S., Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznameleri.İstanbul,Sefik Matbaası,2001, s.128

³Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı: Azərtədrisnəşr., 1962,s.21.

dadi; yalnız tm.sərmərmək «ayılmaq, qurcalanmaq». Ola bilsin ki, bu istisnalar oğuzların diferensiallaşmasının başlangıç dövrünə aiddir.

§3. BƏZƏN ƏDƏBİ DİL, BƏZƏN DƏ DİALEKTLƏRDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏR

Məlumdur ki, türk dillərinin birində dialekt faktı kimi geniş işlənmə dairəsinə malik olan söz digərində ədəbi dil leksikasının ayrılmaz hissəsi kimi təzahür edir. K.Musayev göstərir ki, «Onlar ya relikt hal kimi dialekt və şivələrdə qoruna, yaxud müəyyən dövr türk dillərinin regional əlaqəsini eks etdirə bilər... Dialektlərin qonşu türk, qeyri-türk dilləri ilə tarixi və müasir əlaqəsini eks etdirən sözlər türk dillərinin dialekt səviyyəsində birbaşa kontaktına xidmət edən maddi dəlildir»¹.

KDQ-nin lügət tərkibinə məxsus bir qrup sözün digərlərindən fərqli inkişaf yolu olmuşdur. Belə ki, həmin sözlər bəzi oğuz qrupu türk dillərində ümumişləklik xüsusiyyətini itirmiş, yalnız dialektlərdə qalmış, yaxud tamamilə dildən çıxmışdır. Bu paraqrafda həmin leksik vahidlər tədqiq olunmuşdur.

Məişət leksikası: *ayıl* «aul», *ağıl* «qoyun saxlanılan yer», *saray* «tövlə», *günlik*, *baca*, *badyə*, *bazlamac*, *köməc*, *yoğurd*, *qımız*, *azuğ*, *şülən* «yemə-içmə», «qonaqlıq», *tağarcıq*, *yapıq* «örtük», *yasduq*, *sicim*, *ton*, *şalvar*, *küpə*, *çuxa*.

Yasduq-balış. *Göz açuban gördigim, köyül ilə sevdigim, bir yasduqda baş qoduğım*[İL,104]. Bu söz bütün oğuz qrupu dilləri üçün eyni semantik vəziyyətdə normativ sayılır: *yastık* (Türk, qaqauz), *əssik*(Türkmən), *yasduğ//yasdığ//yassıx* (Azərb. dial.)[TMRS,821; TRS,915; ADDL, 241].

Türkmən dili mütəxəssisi M.N. Xidirov bildirmişdir ki, *yassık//yasdık* sözü yat kökündən düzəlmüşdür. *t>s* əvəzlənməsi nəticəsində söz ilkin formasını itirmiştir. Sözün sonundakı *-dik*

¹ Мусаев К.М.Лексикология тюркских языков.Москва:Наука,1984,c.58,45

şəkilçisi ilə digər leksik vahidlərdə rastlaşırıq: *doqduk*, *Quvandık* (şəxs adı) və s.¹.

Yasta «söykənmək» feli də[DTS, 245] *yat//yas* kökünə - *la//ta* şəkilçisinin qoşulması ilə düzəlmüşdür (*al+la//da* kimi).

Bu gün Azərbaycan ədəbi dilində öz işlənmə normativliyini itirən həmin fel də KDQ-nin lügət fonduna daxildir. (*Yasanuban üzəriyə yağı yetdi. Yatacaq yermi bulduy, yurtmu bulduy, noldı saya?*) [KDQE, I c., 84].

««Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin izahlı lügəti»ndə «hərtərəfli hazırlıqla hücum etmək»(*yassanmaq*), ensiklopedik lügətdə «qərar vermək, hazırlanmaq»(*yasanmaq*), digər yazılı mənbələrdə «bəzənmək», «yatmaq, sərilmək, uzanmaq, devrilmək», «dayanmaq», «söykənmək» mənalarında qeydə alınmışdır [İL, 104; KDQE, I c., 209].

Ş.İ.Xətayinin dilində «qıvrılmış vəziyyətdə uzanmaq» (*Gül yastanıbən nigar oturmuş*), XIX əsr aşiq poeziyasında «dayanmaq, söykənmək, yayılmaq» (*Yar, qapında yaslanaram yüz il*) mənalarında eks olunmuşdur².

Yasamaq//yastanmaq felinin Azərbaycan ədəbi dilində fərqli istifadə tərzi S.Mehdiyeva tərəfindən belə əsaslandırılmışdır: «Dədə Qorqud» dastanında çox passiv surətdə özünü göstərən *yasamaq* felinin XVII, XIX əsr yazıçılarının, eləcə də XVIII, XIX yüzillərdə qələmə alınmış dastanlarında mövcudluğunu göstərir ki, qədim leksik vahid kimi bu söz xalq dili demokratizminin üstünlük kəsb etdiyi dövrlərdə ədəbi dildə daha intensiv işlənmişdir. Qədim türk dillərində geniş semantik əhatəyə malik olmuş *yas* kökü getdikcə passivleşmiş və nəhayət, bu gün arxaikləşməyə doğru gedir.

¹ Хыдыров М. Н. Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад: Типография туркменского госуниверситета, 1975, с.31-32

²Mehdiqızı V.XIX əsr aşiq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası.Bakı:Nurlan,2002,s.4;Cavadova M.Ş.İ.Xətainin leksikası(«Dəhnamə» poeması üzrə).Bakı: Elm, 1977, s.96

Bu gün dialekt və şivələrdə, habelə xalq danışq dilində *yas* kökü və onun törəmələri nadir hallarda özünü göstərir. *Bu nə yaman yasalanır*(yəni yatmaq üçün yer axtarır)(Qazax), *yas-tı-yasti danışmaq* və s.¹.

Yasanmaq feli türk dilində(*yasalanmak*) «söykənmək» mənasında öz ümumişləklik xüsusiyyətini hələ də saxlamaqdır [TMRS, 821; TRS, 915].

Köməc – küldə bişirilən çörək. *Qara saqac altında köməcdən nə var?* [İL, 120].

Yazılı mənbələrdə «küldə bişirilmiş buğda çörəyi», «südlü ağ çörək», «küldə bişirilmiş çörək», «mayasız çörək», «bişirildikdən sonra qurumağa qoyulan çörək» mənalarında eks olunmuşdur [KDQE, I c., 170].

Oğuz qrupu daxilində yalnız türkmən ədəbi dilində işlənən *köməc* sözü Azərbaycan və türk dillərində dialekt səviyyəsində qalmışdır. Qaqauz dilində isə müşahidə olunmur: *kömeç* «küldə bişirilən kökə»(tm.), *kömeç//kömbe* «iki sac arasında, yaxud küldə bişirilən mayasız çörək»(tr.), *kümac*(Az.). [TMRS, 413; DS, VIII c., 2955; ADL, 293]. DTS-də də «küldə bişirilən kökə» mənasında qeydə alınmış *köməc* leksemi *köm* - «basdırmaq, örtmək» felindən düzəlmüşdir [DTS, 314].

Yapuq – örtük, adyal. *Qaradərə ağızında qara buğa dərisindən beşiginin yapığı olan, acığın tutanda qara taşı kül eyləyən... Qaragünə çapar yetdi* [İL, 103].

Yapuq sözü ilə ««Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin izahlı lügəti»ndə «yerlik», ensiklopedik lügətdə «yəhər, çul», V. Radlovun lügətində «örtük, duvaq», digər lügətlərdə «at zirehi», «yəhərin altından qoyulan çul», «uzun gəbə», «çul», «qolsuz böyük əba» mənalarında rastlaşırıq [KDQE, I c., 208; Rad., III c., 266].

¹ Mehdiyeva S.H.Yazılı dastanların dili («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, s.124

Bu leksem oğuz qrupu dilləri arasında türkmən ədəbi dilində «örtülü, bağlı»(əpik), türk dili şivələrində «başörtüyü» (yapık), Azərbaycan dilinin Quba dialektində «yazda qırxılan qoyun yunu»(yapaq//yapağı) mənalarında işlədirilir[TMRS, 817; DS, XI c., 4177; ADDL, 241].

Hesab edirik ki, *yapuq* sözü lüğətlərdə «örtmək, bağlamaq» mənasında əks olunmuş *yap* kökünün [DTS,235; Rad.,c. III, 259-260] -uk isim düzəldən şəkilçi ilə birləşməsi nəticəsində formalasmışdır. G.Qərənfil *yap**-in «incə» mənasını da təqdim etmişdir¹[241]. Beləliklə, *yapuq* qədim oğuz cəmiyyətində beşiyin yerini örtən, heyvan dərisindən ibarət örtük – adyaldır. *Yarpaq//yapraq* «budaqları örtən» sözü də həmin köklə bağlıdır.

V.Aslanovun tədqiqlərində isə *yapuq* sözü «döşək» mənasında əks olunmuşdur².

Bədən üzvlərinin adları:çiyin,şəqaq«çənə,buxaq»,bağır, tal «kürek», taraqlıq «əl-ayaq sümükləri», gövdə «bədən».

Şəqaq – çənə, buxaq. *Şəqaqına emrəndiğim sənij qızıŋ-gəliniŋ* [İL,199].

Bu sözlə mənbələrdə müxtəlif mənalarda rastlaşırıq: «gözlə qulaq arasında üzərində saç olan yer,yanaq»(H.Zübeyr və İ. Refet.Anı Dilden Derlemeler), «gicgah, gicgah üzərindəki saç»(Kamus tercümesi), «gicgah»(KDQE), «yanaq»(İL), «boğaz altında sallaq dəri(öküzdə)»(V.V.Radlov), «çənə» (M.Qaşgarlı divanı)[KDQE,I c.,198;İL,199;DTS,486; Rad., IV c.,997].

Bu leksik vahid müasir türk dillərində də bir qədər fərqli mənalarda işlənməkdədir: *sakak* «buxaq, heyvanlarda boğaz altı sallaq dəri»(tr.), *saňak* «çənə»(uyg. dial.), *saqak* «ağacın ən aşağı budaqcılari»(tat.), *сакъакъ* «yaşmaq» (tm. dial.), *saqak* «balığın qəlsəməsi»(noq.), *saňak* «buxaq»(özb. dial.) [TRS,746;

¹ www.balkaria.narod.ru/kultura/gullu/gullu.htm.

² Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.258

URS,828; TTRS,460; TDDS,154; NRS,282; UŞL,229], *sakak* «çənə altı» (barak türkmenləri)¹.

Müasir türk dilləri üzrə aparılan araşdırmlar nəticəsin-də *şəqaq//saqaq* ifadəsinin «çənə,buxaq» anlamında olması və həmin anlamin kontekstlə uyğunluğu məlum olur.

Tuncer Gülensoy *sakak* lekseminin qədim türklərdə «çənə» məfhumu ilə bağlı olduğunu bildirmişdir. Eyni zaman-da *sakak* və *sakal* (*saqqal*) sözlərinin hansısa *sa-* kökündən yarandığını əlavə etmişdir².

KDQ-də iki dəfə qeydə alınmış *şəqaq* sözü 9 dəfə işlənmiş *yanaq*[ST,s.47,87] sözünün sinonimi deyil. Bunu *yanaq* ifadəsinin bir qədər əvvəl verdiyimiz izahı da göstərir.

Taraqlıq – əl-ayaq barmaqlarındakı sümüklər.

Bu söz V. Radlovun, A.Vefikin tərtib etdikləri lügətdə eyni fonosemantik şəkildə eks olunsa da, ««Kitabi–Dədə Qorqud» dilinin izahlı lügəti»ndə «belbağı» mənasında verilmişdir [İl,167; KDQE,I c.,200].

Həmin ifadəyə türkmen dilində *daraklık* «ayaq barmaqları», türk dili dialektlərində *taraklık* «əl və ayaq barmaqlarındakı kiçik sümüklər», Azərbaycan dilində *əl darağı* şəklində rast gəlmək mümkündür [TMRS, 246; DS,X c.,3831-3832].

Taraqlıq sözünün türk dilləri üzrə göstərilən mənaları kontekstə tam uyğundur. Belə ki, Qanturalını görən Selcan xatun ilk baxışdan ona vurulur, sümükləri boşalır. Pişiyi mi-yoldayıır (Görünür, əlindən çıxır): «*Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baqardı. Daraqlığı boşaldı, kedisini mayladı. Avsal olmuş dana kibi ağzınıñ suyu aqdi*»[KDQE,I c., 81].

İnsan anlayışı bildirən sözlər: *bəbək* «körpə, övlad», *qonaq,köygü/göygü/güyəgü*«kürəkən»,*sağdic,es* «dost,yoldaş, si-

¹ Barak türkmenleri. Orta Asya'dan Anadolu'ya bir göçün türküsü. Başbakanlık Basımevi, 2002,s.84

² Gülensoy T.Türklerde saç-sakal-biyik kelimeleri(Etimoloji və anamları). / «**Kardəş Ağızlar**», sayı: 8, 1998, s.2

lahdaş», *inağ*«dost, tərəfdaş», *oğru*//*oğru*, *adağlı*//*adaxlı*, *uruğ* «kök, nəsil».

Köyğu//göygili/güyəgű – kürəkən. *Xan babamıñ göygisi, Qadın anamıñ sevgisi. Kül təpəcik olmaz. Güyəgű oğul olmaz* [İL, s.120,128].

Bu qohumluq termini oğuz qrupu dillərindən türk dilində *güvey*(«ər»),«nişanlı»),«kürəkən»), türkmən dilində *qiev* («kü-rəkən»),bəzən«nişanlı»),qaqauz dilində *guvää*(«kürəkən»),Azərbaycan dilində isə yalnız dialekt səviyyəsində *giyo//giyov* işlədir [TMRS,178; TRS,370; ADDL,282].

Bu termin Orxon-Yenisey abidələrində və «Qutadqu bilig»də *küdägi*, tuv.күдээ, xak.kizə,küzee, Alt.күйү, qırğı.күйөө, qaz.күйеу, q.qalp.күйеу, özb.күйеу sonetik variantlarında «nişanlı»,«kürəkən» mənalarında qeydə alınmışdır. Qırğız dilində, həmçinin eyni mənada *kyüөө bala*, qaraqalpaq dilində isə *kyüeu bala* leksik vahidləri işlədirilir¹.

Türkmən dilində bu köklə bağlı «valideynlərinin yanında nişanlısına baş çəkmək» mənasında *гиевлейни*, *гиевлемек*, *гиечилемек* kimi fellər də mövcuddur [TMRS, 178].

Köyğü sözü müasir Azərbaycan dilindəki *kürəkən* sözünün sinonimidir. L.A.Pokrovskaya bu leksemərin etimoloji baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, monqol dilindəki *xүрье(h)* sözündəki *n* davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki *küdägi* leksemində yaxın tələffüz olunur. Lakin tədqiqatçı bunlar arasındaki etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə etmişdir².

Bu qohumluq terminlərindən bəhs edən V.İ.Aslanov L.A.Pokrovskayanın fikirləri ilə razılışmış və *kürəkən* sözünün

¹ Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках. / Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе: Илим, 1966, с.27

² Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. /Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд. АН СССР, 1961, с.63

monqol dilindən alınma, *göy* sözünün isə türk mənşəli olduğunu bildirmiştir. Onun fikrincə, monqol mənşəli *kürəkən* sözü *köö-rkək* felindən, türk mənşəli *küyəgү* sözü isə *gүvәn* felindən yaranmışdır. Hər iki fel «*güvənmək*», «*öyünmək*» mənasını ifadə edir. Bununla, türk feli *küv//küy*, yaxud *küd* əsasında yaranmışdır. *Küdəgү* ilkin olaraq «*güvənilən adam*» mənasını ifadə edir¹.

Biz isə hesab edirik ki, *köygü//göygü/güyəgү//güdegү//giyov//giyev* və s. fonetik qabıqlarda təzahür edən «*kürəkən*» məfhumu «DTS»-də əks olunmuş *kü->köd/küd//küd//köd* «*qorumaq, baxmaq, göz yetirmək*»[DTS,s.324,311] mənalı felə - *ov//-ev//-ag//-əg//-egü* isim düzəldən şəkilçinin qoşulması nəticəsində yaranmışdır. Bu şəkilçi öz növbəsində pratürkdə bütün canlılara aid olan **an²* kökündən düzəlmüşdür.

Beləliklə, *köygü//giyov*, eləcə də *kürəkən* «(qızı) qoruyan adam» anlamındadır.

Kürəkən və *güyəgү* leksik vahidləri arasındaki semantik bağlılıq hər ikisinin əsasında *kü* «*qorumaq*»[DTS,322] felinin durmasında özünü göstərir.

Uruğ – kök, nəsil. *Aslan uruğı,sultan qızı,öldürməgə mən səni qiyarmıdim?³*. *Uruğın, turiğin tanımaduğu soya qız verməsə...*⁴.

«Toxum, nəsil» mənasında *uruğ*, «*qohum*» mənasında *uriğ-tarığ* ifadələri DTS-də qeydə alınmışdır [DTS,615]. *Uruq* sözü, həmçinin İbn Mühənnə, Ə.Həyyan, V.V.Radlov və b. müəlliflərin lügətlərində eyni mənada əks olunmuşdur[KDQE, I c., 204].

¹ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c., Bakı:Elm, 2003,s.80

² Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа); Дис. ... канд. фил. наук., Баку, 1988,с.45

³ Zeynalov F., Əlizadə S. «Kita bi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçı, 1988,s.93

⁴ Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983,s.81

Uruğ leksemi «nəsil, tayfa, övlad» mənasında Göyçay, Sabirabad, Yardımlı, Cəlilabad, Qax dialektlərində işlənilir. *Uruğ-turuğ* leksik vahidi isə «nəsil» mənasında Ağdam, Şuşa, Cəlilabad, Lənkəran dialektlərində saxlanılmışdır. – *Heş bütöy uruğ-turuğumuzda belə ağıllı uşağ olmuyuf* (Şuşa). Neftçala dialektində isə bu ifadə konkret olaraq hansısa bir tayfaya işarə etmək məqsədi ilə işlədilmir. Yalnız bir qarğışın tərkibində təsadüf olunur ki, orada «kök, soy» mənasını ifadə edir: – *Uruğña-turuğña lənət!*¹.

Uruğ sözü «toxum» mənasında *urık* (qaz., q.qalp.), *uruk* (qır., uyğ.), *uruğ* (özb.); «tayfa, nəsil» mənalarında isə özbək və qırğız dillərində işlənilir². Müasir türkmən ədəbi dilində *uruq* «nəsil», *uruq aksakqalı*, *uruq başı*, *uruq dili*, *uruqdaş* ifadələrinə də rast gəlirik[TRMS,663]. «Türkçə-rusca lüğət»də *uruk* sözünün ərəb mənşəli olması qeyd olunmuşdur[TRS,881]. Lakin türk dilləri arasında güclü mövqe qazanmış bu leksem ərəb mənşəli ola bilməz. Bu haqda daha geniş məlumat «Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə öz əksini tapmışdır(Bax:ES,604-606)

Heyvan adı bildirən sözlər: *buzagi, bugır, tana, inək, argac* «erkək keçi, təkə», *keçə* «ayğır növü», *kedi* «pişik», *bökələk*.

Bökələk –heyvanları sancan bir növ milçək. *Dədə Qorqud:* «*Hey, oğul Qarçar, adama uş bökələk kibi buyludar!*»[İl, 40].

Bu söz yazılı mənbələrdə(lüğətlərdə) «mal-qara cinsinin düşməni olan bir böyük milçək», «iki qanadlı cüccü olub, dağlarda, rütubət yerlərdə yaşayan, başı qısa və yumru, zəhərli bir çibin», «heyvanları sancan mavi milçək, eşşək milçəyi», «böyük, mavi milçək» kimi izah olunmuşdur[KDQE,I c.,s.57,136].

Oğuz qrupu daxilində yalnız türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində təzahür edən bu leksem türk və Azərbaycan dillə-

¹ Ələkbərova E. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili./ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c.. Bakı: BSU, «Kitab aləmi», 2004, s.258

² Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, с.234

rində məhəlli xarakter daşıyıb, yalnız bəzi dialektlərdə nəzərə çarpir, qaqauz dilində isə müşahidə olunmur: *bökelek* «mozalan» (tm.), *bögelek* (müxtəlif fonovariantlarda) «inəkləri rahatsız edən milçək növü»(tr.), *böəlx* «mozalan» (Azərb.) [TMRS, 114; ADL, 61; DS, II c., 759].

Azərbaycan dili şivələrində bu köklə bağlı *bö:əlxə'ləm-məx'* (Çəmbərək, Daşkəsən) «mozalan sanması nəticəsində o tərəfə-bu tərəfə qaçmaq»; «qızışmaq, əsəbiləşmək, acıqlanaraq dalaşmaq həddinə çatmaq»(Qazax) fəlinə də rast gəlirik: – *Mallar bö:əlxə'lənəndə kürnəyə qaçellar*(Daşkəsən); - Θ, nə *bö:əlxə'lənərsən, ayif döymü saya?* (Qazax) [ADL, 61].

Karluq qrupu daxilində bu söz ədəbi dil səviyyəsində işlənir: *uyğ.bökə*[URS,121], özb. *býka,býkalak*[ÖRS,95]. Deməli, *bökə* isminə *-lək* şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaranmış *bökələk* sözü qədim türk leksik qatına aiddir. *Bökə* ismi isə *bö* «qorxulu həşərat» kökü ilə *-ka//-kı* şəkilçisinin birləşməsində düzəlmüşdür[ES II,213]. Həmin kök Neftçala şivəsində *dö* fonovariantında işlənir: – *Dö virmiş adama oxşiyırsan!*

Kedi//çətüğ–pişik: – *Hay,nə oturarsan itüji ulatmayan, çətügiyi molatmayan!*(*molatmayan* olmalıdır-E.Ə.) *Qız köşkdən baqardı. Daraqlığı boşaldı, kedisi mavladı*[KDQE,Ic.,67, 81]. Kedi sözü oğuz qrupu daxilində yalnız türk və qaqauz dillərində işlənilir[TRS,529; QRS,36]. Azərbaycan dilinin Ağdam, Gədəbəy və Qazax şivələrində isə *kədi* leksemi «faraş doğulmuş buzov» fonosemantik tərkibdə müşahidə olunur: – *Kədiyi kəsdix', pütün yağıdı* (Qazax) [ADL,271].

A.M.Şerbakin bildirdiyinə görə, türk və qaqauz dillərinə *kedi* sözü hind-Avropa dillərindən keçmişdir. Belə ki, pişik almanca *katze*, ingiliscə *cat*, fransızca *chatte* adlandırılmışdır. Həmin baza əsasında türk dilində *kedibahı* «yapışqan maddə, kitrə», *kedibalığı* «dəniz iti», *kediotu* «pişikotu» və *kedinanesi* «pişik nanəsi» kimi mürəkkəb sözlər də yaranmışdır[TRS,529].

Karaim dilinin Krım dialektində də *kedi* sözü mövcuddur ki, bu da türk dili ilə eyni mənbəyə malikdir¹. M.Qaşqarlı oğuzlarda bu zoonimin *çetüük* sözü ilə də ifadə olunduğu qeyd etmişdir[DLT,143]. Bu ifadə XIV əsr «Eski oğuzca sözlük»də də eks olunmuşdur[OS,77]. §.İ.Xətayinin dilində də bu ifadə qeydə alınmışdır: *Səbr ilən alır çatık pələngt*²

Hesab edirik ki, *çetüük* səs əvəzlənməsi nəticəsində «*kedi*»dən yaranmışdır. Ümumtürk arealında isə bu heyvan müxtəlif adlarla adlanmışdır: 1)Azərb.*pişik*, tm.*pişik*[RTmS, 272], q.-qalp.*pişik*[RKrS,368]; 2)kal.*mis*[RKL,254],qum.*mişik*[RK,356], qır.*muşik*[KS,305],özb.*muşuk*[RÖS,315], qaz.*urğası misik* [RKS, 297]; 3)monq.*malar*[MRS,234]; 4)baş.*beçəy*[RBS,323]; 5)alt.*kiske*[RAS,262], alt.dial.*köt*³, xak.*xoosxa*[XRS,380]; 6)türk.,qaq.*kedi*.

Hərəkət felləri: *qayitmaq,yortmaq,tayınmaq* «sürüşmək», *ağmaq* «qalxmaq», *qanrilmaq*, *üşmək* «yığışmaq».

Üşmək-yığışmaq. *Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi* [İL,181].

Üşmək leksemi eyni mənada türk(*üşmek*), turkmən(*iyyışmek*) ədəbi dillərində və Azərbaycan dilinin Qazax dialektində(*üyüşmək'*) müşahidə olunur[TRS,890;TMRS, 670; AD DL, 399].

Üşmək sözü Azərbaycan ədəbi dilində XVII əsrə qədər işlənmişdir⁴.

Qədim türkcədə bu ifadəyə eyni mənada, *ış, iik* səs tərkibində rast gəlirik[DTS,s.623,628]. Müasir türk dillərində isə

¹ Бах:Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975,c.97

² Rəhimov A. R. M. Kaşgarinin «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizədlik dis., Bakı,1985,s.42

³Баскаков Н.А.Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Диалект черневых татар(Туба-Кижи). Москва: Наука, 1965,c.131

⁴ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.269

(qaz., qır., noq., özb., xak. və s.) *üg-/üik-/uq-/üiy-* və s. variantlarda diqqəti cəlb edir[ES I,620-621].

Tayınmaq – sürüşmək. *Sərxoş yigit həm iki canvarla savaşmışdı. Tayındı, düşdi* [İL,165].

Bu söz oğuz qrupu türk dilləri arasında yalnız turkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində işlənir:*taymak* – 1.«sürüşmək»; 2. törəmə mənada «enmək»(vəzifəcə)[TMRS,618]. Azərbaycan və türk dillərində isə yalnız dialektlərdə müşahidə olunur. Qaqauz dilində həmin mənada *kaymaa* sözü normativləşmişdir [QRS,33]. Bu ifadə(*kaymak*) türk ədəbi dilində də işlənir [TRS, 526].

Tay feli «yerini tərk etmək, yerindən çıxmaq» mənasında qaraçay-balkar və yapon dillərində də qeydə alınmışdır¹

KDQ-də *tayınmaq* sözünün sinonimi kimi *süricmək* feli də işlənir:*Av avlyub,quş quşhyub gəzərkən bujaldı, Süricdi, məni yerə çaldi,Sağ oylığım sindi*[İL,163]. *Süricmək* leksemi *tayınmaqdan* fərqli olaraq bütün oğuz qrupu türk dillərini əhatə edir: *sürüşmək* Azərb., *sürüşmek* tm., *sürçmek* tr., *sýrçmää* qaq. [TRS,798; TMRS,602;QRS,55].

Müasir türk dillərində geniş yayılmış *tayınmaq* (*taymaq*) //*süricmək*//*kaymak* leksik vahidlərindən ən qədimi *taymaq* sözüdür ki, bu da qədim uyğur yazılı abidələrində, həmçinin M. Qaşqarlıının «Divan»ında qeydə alınmışdır. *sürç-* variantına isə yalnız M.Qaşqarlıının «Divan»ında rast gəlirik[TLS,458-459; DTS, s.518, 527].

İş felləri: *alışmaq* «alver etmək», *yumaq*, *oğramaq*, *siğamaq*, *sümürmək*, *boğazlamaq*, *qonaqlamaq*,*yaşırmaq* «gizləmək», *süsəmək* «buynuzlamaq».

Süsəmək-buynuzu ilə vurmaq: *Ağ ayılda ağca qoyun quzicığın süsərmi olur?* [İL,164].

¹ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002,с.191

Süsəmek sözü eyni mənada türk(*süsəmek*), türkmən(*süsəmek*) və qaqauz (*süsəmää*) dillərində hələ də işlənir [TRS, 800; TMRS,602]. Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə normativliyini itirən bu leksem yalnız Şərur şivəsində qeydə alınmışdır: *süsəməx'*«gözümçixdiya salmaq»¹. M.Qaşqarlı «Divan»ında da eyni mənada əks olunmuş *süs-* sözü[DTS,518] yakut dilində bir qədər fərqli semantikada özünü göstərir:*süüs* «alın» [YRS,353].

KDQ-də bu köklə bağlı, həmçinin *süsəgən* «buynuzu ilə vuran», *süsləmək*«sancılmaq», *süsişmək*«buynuzlaşmaq» ifadələri işlənmişdir[İL,164].

Yaşırmaq – gizləmək.*Alp ərən ərdən adın yaşıurmaq eyb olur*[İl,105].

Yaşırmaq oğuz qrupu türk dilləri daxilində təkcə türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində işlənir: *Aybını əşiran ay-nalmaż*[TMRS,823].Bu söz türk dilində köhnəlmış,Azərbaycan dilində dialektlərdə qalmış, qaqauz dilində isə qeydə alınmaşıdır.*Yaşırmaq* leksemi müxtəlif fonovariantlarda özb., uyğ., tat., baş., qaz., qır., noq., şor., tuv., Alt. dillərində öz ümumişlik xüsusiyyətini saxlamışdır [ES IV, 61].

Hal-vəziyyət felləri: *bayımaq* «varlanmaq», *yalabımaq* «işildamaq», *şılamaq* «parlamaq», *sovğulmaq* «azalmaq, quru-maq», *emrənmək* «istəmək, arzulamaq»,*təbsirmək* «qurumaq».

Təbsirmək - qurumaq, suyu çəkilmək. *Böylə digəc Qaracığ çobanıñ acığı tutdı, todaqları təbsirdi*². «İL»-də «səyrimək, hirsən, acıdan dodaqları əsmək, titrəmək» mənasında verilmiş bu söz[İL,68] oğuz qrupu daxilində fərqli məna daşıyır: *tebsirmek*«qurumağa başlamaq»(tr.dial.), *tebsiremek* «susuz-maq»(tm.), *təpməx'*«süddən kəsilmək, südünü qurutmaq», *təpmək* «qurumaq, suyu çəkilmək» (Azərb. dial.)³ [DS,X c.,3887; TMRS,624].

¹ İmamquliyeva K. Azərbaycan dilinin Şərur şivələri. f.e.n....dis., Bakı, 1991,s.246

² Zeynalov F., Əlidədə S. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçi, 1988,s.49

³ Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003,s.181

Yalabımaq – işıldamaq. *Yalab-yalab yalabıyan incə ton-lum* [İL, 100].

Yalabımaq leksemi bəzən ədəbi dil, bəzən də dialekt səviyyəsində müşahidə olunsa da, bütün oğuz qrupu dil daşıyıcılarına məlumdur: *yalabımaq* (Azərb.dial.) «şimşək kimi çaxmaq», *yalabımak*(tr.)«parıldamaq», *yalabımaa*(qaq.), *ялабрамак*(tm.) «yandırmaq, alovlandırmaq» mənalarında işlənir [ADDL,240; TRS, 906; QRS,30;TMRS,810].

Yalabımaq felinin kökündə *yalab* ismi durur ki, o da *yal* sözündən düzəlmışdır. «Alovlanmaq, yanmaq» mənalı *jal* ifadəsi qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır [DTS,227]. Özbək dili şivələrində də rastlaşdırımız *yaldıramak* «parıldamaq, işiq saçmaq»[UŞL,125] ifadəsi də *yal-* kökündən düzəlmışdır. Bu fel müasir Azərbaycan dilində *yan-(l~n)* fonetik tərkibində formalaşmışdır. *Yal-* kökü qədim şumer dilində də qeydə alınmışdır: *zal^l*.

Yal- sözündən *-av* şəkilcisinin iştirakı ilə *yalav* ismi düzəlmüşdir ki, onun izlərinə turkmən danışq dilində(*ялаев* «projektor») və dialektlərində (*alav* «od, alov»), cənubi Azərb. şivələrində(*yalav* «alov»), Azərbaycan dili dialektlərində(*ot-yalo; od-yalav*) rast gəlmək mümkündür [TMRS,s.39, 810; ATDK,300]. Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində isə bu söz y səsdüşmə ilə müşahidə olunur: *alov, alev*.

V.Aslanov haqlı olaraq, *alav* sözünü etimoloji cəhətdən izah edərkən onu fars dilinə bağlayan M.Rəsənenə öz etirazını bildirmiş, onun *(y)a- kökündən düzəldiyini qeyd etmişdir².

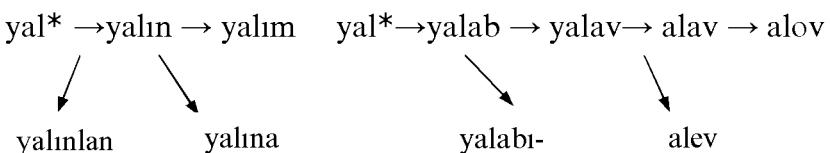
Alov məfshumu qədim türkcədə *jahn* şəklində işlənmişdir [DTS,229]. Maraqlı faktdır ki, turkmən dilində(*ялаев, алаев* sözləri

¹ Tuna O.N. Sümer ve türk dillerinin târihî ilgisi ile türk dilii'nin yaşı meselesi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1990,s.11

² Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.77-78

ilə yanaşı), türk dilində (*alev* sözü ilə yanaşı) *yalın* sözünə də təsadüf edilir [ES I, 106]. Göründüyü kimi, burada *yal-* kökünə -in şəkilçisi artırılmışdır. Həmin şəkilçinin iştirakı ilə yaradılmış forma türk dilləri arasında daha geniş yayılmışdır: *jalın*(qaz.), *jalın*(q.qalp.), *jalın*(qır.) və s.¹. Qədim türk dili üçün səciyyəvi olan *jalınlan* «alovlan» sözünə turkmən ədəbi dilində də rast gəlirik: *ялынламак* «alovlanmaq» [DTS, 229; TMRS, 813].

Yal- kökünün inkişaf xəttini belə müəyyənləşdirmək olar:

Nitq felləri: *ayıtmaq* «demək», *bozlamaq* «uca səslə ağlamaq», *əsləmək* «qulaq asmaq, sözə baxmaq», *bəlürtmək* «bildirmək», *tanışmaq*, *ğızıldımaq* «səs çıxarmaq».

Əsləmək—qulaq as(maq), sözə bax(maq): *Aruz Dəpəgözi* *dögdi-sögdi*, *yasaq eylədi*, *əsləmədi*. *Axır evindən qodi* [IL, 92; 162, 99]. Özünün digər sinonimlərindən fərqli olaraq *əsləmək* feli oğuz qrupu türk dilləri arasında yalnız türk ədəbi dilində (*eslemek* «sözə baxmaq, qulaq asmaq», «tabe olmaq») və turkmən dili dialektlərində (*əsləmek* «kiminləşə hesablaşmaq», «qəbul etmək, hörmət etmək») işlənir [TRS, 279; TDDS, 213].

Esle sözünü Y. Emrenin əsərlərində müşahidə edən Ş.V. Qabeskiriya onun «qədim mənbələrdə qeydə alınmadığını, ilk dəfə XIV əsrin II yarısına aid «Suxeyl və Növbahar» poemasının tərcüməsində eks olunduğunu» bildirmişdir. O, həmçinin Kiçik Asiyanın müxtəlif bölgələrində bu ifadənin «diqqət yetirmək, əhəmiyyət vermək», «gizli izləmək» mənalarında qeydə

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. Москва: Наука, 1975, с.146

alındığını; dialektlərdə həmin feldən «əməksevər», «sözəbəxan», «zirək, cəld» mənali *eslek* sıfatının düzəldiyini qeyd etmişdir¹. Fikrimizcə, *əslə-* leksik vahidi karaim dilində (*es*) və özbək dili dialektlərinəndə (*əs*) qeydə alınmış «diqqət» mənali kökdən düzəldilmişdir [ES I, 306].

Bu qrupa daxil etdiyimiz sözlərin bəzisi KDQ-nin lügət tərkibinin qədim qatına aiddir. Məsələn:*bağır, ağıl, bugra, ün, güz, eş, tanık*«şahid», *ton, tuğ* və s. Bəzi sözlər isə KDQ-nin lügət tərkibinin yeni qatına aiddir:*aqca* «pul», *bazlamac* «sacda bişən fətir», *qıran* «qıraq, kənar», *bökələk, badyə, sağdic, kəbin, oğru, alışmaq, əsləmək, qanrilmaq* və s.

Ümumiyyətlə, KDQ leksikasına məxsus 69 isim, 37 fel bu qrupa daxildir. Bunlardan ən az işlənmə faizi qaqauz dilində özünü göstərir. Yalnız bu dildə işlənməyən sözlərə aşağıdakılardır aiddir: *bəbək, oğru, çigin, al* «hiylə», *ün, bökələk, badyə, azuğ, adaxlı, ayna günü, qımız, keçər*. Yalnız türk dilində qeydə alınmayan *ayıl* «aul», yalnız türkmən dilində qeydə alınmayan *bazlamac, sicim, baca* sözləridir. Bunların əksəriyyəti digər türk dili qruplarında da işlənir.

§4. DİALEKTİZMLƏR

Dastan leksikasına məxsus bir qrup söz ya öz sinonimi tərəfindən sixışdırılmış, ya da onun bağlı olduğu predmet, anlayış mahiyyətini itirmişdir. Bu səbəbdən ədəbi dildə işlənmə normativliyi passiv səciyyə daşıyan bəzi leksik vahidlər yalnız dialektlərdə qalmışdır. Dialekt leksikasının əhəmiyyətli möv-qeyi K.Musayev tərəfindən belə qiymətləndirilmişdir: «Müasir türk dilləri dialekt leksikasının müqayisəli tədqiqi türk dillərinin tarixi əlaqəsinin bərpası üçün qiymətli material verir. Canlı türk dialektləri türk dillərinin leksikasının qədim türk abidələrində əldə olunmayan, həmçinin dil, dialekt və şivə əlaqələri

¹ Габескирия III.B. Лексика произведений Юнуса Эмре. Тбилиси: Мецниереба, 1983, с.54-55

prosesində leksikanın sonrakı inkişaf xüsusiyyətlərinin, hər bir konkret dialekt və şivənin fərdi xüsusiyyətinin daha qədim əlamətlərini qorumuşdur»¹.

Məişət leksikası: *börk, küvlək* «bardaq», *kəpənək* «yapıncı», *dünlük* «örtük, pərdə», *sərmüzə* «başmaq», *sağraq* «şərab», *ətmək, içit* «quyu», *ayaq* «badə».

İçit – quyu. *Sovuq sularını sorar olsam, içət kimün?*;

Sovuq-sovuq suları sorar olsan

Ağam Beyrəgıt içədiydu [KDQE,I c.,60,61].

M.Ergin,S.Tezcan və H.Boeşoten,M.Kösəyev,A.Aşurovun tərtib etdikləri mətnlərdə bu söz *icít* şəklində verilmişdir². Drezden nüsxəsində bu leksemən yazılışında ikinci sait işarələnməmişdir: ایچیت [D.103]. Hesab edirik ki, bu, *icít* kimi oxunmalıdır. Onun oğuz qrupu daxilində yalnız türkmən dili dialektlərində *icít* fonetik tərkibində «quyu» semantikasında müşahidə olunması da bunu söyləməyə bizə əsas verir: – *Min meçkütdeñ-bir gəcið, min neçitdeñ-bir içit* [TDDS, 94].

İçit leksemi *icət* fonetik tərkibində «KDQ dilinin izahlı lügəti»ndə «bulaq, içməli su», ensiklopedik lügətdə isə «içiləcək şey, su» sememlərində verilmişdir [İL,97;KDQE,I c.,165].

Biz bu sememlər arasında «quyu»nu ona görə məqbul hesab edirik ki, həm məlum dialekt faktıdır, həm də mətnədə içitin sahibi soruşulur. Adətən, quyunun sahibi olur, bulağın yox.

Dünlük–bacanın örtüyü. *Dünlüğü altun ban evimiñ qəbzəsi oğul. Baybörə bəğin dünlüğü altun ban evinə şivan girdi* [İL,81]. *Dünlük* sözü lügətlərdə «damın üstü»,«tüstü, yaxud hava təmizləmək üçün dəlik», «pəncərə, baca», «çadırın başındakı açılıq,

¹ Mycaev K.M. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984,c.45

² Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Metin-Sözlük, İstanbul, Ebru, 1986,s.46; Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, s.65,68,253,254; Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001,s.84

damda açılmış dəlik», «baca dəliyinin örtüyü»[İL,81; KDQE, I c.,150; DTS,597] mənalarında qeydə alınmışdır. Oğuz qrupu türk dillərindən yalnız turkmən dilinin Salır dialektində «pərdə» mənasında (*tünük*) işlənir¹.

H.Zərinəzadə *tütün* «tüstü» sözündən bəhs edərkən yazmışdır:«Fars dilində «hamamın ocağı və tüstü bacası» mənasında işlənən(*tün*) sözü də *tütün* sözünün ixtisarıdır»². Bu fikrin davamı olaraq A.Rəhimov bildirmişdir ki, ««*tünlük*» sözünün kökü olub, *tün* ilə fars *tün* sözü arasında həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq var ki, bu da onların eyni mənşəliliyini guman etməyə əsas verir. Türk dillərində sözün ikinci hecasında iki səsin düşə bilməsi imkanını (məs.:*xaqan-xan*) nəzərə alsaq, H.Zərinəzadənin *tün*<*tütün* fikri tamamilə inandırıcıdır»³. Fikrinin yekunu olaraq müəllif *tünlük* sözünü etimoloji baxımdan «tüstü yeri» mənasında izah etmişdir⁴.

Bu sözün yakut dilində «pəncərə» mənasında(*tünnük*) müşahidə olunması da[YRS,412] onun türk dilinin daha qədim dövrlərində formallaşmasından xəbər verir.

Sərmüzə-başmaq. *Yoxsa, a Qazan, ayağımdan sərmüzə atayınım?* [KDQE,I c.,70].

V.Redhousenin tərtib etdiyi lüğətdə *sərmüzə* sözü «bayırda uzunboğaz çəkmənin üstündən geyinilən qaloş tipli yapı» mənasında təqdim olunmuşdur[KDQE, I c., 94].

Sərmüzə sözü Cənubi Azərbaycanda «başmaq» mənasında işlənir[ATDK, 49].

Sərmüzə ifadəsinin leksik-semantik inkişafını izleyərkən uyğur dilinin Lobnor dialektində lazımı faktlar tapa bildik. Belə ki, bu dialektdə «yumşaq, dəri çəkmə» mənasında *müsä*

¹Атаджанов М.Салырский диалект туркменского языка: АКД, Ашхабад, 1959, с.18

² Zərinəzadə H. H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1962,s.236

³Rəhimov A. R. M. Kaşgarının «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizədlik dis., Bakı, 1985,s.41

⁴Yenə orada.

leksemi qeydə alınmışdır. Həmin söz Xotan dialektində *mäṣä*, ədəbi dildə isə *mäjsä* səs qabığına malikdir [URS,109].

Heyvan adı bildirən sözlər:çayay»«əqrəb», torum»«köşək», qasqa»«alnı ağ at», qağan(aslan) »«vəhihi, yıritici», yund »«at,day».

Qağan – vəhihi, yıritici [İL,47].

Xaqqan(qağan) titulunun tarixi funksiyası - səlahiyyətləri elmi ədəbiyyatda əhatəli verildiyi üçün¹ biz məsələnin başqa bir tərəfinə nəzər salacaqıq.

«Dədə Qorqud boyları»nda *qağan* sözü müstəqil titul kimi işlənməsə də, *qağan aslan* ifadəsinin tərkibində qalmışdır. *Ol üç canvarıñ biri qağan aslandı, biri qara bugaydı...*²

B.Abdulla «Qağan Aslan» ifadəsi ilə bağlı M.Seyidovun fikrinə(onusu nöinki Basatın,hətta onun soyunun qəbilə birləşməsinin zoomorfik ongonu, antropomorfik tanrısi hesab etməsinə) öz münasibətini bildirmiş, sonda Basatın söylədiyi «*Atam adın sorar olsaq – Qaba Ağac! Anam adın dersəy, – Qağan Aslan!*» mətn parçasındaki *Qağan Aslan* birləşməsini «ona meşədə süd verən aslan» kimi mənalandırmışdır³.

Göstərilən mətn parçası S.Əlizadə və H.Araklı nəşrlərində bir qədər fərqli şəkildə əks olunmuşdur. Belə ki, bu nəşrlərdə *qaba ağac* – ana, *Qağan Aslan* isə ata adı kimi verilmişdir⁴. M.Ergin, M.Kösəyev, S.Tezcan və H.Boeşotenin tərtib etdikləri nüsxələrdə⁵ və KDQE-də isə *qaba ağac*-ata, *Qağan Aslan* isə ana kimi təqdim olunmuşdur[KDQE,I c.,93;]. Əslində bu daha düzgündür. Çünkü digər mənbələrdə *Kağan Aslan* dedikdə dişi heyvan nəzərdə tutulub.

¹Bax:Bünyadov Z. M.,Əliyarov S.S.«Kaqan» titulu haqqında.(A.P.Novoseltsevin bir yazısına dair qeydlər), //Azərb. SSR EA Xəbərləri.Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası,1984, № 4, s.121-129

²Zeynalov F., Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıcıçı,1988,s.85

³Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999

⁴Zeynalov F., Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıcıçı,1988,s.102

⁵Ergin M.Dede Korkut Kitabi.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.99;Sadık T., Annagul N. Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.118,303;Tezcan S.,Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001,s.153

«Tarama sözlüyü»nə əsasən deyə bilərik ki, XIV-XIX əsrlər arasında yazıya alınmış bir çox abidələrdə «coşmuş, qəzəbli» mənalarında *kağan a(r)slan* birləşməsi işlənmişdir.

Kağan arslan kibi anrayıb savaşa girdi (XV əsr, Tarixi Ali Səlcuq tərcüməsi).

XV əsrə qədərki digər bir yazılı abidəyə nəzər salaq:*İki arslan çıka gəldi, biri erkək, biri kağan idi* [TS, IV c., 2161].

Buradan belə məlum olur ki, *Kağan Arslan* ifadəsi dişi heyvana aid olub, yazılı abidələrdə daha çox bənzətmə məqamında işlədilmişdir. *Kağan* sözü Azərbaycan dilinin Lənkəran, Meğri dialektlərində «igid, qüvvətli» (-*Qardaş, o day qağandi, adam-madam saymir*; [ADL, 301]), Neftçala dialektində isə «böyük, qüvvətli» mənalarında işlənilir(- *Əli qağan igid çıxib ki, ya:, mə: o:nan qorxızırsan?*)¹.

S.Əlizadənin fikrincə, «xalq arasında indi də ata-babaya və ya böyük qardaşa müraciətlə işlənən «*qağa*» sözü əsatiri bir relikt olmaq etibarilə buradandır» – *xaqan* sözündəndir².

Biz hesab edirik ki, *qağa* sözü *xaqan* sözünün relikt forması ola bilməz. Çünkü «DTS»-də *qayan* «*xaqan*» leksemi ilə yanaşı, *qayadaş* «*qohum*»/*qadaş* «*qohum-qardaş*» leksemləri də qeydə alınmışdır[DTS, s.401,405]. *Qağan* leksemi isə Q.Ramstedtin fikrincə, Çin dilindən alınmışdır və iki sözdən ibarətdir: *ke* «böyük»+*kuan* «hökmdar»>*ke-kuan* «böyük xan»> *qayan*³. İ.Qasımov isə haqlı olaraq Ə.Dönük və digər türk tədqiqatçılarına istinadən bildirmişdir ki, «*kan* və *kağan* sözləri türk dillərində daha əvvəllərdən(ən azı b.e.ə. I əsrə) mövcud olmuş, bütün türk dillərində işlədilmiş, eləcə də bir çox qonşu dillərə keçmişdir»⁴.

¹ Ələkbərova E. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili./ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c.. Bakı: BSU, «Kitab aləmi», 2004, s.265

² Zeynalov F., Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yayıçı, 1988, s.261

³ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва: Наука, 1985, с.155

⁴ Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2004, s.32

Çayan – əqrəb. *Çayış baqsa çalmalı* [KDQE, I c., 73].

Bu söz *çayan* fonetik tərkibində, eyni mənada həm Azərbaycan, həm də türk dili dialektlərində işlənir[ADL,94; DS, III c.,1096].

Bəzi türk dillərində isə ədəbi dil səviyyəsində qeydə alınmışdır: uyğ.çayan, q.qalp.ҹаян, tat.ҹаян [URS,388; RK,S,934; TTRS,632]. KDQ-də **جاڭ**[D.151] şəklində yazılmış bu söz mətnşunaslar tərəfindən aşağıdakı şəkildə oxunmuşdur: *ҹайы* [KDQE,I c.,73]¹, *ҹая*². Əslində, *ҹayan* olmalıdır ki, bunu türk dillərindən toplanılan materiallar da təsdiqləyir.

Çajan/čadan «əqrəb» leksik vahidi «Qədim türk lüğəti»ndə qeydə alınmış *saj* «sançmaq, batırmaq» kökü əsasında formalasılmışdır(*çayan* «sancan»)[DTS,s.136,481]. *ç>s* keçidi də türk dillərində yayılmış fonetik faktdır:*saç*(Azərb.), *çaç*(oy.), *sit* (yak.), *çit* (tuv.)³.

İş felləri: *sırsımaq* «çalışmaq», *šeşmək* «açmaq», *yağmalamaq*, *xələtləmək*, *qarmalamaq*, *darımaq* «dağıtmaq», *ılıgımaq* «yiğmaq».

Talbinmaq – çırpınmaq, qanad çalmaq. *Yumruğında talbinanda şahin quşuma yazix!* [İL, 166].

Bu ifadə ilə eyni mənada müasir oğuz qrupu dillərindən türk dilinin dialektlərində(*dalbinmak*) və qaqauz (*dalbinmaa*) dilində rastlaşırlıq. Türk dili dialektlərində bu söz «əsmək, döyünmək»(ürəklə bağlı) mənalarında *dalabu//dalabı* variantlarında; «yellənmək»,«eyilmək», «asilmaq» mənalarında *delebi//dalbu//dalbin* variantlarında işlənir[DS,IVc.,s.1334,1340,1347].

M.Rəsənen teleut dilindəki *talp* «qanadların çırpınmasına səs təqlidi», *talbu* «qanadlarla çırpınmaq» ifadələri ilə ey-

¹ Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıcı,1988,s.77

²Ergin M. Dede Korkut Kitabi.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.68; Sadık T.,Annagul N.Gorkut ata.Türkmen halk destanı.Ankara,Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü,1999,s.86; Tezcan S., Boeschoten H.Dede Korkut Oğuznamelesi.İstanbul,Sefik Matbaası,2001, s.113

³Yusifov M.İ.Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası.Bakı:Elm, 1984, s.39

nimənali (orta türk dövrünə aid) *talby-n*, (cağatay) *talpi-n*, (yeni uyğur) *talpu-n*, (oyrot) *talba-k* leksemərini müqayisə etmiş və onların monqol mənşəli *dalba-jı* «geniş və düz olmaq», *dalbaga* «geniş meydan», «quş qanadı» və s. sözlərlə əlaqələndirmiştir [MR,459]. Halbuki, teleut dilindəki *talp* sözünün *talbinmaq* lekseminin kökü olması aydın görünür.

A.Rəhimov da *talpinmaq* ifadəsi ilə bağlı V.Radlova istinadən bildirmiştir: «Şübhəsiz ki, o dövrdə məlum növdə işlənən bu fel *talp*-«qanadların çıxardığı səs-küyün təqlidi» kökünə fel düzəldici -ı şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır»¹.

İlgiməq –yığmaq,toplamaq:*İlgiyuban qara tağım yiğan Qazan*[İL,95]. «Toplamaq, yığmaq» mənali *irk*-[DTS,212] kökündən düzəlmış bu söz müasir oğuz qrupu dillərində yalnız türk dilinin dialektlərində qalmışdır: *ilgimek* «birləşmək» [DS, VII c., 2522].

Bu söz KDQ ilə yanaşı, *irkil-* «toplanmaq» şəklində digər yazılı mənbələrdə(Y.Əmrənin dilində, Qütbüñ «Xosrov və Şirin» əsərində, Əbu-Həyyanın lüğətində, həmçinin V.V.Radlovun və L.Budaqovun lüğətlərində qeydə alınmışdır².

Adı çəkilən feldən bəhs edən ES müəllifi *irk-*~ *irik-* sözünün düzəltmə olub, -*k* şəkilçisinin *ir-* «toplamaq, bir yero qovmaq» felinə qoşulması ilə yarandığını bildirmiştir[ES I, 378].

Fikrimizcə, haqqında fikir söylədiyimiz **ir-(*yir-)* kökü *ilxi//yilkı* sözünün kökü (**il-//*yıl-*) ilə eynilik təşkil edir. *İlxı* sözü *il-* və -*xı/-kı* morfemlərinin birləşməsindən yaranmışdır. T.Vamberi və A.Şerbak da *yilkı* (ilxi) leksemini etimoloji cəhətdən izah edərkən onun *yıl-* «toplamaq, birləşdirmək» sözündən düzəldiyini bildirmişlər³.

¹Rəhimov A.R. M.Kaşgarının «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Nam. diss., Bakı, 1985,s.39

²Габескирия III.В.Лексика произведений Юнуса Эмре.Тбилиси:Мецниереба, 1983,с.98-99

³Мусаев К.М.Лексика тюркских языков в сравнительном освещении.Москва:Наука,1975, с.111

Göründüyü kimi, **yıl-* və **ir-//*yr-* kökləri arasındaki fərq *-r-* və *-l-* samitlərindədir ki, həmin sonor səslərin bir-birini əvəz etməsi türk dillərində müşahidə olunan faktlardandır: *əncir~əncil* (Azərb. dial.), *divar~diyval* (tm.dial.), *anjir~andjil* «əncir» (özb.dial.)¹.

Güman edirik ki, *sürü* sözü də *ilxi* ilə eyni bir kökdən yaranıb. Bu leksem **sür-(*yr-//*ir-)* və *-üg* morfemlərinin birləşməsindən yaranmışdır [DTS,518].

y və *s* samitlərinin uyğunluğu, eləcə də *s-* səsdüşümü türk dilləri üçün xarakterik fonetik hadisədir:*yıl*(tr.)~*sil* (yak.)~*il* (Azərb.),*yılık*(tr.)~*silğı*(yak.)~*ilxi*(Azərb.),*su*(Azərb.)~*uu*(yak.),*sürü*(Azərb.)~*ÿyr* (Alt.)² [ES IV,275,281].

Sürü sözünü *ilxi* ilə müqayisə etməyimizə səbəb ilk növbədə onun semantik baxımdan topluluq bildirməsidir. Bu leksem türk dillərində həm insan, həm də heyvan toplumuna aid edilir. Məs.: *bir sürü qoyun*, *bir sürü adam*(Azərb.dial.); *goňun cırıçısı*, *гыляг «ат» сирчи*, *бүр сирч атлы* (tm.); *bir sürü inek*, *bir sürü koyun*, *bir sürü insan* (tr.) [TMRS, 600; TRS, 799-800].

Yapon dilində də *sürü* sözü (*söryu*) «dəstə, qrup» mənasında işlənir³. Altay dilində isə *ÿyr* sözü həm «sürü», həm də «ilxi» semantikasındadır.

K.Musayev bu sözün sonrakı inkişaf nəticəsində yakut dilində «ailə; cəmiyyət» mənasını qazandığını qeyd etmişdir. O, həmçinin *ÿöp* (yak.) sözünün bu semantikası ilə buryat, kalmık, monqol dillərindəki «yuva; dəstə; özək; cəmiyyət» mənalı *ÿyr* sözünü müqayisə etmişdir. Tuva dilindəki *ююр* lekseminin «yoldaşlar,dostlar; yaşıdlar; qrup» mənalarında işləndiyini göstərmışdır⁴.

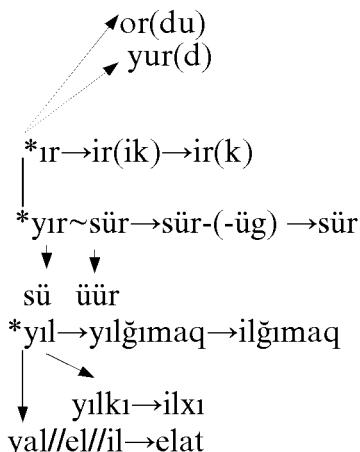
¹ Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005,s.184

²Мусаев К.М.Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва:Наука,1975, с.81

³ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002,с.188

⁴ Мусаев К.М.Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, с.81

Beləliklə, semantik baxımdan topluluq bildirən sü «qoşun», *sürüg//sürü*, *uruğ* «nəsil», *ilğimaq* «yığmaq, toplamaq», *ilxi, el//il* «xalq, tayfa ittifaqı», *elat* sözləri, qənaətimizcə, eyni genetik kök əsasında formalışmışdır. Bunu aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar:

Qarmalamaq – cəld tutmaq. *Kafər təkur onu qarmalayıb zərb etdi. Qazlıq qocayı qarmalayıb, tutub qələyə qoydular* [İL,55]

Müasir oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dilinin dialektlərində *qamarlamaq* «cəld tutmaq», *qarmaqlamaq* «bir şeyi çəngələ keçirmək» (Cn. Azərb.), türk dili dialektlərində *karmalamak* «ovucda sıxmaq, ovcuna almaq» şeklinde işlənir [ATDK, 109; DS, VIII c., 2665]. Türkmen və qaqauz dillərində isə müşahidə edilməmişdir.

Qarmalamaq ifadəsi yazılı mənbələrdə «çapmaq, qəsb etmək», «toxunmaq», «ovcunda sıxmaq», «qarışdıraraq ora-sından-burasından tutmaq», «əl ilə yaxalamaq», «yaxalamaq» [KDQE, I c., 175] mənalarında qeydə alınmışdır.

Qarma «talan, çapqın» kökü əsasında yaranmış *qarmala* feli «Qədim türk lügəti»ndə «talan etmək, çapmaq» mənasında izah olunmuşdur [DTS, 428].

Yağmalamaq – oğurlamaq, talan etmək. *Bəzirganlar yatur ikən ğafillə beş yüz kafər qoyuldilar, çapdilar, yağmaladilar. Altun axçasin yağmalamışuz* [İL, 99].

Bu leksem oğuz qrupu türk dillərindən yalnız Azərbaycan dilinin Quba dialektində qeydə alınmışdır¹. F.Əhmədov *yağma* sözünə Azərbaycanda artıq XVIII əsr sənətkarlarının dilində təsadüfi hallarda rast gəlindiyini vurgulamışdır². Müasir türk dilində isə *yağma* «talan, qarət» ismi işlənsə də, onun hərəkət bildirən fel şəklində ifadəsi *yağma etmək* formasındadır[TRS, 904]. Türkmen dili tarixində isə *yağma*, eləcə də *yağmala* leksik vahidləri XI-XIV əsr yazılı abidələrdə əks olunsa da, sonrakı dövrlərdə müşahidə olunmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrü əhatə edən dil nümunələrinin heç biri, Z.Muxamedovanın da bildirdiyi kimi, «məhz türkmen dilinə həsr olunmamışdır»³.

Fikrimizcə, *yağmala* lekseminin kökü *yığ-* «topla» feli əsasında formalaşmış *yağma* «qarət» sözüdür. Özbək dili şivələrində həmin məzmun *yaqnamaq* şəklində ifadə olunmuşdur [UŞL,124]. Beləliklə, KDQ-nin lügət tərkibindən 24 isim,11 fel bu qrupda cəmlənmişdir. Bunların bəziləri yalnız bir dildə müşahidə olundu: Azərb.dial.xələtləmək, *yağmalamaq*, *şəsmək*, *darımaq*; tr.dial. *kürüm* «sürü», *yund* «at», tm.dial. *tünük*, *içit*. Bu dialektizmlərin əksəriyyəti «Qədim türk lügəti»ndə əks olunsa da, istisna təşkil edənlər də az deyildir. Məs.:çilbər «yüyən», *kəpənək* «yapıcı», *sügsün* «boyun», *kürüm* «nəsil», *təbsirmək* «qurumaq», *sırsımaq* «çalışmaq», *yağmalamaq* və s.

¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1965,s.65

² Əhmədov F. Z.M.V.Vidadinin dili (leksika və frazeologiya).Namızədlilik diss., Bakı,1978,s.22

³ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIB век. Ашхабад: Быльм, 1973,c.101

§ 5. KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

Dilin leksikasının bir hissəsini köhnəlmış sözlər təşkil edir. Köhnəlmış sözlər müəyyən ictimai-tarixi, iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq dilin ümumişləklik sahəsindən çıxmış və ya çıxmamaq üzrə olan leksik vahidlərdir.

H.Həsənov sözlərin mənaca köhnəlməsini aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirmişdir: «1.Sözün ikinci nominativ-törəmə mənasının fəallaşması; 2.Çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təkmənalı sinonimləri ilə sıxışdırılması; 3.Əsas məna mərkəzinin törəmə mənaya keçməsi; 4. Eyni əşya və hadisənin bir neçə sözlə adlandırılması, onlardan biri aktiv olur, digəri passivləşərək köhnəlir və s.»¹.

Lakin dilin leksik sistemində sözlərin köhnəlmə dərəcəsi eyni səviyyədə olmur. Bu səbəbdən də O.S.Axmanova köhnəlmış sözləri iki qrupa ayırmışdır: «Birincilər öz sinonimləri ilə əvəz edilir, ikincilər isə öz sinonimləri ilə əvəz oluna bilmir, çünki predmetin özü köhnəlir»². Analoji fikir Azərbaycan dilçiliyində də əks olunmuşdur³.

KDQ-nin lügət tərkibində də müasir dil baxımından həm forma və məzmunca (tarixizmlər), həm də yalnız formaca köhnəlmış sözlər (arxaizmlər) mövcuddur. Tarixizmlərə *tuğul-qə, qaftan, xan, paşa* və s., arxaizmlərə isə *təcri, yəxni, çöld//çönd, sağınc* və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlərdən bəzilərinə nəzər salaq:

Arğış – xüsusi seçilmiş nümayəndə, yoldaş:

Bəg babamıj, qadın anamıj sovgatı arğış!

Ayağı uzun şahbaz ata binən arğış

Buňlu yerdə qodım – gəldim

Otuz doquz yoldaşım, iki arğışım! [KDQE, I c., 58, 62].

¹ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s.152-153

² Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Учпедгиз, 1957, с.272

³ Bax: Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987; Cəmşidov Ş. Təhriflər, təshihlər, açıqlamalar. // Azərbaycan jurnalı, 1999, № 1.

Bu söz tədqiqatçılar tərəfindən «sarvan»^[1], «karvan, qəriblikdə olanın yanına göndərilən şəxs, xəbər aparan» [KDQE,I c.,128], «soraq üçün itiyini aramağa çıxan adam»¹, «karvançı, bəzirgan, karvan»², «karvan», «carçı, qasid»[DTS, 54], «karvan»³, «başqa bir yerə ticarətə getmək»⁴, kimi mənalandırılmışdır. Y.Əliyev vaxtilə «karvan» mənasında işlənən *arğış* sözünün semantik inkişaf nəticəsində «xəbərçi», bir qədər sonra isə «məktub» mənalarını da kəsb etdiyini bildirmişdir⁵. Azərbaycan, türk və qazaq dillərində arxaikləşmiş bu ifadə turkmən dilində «taxıl gətirmək üçün karvanla səfər» [TMRS, 49] mənasında işlənilir. Azərbaycan yazılı abidələrində də yalnız XVI əsrdə qədər qeydə alınmışdır⁶. Digər türk dillərində də bu leksemə rast gəlmək mümkündür: tat.dial. *arğış* «toyda gəlin, yaxud bəy evinə gedərkən dəvət olunmuş cütlər: ər–arvad (bu, adətən, bəy və ya gəlinin valideynləri və qohumları olur)» [TDS,43], alt.şm.dial. *arqış* «yoldaş»⁷, xak. *arğıs* «yoldaş, nişanlanma (köhnəlib)» [XRS, 30].

Yuxarıda göstərilən birinci şeir parçasında Beyrək kafirlər arasında *arğışa* müraciətində onu ata-anasının sovqatı adlandıır. İkinci şeir parçasında isə onun miqdarı da göstərilir. Aydın görünür ki, «karvan», yaxud «sarvan» sememləri kon-

¹ Arash H. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962,s.159

² Ergin M.Dede Korkut Kitabı.Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.135

³ Малют С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М–Л, Изд. АН СССР, 1951,c.360; Melek Ö. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslub incelemesi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996,s.203

⁴ Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, s.466

⁵ Əliyev Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı:Nurlan, 2004,s.52

⁶ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.245

⁷ Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (Туба–Кижи). Москва: Наука, 1965,c.102

tekstə uyğun deyil. Hər iki sintaktik vahiddə *arğış* oğlan evinin yaxınları, yoldaşı (bəlkə də sağdış və soldış) anlamındadır.

S.Y.Malov *arqış* «karvan» ismini *arqa* «yükləmək» feli-nə -*iş* şəkilçisinin qoşulması ilə(obyekt mənasında) yarandığını bildirmişdir¹. *Arğı* feli müasir qırğız dilində «minik atını sürətlə çapmaq», tuva dilində «getmək, dolanmaq, gəzmək, gedib-gəlmək (miniklə)» sememlərində qeydə alınmışdır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində *arğı* sözü «atla gedиш» mənasını ifadə edir(KDQ-də də «*arğış*»ın ata mindiyi xüsusi vurğulanır). ESDə qırğız dilindəki *aris* «addım» (<**ar-iş*) isminə əsaslanaraq, *arğı* leksemi üçün **ar* «getmək», «iti addımlarla qaçmaq» mənali kök bərpa edilmişdir[ES I,172]. Beləliklə, *arğış* leksemi (**ar-ğı-iş*) boyların ilkin yaranma dövrünə(Altay dövrünə) aid olub, qədim türk leksik qatına aiddir. Əlavə edək ki, *yerimək* feli də protetik *y-* samiti ilə **ar* – kökündən yaranmışdır.

Ağ-ban//aq-ban(ev) – başı dik ev, çadır. *Qara yerij üstiniə ağ-ban evin dikdirmişdi. Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdi, qara yeriň üzərinə ağ-ban evin dikmişdi. Alar sabah sapa yerdə dtkiləndə ağ-ban evli* [KDQE, I c., 54, 62, 87].

Ümumiyyətlə, *ağ-ban* ev ifadəsi KDQ mətnində səkkiz dəfə qeydə alınıb. Daha çox Bayındır xan və Qazan xanın evinin təsviri ilə, bir yerdə isə Selcan xatunla bağlı işlənmişdir: *Babamıň ağ-ban evindən çıqardım* [KDQE, I c., 86].

Tədqiqatçılar tərəfindən *ağban* sözü «dik»[İL,9], «hündür çadır»², «çox bəzəkli altun başlı böyük çadır»³ şəklində mənalandırılmışdır. *Ban* müasir Azərbaycan dilində «evin üstü, çardağın altı, tavan» mənasında işlənir[ADİL,I c.,102]. Mətnədə «qara yerin üzərinə ağban evin dikdirmişdi» deməklə bədii təzad yaradılmışdır. *Ağban* sözü bu gün toponim kimi Xakas

¹ Севорян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. (Опыт сравнительного исследования). Москва: Наука, 1966,с.150

² Arash H.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962,s.159

³ Ergin M.Dede Korkut Kitabı. Metin-Sözlük,İstanbul,Ebru,1986,s.137

Respublikasının paytaxtını(keçmiş *Abakan*) [XKS, 378] adlan-
dırmaq üçün işlədirilir.

Sağış – hesab, məhsər günü.

Sağış günündə ayna görkli

Ayna günü oquyanda xütbə görkli [KDQE, I c., 37].

Qədim türk yazılı abidələrində «hesab, miqdər» mənala-
rında qeydə alınmış *saqış* sözü [DTS, 487] XVII əsrə qədər
Azərbaycan yazılı ədəbi dil nümunələrində işlənmiş¹, bundan
sonra isə ərəb mənşəli *qiymət*, *məhsər* sözləri ilə ifadə olun-
muşdur. Lakin bu leksem təkcə Azərbaycan dilində deyil, oğuz
qrupunun digər dillərində də öz işlənmə normativliyini itirmiş-
dir. *Sağış* ismi aşağıdakı yolla formalaşmışdır: (*sa*«saymaq,
hesablamaq» >*say*>*sagliş*). Buradakı ğ~y səs uyğunluğu türk
dillərində məlum fonetik faktdır: *böğür* (türk) – *böyük* (Azərb.),
tay (qazax) – *dağ* (Azərb.) və s.

Miqdar məzmunlu *say* ifadəsi Azərbaycan dilinin Cəb-
rayıl şivəsində *san* fonetik tərkibində işlənir: – *Samı çox, sambalı
yox*². Həmçinin Neftçala, Yevlax şivələrindəki *sonalamaq* «seç-
mə, nəyisə xirdalığına qədər ölçüb-biçmək» leksemi də həmin
köklə bağlıdır: –*Hər şeyi sonalasun heş nə tapbassan* (Neftçala);
–*Sonaliyif - sonaliyif axırda bir keçələ gedəssən*(Yevlax). Qeyd
edək ki, *n* səsinin *y* səsi ilə əvəzlənməsinə, az da olsa, təsadüf
edilir:*insan* > *iysan* (Ağdaş), *doldurmay* < *doldurman* «doldur-
mayıb» (tm.dial.), *ķomış* > *ķoyış* (qaz.dial.)³.

Sağinc – fikir, düşüncə [İL,148]. *Sağlıq ilə sağıncıj, döv-
lətin Haq artırsun!*[KDQE,I c.,45]. Bütün oğuz qrupu üçün tam
arxaik olan bu söz digər türk dillərində «ağıl», «fikir», «arzu»

¹ Aslanov V. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı:Elm, 2003,s.264

² Behbudov S. Azərbaycan dili şivərinin onomimlər lügəti. Bakı: Nurlan, 2003,s.154

³Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivəri. Bakı: Elm, 2005, s.187-188

mənəsində, bir qədər fərqli fonetik tərkibdə hələ də işlənməkdir:xak.*sagis*[XRS,177], alt.şm.dial.*saqış*¹, tuv.*saqış*[TR,361], o cümlədən monq.*сэхээ(н)* «ağıl, idrak, düşüncə, intellekt» [MRS,379]. Bu qədim türk sözü *saq* «fikirləşmək», «hesab etmək» [DTS,486] felinə *-inc*, yaxud *-ış* isim düzəldən şəkilçinin qoşulması ilə düzəlmüşdir. *-inc* və *-ış* şəkilçilərinin genetik eyniliyi fikri isə V.Banq və Q.Ramstedt tərəfindən irəli sürülmüşdür².

Təcri – işçi, muzdur.

Sarb yerlərdə yapılmış kafər şəhəri,

Sağ-a-sola çirbindi urar yüzgüçiləri

Su dibində dönər təcrləri

«Tənri mənəm»-deyü su dibində çığışur asılırı

Ögin qoyub tərsin oqur qızı-gəlini³.

Mətnindəki *təcrləri* söyü تجری [D.279] H.Araklı və M. Ergin tərəfindən *bəhriləri* şəklində oxunmuşdur. S. Əlizadə də «bu sözün birinci hərfi üstündəki nöqtələri artıq» hesab edib, onu *bəhri* «dənizçi» kimi oxumağın mümkünüyünü bildirmişdir⁴. KDQE-də də artıq *təcrləri* leksik vahidi *bəhriləri* fonetik tərkibində, «su quşu» anlamında əks olunmuşdur[Bax:KDQE, I c., s.105,34]. Bu ifadə dastanın ingilis dilinə tərcümələrində də «dənizçi» mənəsində göstərilmişdir⁵. Lakin «Qədim türk lügəti»ndə qeydə alınmış və metateza ilə müşahidə olunan «işçi, muzdur» mənalı *terci* [DTS,554] sözü bu ifadənin düzgün qaralanmasına imkan yaradır. Məhz bu lügət *təcri* leksik vahidi-nin «birinci hərfi üstündəki nöqtələrin artıq» olmamasına əsas

¹ Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (Туба-Кижи). Москва: Наука, 1965, с.145

² Севортиян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. (Опыт сравнительного исследования). Москва: Наука, 1966, с.269

³ Zeynalov F., Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988,s.118

⁴ Yenə orada.s.252-253

⁵ Faruk S., Ahmet E.U., Warren S.W. The Book of Dede Korkut. University of Texass Press. Austin and London.1972,c.160; Goffrey L. The Book of Dede Korkut. Great Britain, Penguin Books, 1974,c.174

verir. Digər qədim lügətlərdə və müasir türk dillərində görə bilmədiyimiz *təcri* ifadəsi dilin lügət tərkibinin daha dərin qatlarına məxsus söz kimi xarakterizə olunmalıdır.

Arlanmaq – etinasızlıq etmək, laqeyd olmaq. Bu ifadə tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür oxunmuşdur: *əriymə* «utanma»¹, *erilenme* «üzülmə, qayğılanma»², *ərlənmə, arlanmaq* «utanmaq»[KDQE,I c.,s.50,128], *ərinmə* «utanma»[İL, 91], *arlanma*³, *azlanma*⁴. Əslində, bu variantlar arasında ən düzgünü səs qabığı *arlanma* şəklində olandır: ارنمه [D.55]. Həmin söz mətnə müvafiq olaraq «utanmaq», «lovğalanmaq» mənalarında deyil, «etinasızlıq etmək, laqeyd olmaq» mənasında verilməlidir. Məhz bu məna ilə qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış *azlanmaq* «laqeydlik göstərmək; özünə ayıb bilmək» sözündə rastlaşıraq[DTS,73]. *r→z* əvəzlənməsi Azərb.dili dialektlərində müşahidə olunur: *gətizdirir, görkəzir*⁵. C.Luis Uruzun ağaca müraciəti zamanı işlətdiyi bu ifadəni «məni peşman etmə» şəklində tərcümə etmiş və əlavə olaraq bildirmişdir ki, 5 şahzadənin, o cümlədən Təpəgözün valideyni ağac olmuşdur. Müəllif Uruzun bu müraciətini onun valideynə olan müraciəti kimi qəbul etmişdir⁶.

Şamanlarda ağaca, «ana ağac» deyə müraciət olunması, onun himayədici, yardımıcı funksiyası məlumdur⁷. Bu səbəbdən də «kaşrlər» tərəfindən ağacdan asilan Uruz onunla dərdləşib, ondan biganə qalmamağı xahiş edir:

«*Ağac!*», «*Ağac!*» dərsəm saja əriymə(arlanma-E.Ə.), *ağac!*

¹Zeynalov F., Əlizadə S. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yaziçı, 1988, s.234

²Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Metin-Sözlük, İstanbul, Ebru, 1986, s.147

³Sadık T., Annagul N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, s.47, 236

⁴Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001, s.60

⁵Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, s.187

⁶Bax: Goffrey L. The Book of Dede Korkut. Great Britain, Penguin Books, 1974, c.52, 198

⁷Füzuli B. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s.145-146

Məkkə ilə Mədinəniy qapusu ağaç!...

Məni saşa asarlar götürməgil, ağaç!

Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağaç!¹.

Yelətmə – oyun havasının adı, gəlin havası. *Qanturalıyla qızı gətürüb, gərdəgə qoydilar.* Ozan gəldi, yelətmə çaldı²[İL,106]. KDQE-də yelətmə sözü «qızışdırmaq» mənasında əks olunmuş, yelətmək feli ilə əlaqələndirilərək(lügətlərə istinadən) «döyüşçünü qızışdırmaq və cəsarətləndirmək üçün sazla söylənən şeir» semantikasında verilmişdir [KDQE, I c., 210]. KDQ-nin 1988-ci il nəşrinin şərhlər hissəsində oxuyuruq:«Yelətmə H.A. «yeləm-qə», M.E. «yıltımə». Artıq arxaikləşmiş bu sözün müxtəlif şəkillərə oxunması təsadüfi deyil. «Yelətmə» rəqs melodiyasının adıdır. Onu təxminən müasir «Vağzalı» kimi başa düşmək olar. Güman ki, «ilətmək//yılətmək» («aparmaq, yola salmaq» mənasında) feli ilə əlaqədardır»³.

Müasir türk dilindəki *yeləme* «yelbeyin, yüngülxasiyyətli» [TRS,920] və özbək şivələrindəki *yelətmə* «ince» (~ιονκα) [UŞL,129] ifadələrinin varlığı və onların *yel* «külek» sözündən düzəlməsi *yelətmə* lekseminin eyni kökə bağlılığından xəbər verir. Fikrimizcə, *yelətmə-yel etmə* «ince, həzin ifa» anlamına da ha çox uyğun gəlir.

Tuğulqa – döyüşçülərin başlarına qoymaları metal pa-paq. *Qalqanını ovatdı, tuğulqasını yoğurdu, qapaqların siyirdi, oğlanı alımadı* [İL,173].

Qədim lügətlərdə *tavulğa//tavulka//tavulqa//tavulku// tu-vulqan//tuğulqa, tukulqa* və s. fonetik variantlarda qeydə alınmış [KDQE,I c.,203] bu söz *tu-* «bağlamaq»[DTS,584] kökündən düzəlmüşdür.Bu kök alt. dial.(*tü-*), tuv.(*düğ*),tm. (*diüv^o-*), özb.(*tuq-*), tr.dial.(*tüy-*) də dil daşıyıcılarına məlumdur [ES III, 307]. *Tu→tuğ* (tixanma)→*tuğul* (bağlan)→*tuğulqa*. Uyğur ədə-

¹ Zeynalov F.,Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı:Yazıçı,1988,s.47-48

² Yenə orada.s.90

³ Yenə orada.s.244

bi dilində bağlanmaq mənasında *tüqülmək*(*tüqmək* felindən yanmış) felinin işlənməsi müşahidə olunur[URS, 338]. *Tuğulqanın tavulğa* variantında işlənməsi, yəni buradakı *u~a*, *ğ~v* uyğunluğu türk dillərində məlum hadisədir:*yavaş* (Azərb.)-*yuvaş*(tm.), *oğlak-oylak* «keçi balası»(tm. dial.), *cayab-cuğab* (Azərb. ədəbi dili və dial.)¹.

Müasir oğuz qrupu türk dillərində tarixizmə çevrilən *tuğulqa* leksemi sonrakı inkişafında *dəbilqə* şəklini almışdır: *tuğulqa*→*tuvulqa*→*tavulqa*→ *dəbilqə*. Araşdırırmalar sübut edir ki, *duvaq* «örtük»,«qapaq», *düyün*, *düymə*, *düyün(toy)* leksik vahidləri də *tuğulqa* sözü kimi *tu*→*tuğ* kökü ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz leksik vahidlər müasir oğuz qrupu türk dillərinin hamısında öz ümumişləklik xüsusiyyətini itirmişdir. Lakin bu sözlərin qədim tarixi olan digər türk dillərində qeydə alınması, bəzən isə yalnız qədim mənbələrdə müşahidə olunması onların KDQ dilinin qədim leksik qatına aid olmasından xəbər verir.

¹ Bax:Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtəd-risnəşr., 1962,s.48,88

NƏTİCƏ

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDE FORMALAŞMIŞ «KİTABI-DƏDƏ QORQUD» ÜMUMOĞUZ ABİDƏSİDİR

Qədim türk (oğuz) epiq təfəkkürünün ən dəyərli nümunəsi olan KDQ-nin yaranması və formalaşması müxtəlif ərazi-lərdə baş vermişdir. Bu səbəbdən də «Dədə Qorqud boyları»-nın məkan və zaman baxımından yeniləşməsi aydın hiss olunur. Fikrimizcə, dastanda islami qəbul edərək «Türkmənləşən» oğuzların Tanrıya sitayış edən oğuzlardan fərqləndirilməsi, bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulması, türkmən variantında Ural dağlarının da adının çəkilməsi həmin yeniliklərdəndir.

KDQ yarandığı dövrün izlərini dolğun şəkildə özündə əks etdirir. Burada həmin dövrə aid dilin(təbii ki, həm yazılı dilin, həm də şifahi nitqin) fonetik və morfoloji mənzərəsi aydın şəkildə verilmişdir. KDQ-nin dilində həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik yolla söz yaradıcılığına aid kifayət qədər fakt var.

KDQ-nin lügət tərkibinə daxil olan sözlərin müasir oğuz qrupu türk dillərində işlənmə səviyyəsi müxtəlifdir. Tədqiqata 791 söz cəlb edilmişdir ki, bunların 454-ü isim, 337-si feldir. Həmin sözlərin oğuz qrupu dilləri arasında işlənmə səviyyəsini əks etdirən lügətə əsasən məlum olur ki, isimlərdən 228-i, fellərdən 194-ü bütün oğuz qrupu daxilində ədəbi dil səviyyəsində öz normativliyini saxlamışdır. Bu sözlərə əsasən qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları, heyvan və bitki adları, məişət leksikası, hərbi leksika və s. daxildir. Həmin leksemərin əksəriyyəti ümumtürk səciyyəli olub, digər yazılı abidələrdə də əks olunmuşdur. Bunlar KDQ-nin qədim leksik layına (fikrimizcə, V-X əsrlər) daxildir. «Ümumişlək sözlər» qrupuna aid etdiyimiz sözlərin bəziləri daha çox oğuz qrupu türk dillərində işlənir. Məs.: *pəncərə, köpək, dovşan, çayır, keçə* və s.

Araşdırmalardan məlum olur ki, bəzi sözlər ümumişləkliyini qismən itirmişdir. Bu qrupa daxil edilmiş 114 isimdən 102-si Azərbaycan və türk, 67-si türkmən, 25-i qaqauz dilində, 90 feldən 84-ü Azərbaycan, 76-sı türk, 57-si türkmən, 21-i isə qaqauz ədəbi dilində qeydə alınmışdır. Bu qrupda ümumtürk sözləri ilə yanaşı, daha çox oğuzlara məxsus sözlər özünü göstərir. Məs.: *koma, kiürü, saqac*«*sac*», *dərnək, yağma, usanmaq, çırpmaq* və s.

Dastanın lügət tərkibinə məxsus bəzi sözlər isə oğuz qrupu daxilində bəzən ədəbi dil, bəzən də dialekt səviyyəsində özünü göstərir. Apardığımız statistik hesablamalar nəticəsində aydın olur ki, bu qrupda 69 isimdən 67-si Azərbaycan, 66-sı türk, 54-ü türkmən, 35-i qaqauz dilində; 37 feldən 36-sı Azərbaycan, 34-ü türk, 32-si türkmən, 9-u qaqauz dilində qalmışdır.

Bu qrupa daxil etdiyimiz sözlərin bir qismi KDQ leksikasının qədim qatına aiddir. Məs.: *buğra*«*erkək dəvə*», *ün* «*səs*», *güz* «*payız*», *ayılmaq* «*demək*», *emrənmək* «*kəstəmək*» və s. Bəzi sözlər isə KDQ-nin lügət tərkibinin yeni qatına (fikrimizcə, X əsrdən sonra) aiddir. Məs.: *bökələk, kəbin, oğru, qiran* «*boş səhra*», *asləmək* «*qulaq asmaq*», *alışmaq* «*alver etmək*» və s.

KDQ dilinə məxsus 24 isim, 14 fel isə yalnız dialektlərdə qalmışdır. İsimlərdən 19-u Azərbaycan və türk, 11-i türkmən, 1-i qaqauz dilində qeydə alınmışdır. Fellərdən 8-i Azərbaycan, 15-i türk, 2-si türkmən, 1-i qaqauz dilindədir. Bu dialektizmlərin əksəriyyəti «Qədim türk lügəti»ndə də eks olunmuşdur.

Bununla yanaşı, KDQ dili üçün səciyyəvi olan dialektilər də az deyil. Məsələn: *çilbə r*«*yüyən*», *kəpənək*«*yapıcı*», *sügsün* «*boyun*», *yağmalamaq* «*talan etmək*», *sırsımaq* «*çalışmaq*», *təbsirmək* «*qurumaq*» və s.

Cəmi 19 isim, 5 fel tamamilə köhnələrək işləklikdən qalmışdır. Bu isə tədqiqata cəlb etdiyimiz 791 sözün təxminən 3%-ni təşkil edir.

Diferensiallaşmadan sonrakı dövrün izləri də dastan leksikasında əks olunmuşdur. Müqayisələr nəticəsində yalnız bir dil daxilində işlənən sözlər də aşkar olunmuşdur.

KDQ-yə məxsus leksik vahidlərin ən az müşahidə olunduğu dil qaqauz dilidir. Bu onun daha çox digər tipli dillərin təsirinə məruz qalması ilə bağlıdır. Türk dilində isə yüksək faiz göstəricisi bu dildə aparılan özləşdirmə islahatı (purizm) ilə əlaqədardır.

Dastanın dilində leksik paralellik də geniş yayılmışdır. Müasir oğuz qrupu türk dillərində həmin paralellərdən bəzən biri digəri tərəfindən sixşdirilmiş, bəzən isə hər biri öz işləklilik xüsusiyyətini qorumuşdur. KDQ-də müşahidə olunan sinonimlərin bolluğu oğuzların əlaqədə olduqları həm türk, həm də qeyri-türk tayfalarının təsiri kimi izah oluna bilər. KDQ leksikası ilə bağlı sözlərdə semantik genişlənmə, həmçinin məna dəralması faktları da qeydə alınmışdır. Bu sözlərin bəzisi öz inkişafı nəticəsində dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Araşdırma zamanı KDQ dilinin lügət tərkibi ilə qədim şumer dilinin leksikası arasında olan yaxinlığa da diqqət yetirilmişdir. Məs.:*eszik*(türk.)—*gišig*(şumer.), *uyumaq-udi*, *demək-di*, *qoymaq-ku-*, *sunmaq-sud-*, *yarmaq-dar-*, *tolmaq-du-*, *yalabimaq-zal-*, *urmaq-gur-*, *yumaq-tu-* və s. Bu sözlər KDQ-nin ən qədim leksik qatına (b.e. V əsrinə qədər) aiddir.

Lügət tərkibinin tədqiqi zamanı KDQ dili ilə Altay ailəsinin bəzi dilləri (xüsusiilə monqol, yapon və s.) arasındaki leksik paralellərin izlənilməsinə cəhd göstərilmişdir. Məs.: *sadaq*(türk.)—*saadaq*(monq.), *tuğ-tuğ*, *duşaq-tuşaa*, *süri-süreq*, *ayıl-ayl*, *sanmaq-sanaa(n)*, *sağinc-sexee(n)* «fikir» və s.; *iya* «iyə»—*ie* «ailə», *el-gün-kun*, *otaq//oda-uti*, *qonaq-kono*, *as* «yemək»—*asa* «səhər yeməyi», *sürü-sürüy*, *yum* «xeyir-dua»—*yume* «arzu», *göl-ko*, *görmək-körö*, *ayitmaq-ayte* «qonaqlarla danışmaq», *geymək-ki* və s.

Türklərlə Altay ailəsinin digər xalqlarının genetik əlaqəsindən xəbər verən bu leksik vahidlər də KDQ dilinin qədim leksik qatına aiddir.

Ümumiyyətlə, 791 sözün 93,3%-i Azərb., 92,8%-i türk, 81,4%-i türkmən, 65%-i isə qaqauz dilində qeydə alınmışdır. Bu, əsasən Azərbaycan ərazisində formalaşmış KDQ-nin ümumoğuz abidəsi olmasını bir daha təsdiqləyir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdulla B.«Dədə Qorqud kitabı»nda rəng simvolikası. (Göy rəng)./«**Dədə Qorqud**». Elmi-ədəbi toplu.2(3). Bakı: «Səda», 2002, s.3-25.
2. Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»da rəng simvolikası. (Boz rəng)./ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI. Bakı: Səda, 2002, s. 74-82.
3. Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası.Bakı: Elm,1999, 224 s.
4. Abdulla B.«Kitabi-Dədə Qorqud»da quşlar./«**Kitabi-Dədə Qorqud**». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 60-66.
5. Abdulla K.Sirr içinde dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Elm, 1999, 283 s.
6. Abdulla K.Gizli Dədə Qorqud.Bakı:Yazıcı,1991,152 s.
7. Abdullayev Ə. Z. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. // Elmi əsərlər. Dil və ədəb. ser., ADU nəşri, 1973, №2, s. 61-70.
8. Abdullayeva Q.A.«**Kitabi-Dədə Qorqud**» leksikası XVII əsrde (arxaizmlər)./«**Kitabi-Dədə Qorqud**»-1300. Respublika elmi konfransı. Tezislər. Bakı, 25-26 may, 1999, BDU, s. 23-24.
9. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I c., Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
10. Axundov A.«**Kitabi-Dədə Qorqud**» Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi./ «**Kitabi-Dədə Qorqud**». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 176-179.
11. Allahverdiyev S.,Haqverdiyev Ə.Türk dünyası xalqları-nın tarixi. Bakı, 1996, 35 s.

- *****
12. Anar. Dünya bir pəncərədir: Oçerklər, xatırələr. Bakı: Gənclik, 1986, 536 s.
 13. Anar. 1500 ilin Oğuz şeiri. Antologiya.I kitab.Bakı:1999, 912 s.
 14. Arası H.«Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 176 s.
 15. Aslanov V.Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка(Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər.II c., Bakı: Elm, 2003,272 s.
 16. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 281 s.
 17. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 263 s.
 18. Babayev S.Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanıldı? // «Azərbaycan» jurnalı, 1999, №2, s. 185-188.
 19. Babayev S. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan./ «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 143-147.
 20. Bayramov A. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Qafqaz. Bakı: Adiloğlu, 2003, 123 s.
 21. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
 22. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lügəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
 23. Behbudov S. «Kitabi-Dədə Qorqud»da ismin hallarının müvaziliyi./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 237-239.
 24. Bəşirov K.«Kitabi-Dədə Qorqud»da bir it adı haqqında./Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu.Bakı, 2000, №1, s.26-28.

- *****
25. Bəydili C. «Qorqut» adının ölümündən qaçma motivi ilə bağlılığı./«**Dədə Qorqud**». Elmi-ədəbi toplu. 1, Bakı, «Səda», 2001, s. 27-34.
 26. Bəyzadə Q. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında fraza-fövqi vahidlərin antisenasiyası. Bakı: Nurlan, 2000, 226 s.
 27. Bünyadov Z.M., Əliyarov S.S. «Kaqan» titulu haqqında.(A.P.Novoseltsevin bir yazısına dair qeydlər),// **Azərb.SSR EA Xəbərləri**. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1984, № 4, s. 121-129.
 28. Cavadov Ə.M. Toy mərasimləri./ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.5-17
 29. Cavadova M.Ş.İ.Xətainin leksikası(«Dəhnamə» poeması üzrə). Bakı: Elm, 1977, 214 s.
 30. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001, 112 s.
 31. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.
 32. Cəfərov S. A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
 33. Cəlilova S.Ə.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin frazeologiyası./«**Kitabi-Dədə Qorqud**»-1300. Respublika elmi konfransı.Tezişlər.Bakı,25-26 may,1999, BDU, s.32-34.
 34. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977, 175 s.
 35. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədəm Qorqud» (tarixi-coğrafi, tekstoloji tədqiq və Dresden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 680 s.
 36. Cəmşidov Ş. Təhriflər,təshihlər,açıqlamalar.//**Azərbaycan** jurnalı, 1999, № 1, s. 151-161.
 37. Dəmirçizadə Ə.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili.Bakı: API nəşr., 1959, 162 s. Təkrar nəşr 1999, Elm, 140 s.

- *****
38. Dünyamaliyeva S.S.«Dədə Qorqud» eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri./«Kitabi-Dədə Qorqud» Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 169-175.
 39. Ellazlı F. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında arxaik sözlər. // **Ulduz** jurnalı, № 10, 1998, s. 60-61.
 40. Eyvazova R. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən Düzər, Aruz, Uruz adlarının mənə xüsusiyyətləri./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s. 232-236.
 41. Ələkbərova E.Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili./ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c.. Bakı: BSU, «Kitab aləmi», 2004, s.234-374.
 42. Əhmədov F.Z. M.V.Vidadinin dili(lexika və frazeologiya), namizədlik diss., Bakı, 1978, 140 s.
 43. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 312 s.
 44. Əlibəyzzadə E.M. Ədəbi şəxsiyyət və dil.Bakı: Yaziçı, 1982, 198 s.
 45. Əlibəyzzadə E.M.«Kitabi-Dədə Qorqud» (tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi). Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, 332 s.
 46. Əliyev Ə.M.«Dədə Qorqud» kitabında perifrastik flənlər.// «Dədə Qorqud»-1300, Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 210-220.
 47. Əliyev T. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında frazeoloji birləşmələr./ Tədqiqlər-4. Bakı: Elm, 1999, s. 82-85.
 48. Əliyev Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı: Nurlan, 2004, 190 s.
 49. Əlizadə A.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında keyfiyyət kateqoriyası.// **AMEA-nın Xəbərləri**. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s. 104-111.

50. Əlizadə A. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və saylarla bağlı sözlər./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s. 222-227.
51. Əlizadə M. Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində qoşa sözlər//*Dil və ədəbiyyat* jurnalı, 2000, № 3, s.25-27.
52. Əlizadə S.«Dədə Qorqud»un türkmən nəşrinin linqvistik-tekstoloji xüsusiyyətləri./«**Dədə Qorqud**». Elmi-ədəbi toplu 1. Bakı: Səda, 2001, s. 35-48.
53. Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlərin bədii kontekstual əsası./Azərbaycan dili tarixi məsələləri(Elmi-əsərlərin tematik toplusu), Bakı: ADU nəşri, 1989, s. 19-26.
54. Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» dilində antroponimlər(tekstoloji rekonstruksiya),I məqala./Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı: ADU, 1988, s. 24-31.
55. Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud» nəşrlərindəki oxunuş fərqləri haqqında qeydlər//Elmi əsərlər.Dil və ədəbiyat seriyası, ADU nəşri, 1977, № 4, s. 39-45.
56. Əlizadə S.Q.«Kitabi-Dədə Qorqud»un Dresden və Vatikan əlyazmaları./«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1, 2, s. 40-50.
57. Əlizadə S.«Kitabi-Dədə Qorqud»un tekstoloji problemləri./Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab, Bakı: Səda, 2001, s.19-28.
58. Əzizov E.Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
59. Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud»da dialekt sözləri.// Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri, 1977, № 4, s. 32-38.

- *****
60. Əzizov E. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dili dialekt-ləri./Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab, Bakı: Səda, 2001, s. 171-177.
 61. Əzizov E.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan dili şivələri. // *Dil və ədəbiyyat* jurnalı, 1997, № 3, s. 6-9.
 62. Əzizov E.İ.«Kitabi-Dədə Qorqud» və tarixi dialektologianın bəzi məsələləri. // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, ADU nəşri, 1976, № 4, s. 47-52.
 63. Əzizov E.İ.Oğuz etnonimi.//Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, №1–2, s. 66–74.
 64. Faruq S. Oğuzlar (tərc.ed.R.Əsgər). Bakı: Yaziçı, 1992, 432 s.
 65. Füzuli B. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
 66. Hacıyev A.Bir daha «marə//mərə» sözü haqqında./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu,Bakı: Elm,1999, s. 255-260.
 67. Hacıyev A.X.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi arxaizmlərin açıqlanmasında məzmun kontekstinin nəzərə alınması./«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.Respublika elmi konfransı. Tezislər. Bakı, 25-26 may, 1999, BDU, s. 29-30.
 68. Hacıyev T.Azərbaycan ədəbi dili tarixi(təşəkkül dövrü). Bakı: ADU nəşri, 1976, 156 s.
 69. Hacıyev T.Bir daha Dədə Qorqudun kimliyi haqqında. /«Dədə Qorqud».Elmi-ədəbi toplu.2(3),Bakı:Səda, 2002, s. 3-25.
 70. Hacıyev T.Dədə Qorqud: dilimiz,düşüncəmiz.Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999, 216 s.
 71. Hacıyev T.«Dədə Qorqud kitabı» oğuz tarixinin dərsliyi kimi(yaxud:dastanımızın həcmi haqqında)./«Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplu 1. Bakı: Səda, 2001, s. 9-26.

- *****
- 72. Hacıyev T.M. «Kitabi-Dədə Qorqud»da tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları./Azərbaycan dili tarixi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik toplusu).Bakı, 1989, s.19-26.
 - 73. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 188 s.
 - 74. Hacıyeva N.N.Rəbəguzinin «Qisasül-ənbiya» əsərinin dil. (Əlyazma nüsxələri, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri), Bakı: BDU nəşri, 1996, 104 s.
 - 75. Həsənov H.«Dədə Qorqud» eposunda işlənən omonimlər sözlüyü./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s. 288-297
 - 76. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
 - 77. Xalıqzadə F.X. «Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu.Bakı: Elm, 1999, s. 160-168.
 - 78. Xəlilov A.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un bibliografiyası. Bakı: Örnək, 2000, 260 s.
 - 79. Xəlilov B.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Altay və hun dövrlərinin izləri// **Dirçəliş**. XXI əsr,1999, № 21-22, s. 74-80.
 - 80. Xəlilov P.«Kitabi-Dədə Qorqud»-İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.
 - 81. Xəlilov Ş.X.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində qədim türk qatı//Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 75-91.
 - 82. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 402 s.
 - 83. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.
 - 84. İmamquliyeva K.Azərbaycan dilinin Şərur şivələri. Nam. diss., Bakı, 1991, 304 s.

- *****
85. İslamov M.«Kitabi-Dədə Qorqud»un dili dialekt və şivələrin işığında./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 180-186.
 86. İsmayılova D.«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Altuntəxt toponimi haqqında. / Tədqiqlər-4. Bakı: Elm, 1999, s. 101-103.
 87. Kazımov İ. Msxet(Axisqa) türklərinin dili və «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili arasında uyğunluqlar./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s. 242-244.
 88. Kazımov Q.Ş.Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: Təhsil, 2003, 584 s.
 89. Kazımov T. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və Azərbaycan dilinin Krasnoselo şivələrində bəzi leksik paralellər// Azərb. SSR EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1989, № 4, s. 47-49.
 90. Koroglu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu(red.F.Bayat). Bakı: Yurd, 1999, 243 s.
 91. Qasımov İ.Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2004, 97 s.
 92. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir.Yusif və Züleyxa (poemanın mətni və tarixi-qrammatik oçerk). Bakı: Elm, 1991, 312 s.
 93. Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divan»ının leksikası.Bakı: Elm, 1970, 568 s.
 94. Quliyeva K. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən bəzi fellərin forma və semantik inkişafı tarixindən./«Kitabi-Dədə Qorqud».Məqalələr toplusu,Bakı:Elm,1999, s.245-248.
 95. Quliyeva R.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında fellin növləri.// **Dil və ədəbiyyat** jurnalı,1999,№ 4, s.44-46.
 96. Quliyeva S.T., Sadıqova S.A. Bakı Dövlət Universiteti və «Kitabi-Dədə Qorqud» (biblioqrafik göstərici). Bakı: BDU nəşri, 1999, 74 s.

- *****
97. Qurbanov Z.Q.XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası. Namizədlik diss., Bakı, 1972, 229 s.
 98. Mahmudov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının linqvostatistik təhlili: ilkin nəticələr./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s.198-202.
 99. Mehdiqızı V.XIX əsr aşiq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası. Bakı:, Nurlan, 2002, 96 s.
 100. Mehdiyeva S.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında köməkçi nitq hissələri.// AMEA-nın **Xəbərləri**. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s. 123-124.
 101. Mehdiyeva S.«Kitabi-Dədə Qorqud» qədim Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin abidəsidir./Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999, s. 192-197.
 102. Mehdiyeva S.N.Yazılı dastanların dili («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında).Bakı:Elm,1991,136 s.
 103. Mehdiyeva S.N.Folklor abidələrinin linqvopoetik tədqiqi.(Orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazmaları əsasında).Bakı: Elm,2003,220 s.
 104. Məhərrəmov B.B.Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması: NDA, Bakı, 2000, 29 s.
 105. Məhərrəmova R.S.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında işlənmiş bir neçə sözün semantikası və etimologiyası haqqında.//«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1, 2. s. 135-145.
 106. Məhərrəmova R. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində söz yaradıcılığı(Morfoloji üsul)./Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 187-191.
 107. Məmmədəli Q., Əfzələddin Ə. Türk savaş sənəti. Bakı: Yaziçı, 1996, 176 s.
 108. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər. Bakı: Elm, 1999, 330 s.

- *****
109. Məmmədov İ. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lügət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri. / «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 281-287.
 110. Məmmədov M.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində mənsubiyyət anlayışının ifadəsi (Azərbaycan dili şivələri ilə müqayisədə). / «Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Respublika elmi konfransı. Tezislər, Bakı, 25-26 may, 1999, BDU, s.27-28.
 111. Məmmədov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 203-207.
 112. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: APİ nəşr., 1987, 83 s.
 113. Məmmədzadə H. «Kitabi-Dədə Qorqud» və soykökü-müzün qaynaqları. Bakı: Ozan, 2000, 121 s.
 114. Məşədiyev Q. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycan paleotoponimləri. / «Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 228-231.
 115. Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili bəzi fellərin etimoloji təhlili./Türk dillərinin tarixi-müqayisəli məsələləri, I c. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 172-181.
 116. Mustafayeva S.Ş.Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətləri (qıpçaq-oğuz). Nam.diss., Bakı, 2002, 125 s.
 117. Nağısoylu M. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bir söz haqqında./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 237-239.
 118. Nağısoylu M. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bir neçə söz haqqında. // AMEA-nın **Xəbərləri**. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s. 135-140.
 119. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1962, 326 s.
 120. Novruzov R. Rus dilində türkizmlər (Rus dilində türk alınmaları lügəti). Bakı: Elm, 2000, 242 s.

- *****
- 121. Oğuznamə(tərtibçi S.Əlizadə).Bakı:Yazıçı,1987,223 s.
 - 122. Oğuznamələr(tərtibçilər:Vəliyev K.,Uğurlu F.). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 92 s.
 - 123. Parənci F. Türk dillərində mənsubiyət kateqoriyası («Kitabi-Dədə Qorqud» üzrə). // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, 2001, № 1-2, s. 141-149.
 - 124. Piriyev E.R.Fars dilindəki alınmaların semantik inkişafı(«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları üzrə).// Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi).Bakı:ADU nəşri,1984,s. 87-90.
 - 125. Piriyev E.R.«Kitabi-Dədə Qorqud»da fars mənşəli sözlər./Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU nəşri, 1988, s. 84-90.
 - 126. Piriyev E.R.«Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən fars sözləri.//Dədə Qorqud-1300.Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 308-318.
 - 127. Piriyev E.R.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri.// **Dil və ədəbiyyat** jurnalı, 1996, №4, s. 27-32.
 - 128. Ramiz Ə. Qutadgu bilig. Bakı: Elm, 2003, 175 s.
 - 129. Rəhimoğlu A.M.Kaşgarlinin «Divani-luğat-it-türk» əsəri və «Kitabi-Dədə Qorqud».// Dədə Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 298-307.
 - 130. Rəhimov A.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və M.Kaşgari «Divan»ında işlənmiş bəzi sözlər haqqında. // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1984, №2, s. 89-91.
 - 131. Rəhimov A.R. M.Kaşgarinin «Divanü-luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Nam.diss., Bakı, 1985, 172 s.

132. Rəsulov Ə.A.Müasir türk dilinin zənginləşməsi yolları.
/ Yaxın və Orta Şərqi xalqları dillərinin leksikası. Bakı:
ADU nəşr., 1983, s. 56-62.
133. Rəşidəddin F. Oğuznamə.(tərc.edən: R.M.Şükürova).
Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.
134. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel.
Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1965, 320 s.
135. Sadıqov Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında in-
karlığın ifadə vasitələri.//AMEA-nın Xəbərləri.Ədəbiy-
yat, dil və incəsənət seriyası, 2001, № 3-4, s. 112-122.
136. Sadıqov Ə.«Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan nəşr
dili./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı:
Elm, 1999, s. 208-221.
137. Salahlı A. Azərbaycan dastanlarının leksik-qrammatik
xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1995, 112 s.
138. Seyidov Y.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının
dilində feli tərkib və budaq cümlə paraleлизmi. // Dədə
Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar
elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 159-168.
139. Seyidov Y.M. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində sadə
cümlə (inkişaf səviyyəsi).// Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat
seriyası, ADU nəşri, 1976, № 4, s. 35-40.
140. Şixiyeva İ.X.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lin-
qvostatistik xüsusiyyətləri: NDA, Bakı, 1995, 20 s.
141. Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.
Bakı: Azərtədrisnəşr., 1962, 424 s.
142. Şükürov A.«Dədə Qorqud» mifologiyası.Bakı:Elm,
1999, 100 s.
143. Süleymenov O.Türk günəşlərinin qürubu və doğusu.
«Kitabi-Dədə Qorqud»-1300.// Ulduz jurnalı,2000,№ 3,
s. 31-45.

- *****
- 144. Vəkilov Ə. «Dədə Qorqud» dastanında «ala» sözünün semantikası haqqında./«**Dədə Qorqud**». Elmi-ədəbi top-lu. 2(3). Bakı: Səda, 2002, s. 26-34.
 - 145. Vəliyev A.Azərbaycan dilinin keçid şivələri.Bakı: Elm, 2005, 335 s.
 - 146. Vəliyev İ.D.«Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində arxaik-ləşmiş feli bağlama formaları//Dədə Qorqud-1300. Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1-2, s. 185-196.
 - 147. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yaziçı, 1984, 223 s.
 - 148. Vəliyev K.Linqvistik poetikaya giriş(epik mətnin təhlil təcrübəsi). Bakı: ADU nəşri, 1989, 103 s.
 - 149. Vəliyev K.Sözün sehri. Bakı:Yaziçı, 1986, 303 s.
 - 150. Vəliyev K.,Cəlilov F.«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr//**Elmi əsərlər**. Dil və ədəbiyyat seriyası,ADU nəşri,1978, № 1, s. 25-30.
 - 151. Yoloğlu G.Dədə Qorqud yaşı.Məqalələr toplusu.Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 136 s.
 - 152. Yoloğlu G.Qorkut ata. (Türkmən xalq nüsxəsi). // **Ul-duz** jurnalı, 1999, № 9/10, s. 34-38.
 - 153. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı: Elm, 1984, 150 s.
 - 154. Zahidoğlu V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un açılmamış sırları. /Loqos 2.Bakı:Elm,1997, s.133-161.
 - 155. Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər//AMEA-nın **Xəbərləri**. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası,1998,№ 1-2, s.66-75.
 - 156. Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər (II məqalə).// AMEA-nın **Xəbərləri**. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası,1998, № 3-4, s. 3-11.

157. Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər./«Kitabi-Dədə Qorqud». Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 269-283.
158. Zahidoğlu V.«Kitabi-Dədə Qorqud»un Vatikan nüsxəsi «çox qüsurlu bir nüsxədir»mi?/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 143-162.
159. Zeynalov F.«Kitabi-Dədə Qorqud» və dünya şərqsünaslığı.//**Elmi əsərlər.Dil və ədəbiyyat seriyası**,ADU nəşri, 1976, № 4, s.8-20
160. Zeynalov F.R.Qədim türk yazılı abidələri.(Orta türk dövrü). ADU nəşri, 1980, 96 s.
161. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 s.
162. Zeynalov F., Əlizadə S. «Kitabi-Dədə Qorqud».Bakı: Yayıçı,1988, 277 s.
163. Zərinəzadə H.H.Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1962, 436 s.

Digər türk dillərində:

164. Abdülkadir İ.Türk destanlarına genel bir bakış./**Türk dili Araştırmaları Yıllığı**.Belleten,Ankara,1954,s.189-206
165. Ahat Ü.Boğac Han Hikâyesinde cümlelerin yapısı. / **Türk dili.** Dil ve Edebiyat Dergisi,sayı:576,Aralık, 1999, s. 1077-1085.
166. Ahmet B.E.Dede Korkut mirası./**Türk dili.** Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 578, Şubat, 2000, s. 111-115.
167. Aliyeva T.Türk dünyası ve kızılberililerde kurt motivi. /Gagoğuz Kültür Sanat Dergisi, 2004, sayı: 39, s. 11-13
168. Aydin Oy. Dede Korkut kitabında kahramanların ad almaları./**Türk dili**, sayı: 99, IX c., 1 Aralı, 1959, s. 150-152.

- *****
- 169. Barak türkmenleri. Orta Asya'dan Anadolu'ya bir göçün türkü. Başbakanlık Basımevi, 2002, 88 s.
 - 170. Burdurlu İ.Z.Dede Korkut hikâyeleri'nde cümle yapısı.
/Türk dili, sayı:183. Aralık, 1996, s. 192-198.
 - 171. Cemiloğlu İ.Dede Korkut'taki bazı cümlelerin sentaks bakımından Türkiye turkcesi ile mukayesesi.
/Türk dili. Dil və Edebiyat Dergisi, sayı:556,Nisan,1998,s.315-320.
 - 172. Defne Z.Ö.Dede Korkut hikâyeleri üzerinde edebî sanatlar bakımından bir araştırma. Ankara, TTK Basımevi, 1988, 122 s.
 - 173. Dursun Y.Dede Korkut'tan Ozan Barış'a dönüşüm.
/Türk dili. Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 570. Haziran, 1999, s. 505-530.
 - 174. Ergin M. Dede Korkut kitabı. II İndeks-Gramer, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, 1963, 483 s.
 - 175. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. İstanbul, III basılış, Özal Matbaası, 1980, 223 s.
 - 176. Ergin M.Dede Korkut Kitabı. Metin-Sözlük,İstanbul, Ebru, 1986, 181 s.
 - 177. Fahrettin K.Dede-Korkut oğuznâmeleri. I kitap. İstanbul, Burhanettin Erenler Mabaası, 1952, 132 s.
 - 178. Gökyay O.Ş. Bugünkü Dille Dede Korkut. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963, 144 s.
 - 179. Gökyay O.Ş.Dede Korkut Hikâyeleri. 4 baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1995, 183 s.
 - 180. Gülensoy T.Türklerde saç-sakal-bıyık kelimeleri (Etimoloji və anlamları)./**«Kardeş Ağızlar»**,sayı:8,1998,s.1-4
 - 181. Hizarçı S.Dede Korkut Kitabı.III basılış.Varlık Yinevi, Ankara Caddesi, İstanbul, 1962, 125 s.
 - 182. Xidirov M.N. Türkmen dilinin tarixindan materiallar. Aşqabad,Türkmenistan Dövlət Okuv-Pedaqoqik neşriyatı, 1962, 394 s.

- *****
183. İslâm Ansiklopedisi./İslâm âlemi, tarih, coğrafya, etnografiya ve biyografiya lugati. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 103. VI c. 1138 s.
184. Kabaklı A. Türk edebiyatı. c.2. Türkiye Yayınevi, 1966, 607 s.
185. Qarriyev B. «Qorqud ata» kitabı./SSSR İlimlar Akademiyasının Türkmenistan filialının xabarları, 1946, № 3-4, s. 26-33.
186. Levend A.S.Eski edebiyatımızın dili./**Türk dili**, 1 Ağustos, 1952, № 11, s. 609-611.
187. Melek Ö. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslub incelemesi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, 297 s.
188. Öztelli C. Dede Korkut kitabı./**Türk dili**, sayı: 82, VII c., 1 Temmuz, 1958, s. 523-526.
189. Sadık T., Annaguli N. Gorkut ata. Türkmen halk destanı. Ankara, Türkmenbaşı Adındakı Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, 506 s.
190. Tahir A. Dede Korkut kitabı'nın ikinci yazma nüshası üzerinde./**Türk dili**, sayı: 24, II c., 1 Eylül, 1953, s. 806-810.
191. Tanasoğlu D. Gagoğuzlar./Gagoğuz. Kültür Sanat Dergisi, 2003, sayı: 38, s. 10-13.
192. Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, Sefik Matbaası, 2001, 316 s.
193. Tuna O.N. Sümer ve türk dillerinin târihî ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1990, 57 s.
194. Türk Ansiklopedisi, XXII c., Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1975, 512 s.
195. Üstünova K. Dede Korkut destanlarında iki sözcüklü yüklemeler./**Türk dili**. Dil və Edebiyat Dergisi, sayı: 554, Şubat, 1998, s. 140-146.

196. Zahidoğlu V. Kitab-ı Dede Korkut'un Metni Üzerine Bazı Düşünceler./Yom. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi (rüblük). Bakı, 1/2005, s. 35-50

Rus dilində:

197. Агаджанов С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука, 1991, 303 с.
198. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969, 295 с.
199. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI-XII вв. Ашхабад: Ылым, 1973, 163 с.
200. Азимов П., Амансыров Дж., Сарыев К. Туркменский язык./Языки народов СССР, Тюркские языки. II ч., Москва: Наука, с. 91-111.
201. Алияров С.С.К ономастике «Книге Коркута» («Канглы», «Балгар»)./Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU nəşri, 1988, s. 11-23.
202. Асланов В.И. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка. (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики): докторская. диссертация, Баку, 1973.
203. Атаджанов М. Салырский диалект туркменского языка: АКД, Ашхабад, 1959, 18 с.
204. Атаева Х.А. Развитие лексики туркменского языка за счёт своих внутренних ресурсов (После Великой Октябрьской социалистической революции):АКД, Самарканд, 1961, 22 с.
205. Ахманова О.С.Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Учпедгиз, 1957, 296 с.
206. Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках. / Источники формирования тюркских

- языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе: Илим, 1966, с. 23-86.
207. Бадалов Р. Правда и вымысел героического эпоса. Баку: Элм, 1983, 153 с.
208. Бартольд В.В.Сочинения.V Том.Москва:Наука,1968, 760 с.
209. Баскаков Н.А. К этимологии огуз, огуз гаган./ «СТ»., 1982, № 1, с. 88–90.
210. Баскаков Н.А.Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (Туба–Кижи). Москва: Наука, 1965, 340 с.
211. Баскаков Н.А.Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва: Наука, 1985, 207 с.
212. Батманов И.У.Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках.(Глоссарий указатель аффиксов). Фрунзе: Илим, 1971, 193 с.
213. Будаев Н.М.Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, 201 с.
214. Габескирия Ш.В.Лексика произведений Юнуса Эмре. Тбилиси: Мецниереба, 1983, 232 с.
215. Гасанзаде Н.Терминологическая лексика «Книга Деда Коркуда». АКД., Баку, 1992, 26 с.
216. Губогло М.Гагаузская терминология по скотоводству. / Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, с. 217-236.
217. «Деде Коркут»-1300.Материалы научной конференции посвященной 1300-летию эпоса. «Деде Коркут», 28-29 сентября, 1999 г. Баку: Мутарджим, 1999, 84 с.
218. Карапфил В. Бытовая лексика гагаузского языка./*Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*. I c., Bakı, 2004, s. 274-290

- *****
- 219.Каррыев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н., Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII–XIX вв. Ашхабад, Академия Наук Туркмен. ССР, 1954, 406 с.
220. Книга моего Деда Коркуда. Огузский георический эпос (Пер.акад.В.В.Бартольда). М–Л., Изд. АН СССР (Ленингр. отд.-ние), 1962, 299 с.
221. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази Хана хивинского. М–Л., Изд. АН СССР, 1958, 192 с.
222. Кулиев А.Термины родства в туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1967, 15 с.
223. Кулиев Г.К.Семантика глагола в тюркских языках. Баку: Элм, 1988, 205 с.
- 224.Кулиева К.Ф.Древнетюркский лексический пласт кубинского и дербентского диалектов азербайджанского языка. АКД, Баку, 1989, 26 с.
- 225.Кулиев Э.С.Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко–типологического анализа): Дис.канд. фил.наук., Баку, 1988, 150 с.
- 226.Малов С.Е.Памятники древнетюркской письменности. М–Л, Изд. АН СССР, 1951, 451 с.
- 227.Мусаев К.М.Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, 359 с.
- 228.Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984, 232 с.
- 229.Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV век. Ашхабад: Ылым, 1973, 236 с.
- 230.Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. Москва: Наука, 1975, 328 с.
231. Пиринев Э.Р. Персидские слова в языке «Книги моего деда Коркута». АКД, Баку, 1989, 26 с.

- *****
232. Покровская Л.А.Гагаузский язык. / Языки народов СССР. Тюркские языки. Т. II, Москва: Наука, 1966, 112-138 с.
- 233.Покровская Л.А.Термины родства в тюркских языках. /Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд. АН СССР, 1961, с. 11-81.
- 234.Поцелуевский А.П.Избранные труды.Ашхабад:Ылым, 1975, 239 с.
- 235.Севорян Э.В.Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке.(Опыт сравнительного исследования).Москва:Изд.Восточной Литературы,1962,643 с.
- 236.Севорян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке.(Опыт сравнительного исследования). Москва: Наука, 1966, 437 с.
- 237.Хыдыров М.Н.Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад: Типография туркменского госуниверситета, 1975, 87 с.

Digər dillərdə:

238. Faruk S.,Ahmet E.U.,Warren S.W. The Book of Dede Korkut.University of Texass Press.Austin and London 1972, 212 p.
239. Goffrey L. The Book of Dede Korkut. Great Britain, Penguin Books, 1974, 213 p.
240. Hein J.Das Buch des Dede Korkut(Ein Nomadenepos aus türkischer Frühzeit). Zürich, Manesse Verlag, 1958, 368 p.

Internet səhifələrinde:

241. www.balkaria.narod.ru/kultura/gullu/gullu.htm.
- 242.www.russianplanet.ru/filolog/epos/dede/geographu.htm

MÜNDƏRİCAT

Məhəbbət MİRZƏLİYEVA.

Azərbaycan qorqudşünaslığına layiqli töhfə.....	3-4
Vahid ZAHİDOĞLU.	
«Kitabi-Dədə Qorqud» qədim oğuz yadigarıdır	5-12
GİRİŞ. «Kitabi-Dədə Qorqud». Oğuznamələrin ən möhtəşəmi.	13-21
I FƏSİL. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin tarixi-linqvistik tədqiqi.....	22-79
§1.KDQ-nin ümumi filoloji tədqiqi tarixindən.....	23-38
§ 2. KDQ dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri....	38-47
§3.KDQ-də söz yaradıcılığı.....	47-75
§4. KDQ -nin dialektoloji tədqiqi.....	76-79
II FƏSİL. «Kitabi-Dədə Qorqud»un lügət tərkibinin leksik-semantik təhlili.....	80-150
§1.Ümumişlək sözlər.....	86-103
§2. İşləkliyini qismən itirmiş sözlər.....	103-119
§3.Bəzən ədəbi dil, bəzən də dialektlərdə işlənən sözlər.....	119-133
§4Dialektizmlər.....	133-142
§5Köhnəlmış sözlər.....	143-150
NƏTİCƏ. Azərbaycan ərazisində formalaşmış «Kitabi-Dədə Qorqud» ümumoğuz abidəsidir.....	151-154
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	155-174
ƏLAVƏLƏR	
«Kitabi-Dədə Qorqud»un lügət tərkibi ilə oğuz qrupu türk dillərinin leksikasının müqayisəli lügəti.....	175-234
İXTİSARLAR.....	235-239